

KAMRAN ƏLİYEV

DƏDƏ QORQUD

**Əsərləri, 10 cildə
VII cild**

**“Elm və təhsil”
BAKI – 2019**

Elmi redaktorlar: **Əhməd Bican ƏRCİLƏSUN**
professor, doktor

Sona VƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Tərtib edən və
nəşrinə məsul: **Gülnar OSMANOVA**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Kamran Əliyev. Dədə Qorqud. (Əsərləri 10 cildə, VII cild).
Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 384 səh.

Kitabda AMEA Folklor İnstitutunun “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Kamran İmran oğlu Əliyevin “Açıq kitab – “Dədə Qorqud” monoqrafiyası Azərbaycan, türk və fars dillərində verilmişdir.

ISBN 978-9952-8305-2-2

© Kamran Əliyev, 2019.

TÜRK ETNOSUNUN POETİKASI

Dədə Qorqud Kitabı tək cə ədəbi bir şah əsər deyil. Yalnız orijinal bir dil mətni də deyil. O eyni zamanda türklərin, oğuzların mifoloji anlayışlarının, əfsanəvi və dastanvari həyatlarının güzgüsüdür. Bu gözəl əsərdə, mifdən əfsanəyə, əfsanədən dastana, eposdan tarixi həyata keçidin izləri izlənilə bilər. Bu səbəblə əsər bir çox elmin araşdırma sahəsinə daxil ola bilər. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, şifahi xalq ədəbiyyatı (mif, əfsanə, dastan, xalq şeiri, adətlər və s), semiotika, tarix, sosiologiya... Onun müasir ədəbiyyat və incəsənətdə əks olunması da öz-özlüyündə ələ alınması lazım olan ayrı bir sahədir. Bu səbəblərlə Azərbaycanda Dədə Qorqud araşdırmalarına Qorqudşünaslıq (Qorqud elmi) deyilməsi son dərəcə yerində bir mövqedir.

Dədə Qorqud mətnlərinin bu günə qədər ən çox dilçilər tərəfindən tədqiq edilməsi son dərəcə təbiidir. Çünki bu günə gəlib çatmış olan iki əlyazmanın da, hər şeydən əvvəl düzgün və sağlam şəkildə təsbiti lazım idi. Əsrlər əvvəl qələmə alınmış olan əlyazmaların təbii olaraq bir çox oxunma və anlaşılma problemi vardı. Və hər şeydən əvvəl bunların həll edilməsi, aradan qaldırılması lazım idi. Belə ki, bir çox problem hələ də həll edilməmiş olaraq qalır. Dilçilər də hələ də bu problemləri həll etməyə çalışır.

Əsərdə bir sıra dil (oxuma və anlaşılma) problemlərinin hələ də mövcud olması, əlbəttə, onun digər elm sahələri tərəfindən öyrənilməsinə əngəl təşkil etməməlidir. Belə ki, Fuad Köp-rülüdən bəri əsərin ədəbi cəhətdən öyrənilməsinə davam edilir. Şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusilə dastançılıq baxımından da əsər üzərində bir çox araşdırma aparılmışdır. Mətnlərin tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə əlaqəsi də tədqiqat sahələrindən biridir və bu məsələdə də bəzi işlər görülmüşdür.

Dədə Qorqud boyları Oğuznamə də adlandırılır. Bu səbəblə Oğuznamə adlanan digər əsərlərlə müqayisə də bir araşdırma mövzudur. Bu sahədə də bəzi işlər mövcuddur.

Mətnin içinə girmək; mətndəki hadisələrin təşkilini, mövzu və anlayışları, motivləri, şəxsiyyətləri, zaman və məkanı, mətnin başlama, inkişaf və son xəttini, üslubunu, mətn daxilindəki xüsusi formulları, xüsusi söyləmə texnikalarını öyrənmək ədəbiyyatşünasların işi olduğu qədər şifahi xalq ədəbiyyatı mü-təxəssislərinin də işidir. Bu sahələrin hər biri öz nöqtəyi-nəzərindən mətnin içinə daxil olur, öz üsulları ilə mətni öyrənir və müxtəlif dəyərləndirmələr edərək bəzi nəticələrə çatır.

Azərbaycanın tanınmış mədəniyyət xadimlərindən, ədəbiyyatşünas Kamal Abdulla “*Gizli Dədə Qorqud*” kitabı ilə ilk dəfə mətnin içinə girmiş, mətnin içində dolaşan iti gözlü bir səyyah kimi gördüklərini, kəşf etdiklərini və hətta bəlkə də görmədiklərini bizə çatdırmağa çalışmışdır. Kamal Abdulla mətnin içinə o qədər enmişdir ki mətn içindəki sirləri, gizlilikləri ortaya çıxarmaqla yetinməmiş, oradan bir də almaz çıxarmışdır: *Yarımcıq əlyazma*. Kamal Abdullanın oxuculara belə dediyini hiss edirəm: “Mən bir tədqiqatla bu sirləri sizə açıqlaya bilmədim; bəlkə bu romanla bəzi sirləri açıqlayaram.

“*Gizli Dədə Qorqud*”dan sonra indi də “*Açıq Kitab: Dədə Qorqud*” gəldi qarşımıza. Kamran Əliyev də mətnlərin içinə girmişdir. Amma o “gizli bir tərəfi yox, hər şey açıq” deyir. Əlaqələr qurur. Hadisələr arasında, insanlar arasında, ifadələr arasında. Demək istəyir ki, bu əlaqələri qursanız hər şey üzə çıxar. Niyə o qədər qəhrəman Təpəgözün öhdəsindən gələ bilmir, ancaq Basat gələ bilir? Çünki Təpəgözün mifik bir tərəfi də var, o bir pəridən doğulmuşdur. Onunla döyüşən qəhrəmanlardan da yalnız Basatın mifik tərəfi vardır, onu aslan böyütmüşdür.

Aruz Qocanın mənfi bir şəxsiyyətə bürünüşünü, Əliyevin araşdırmasından sanki addım-addım təqib edə bilərsiniz. Niyə

digər Oğuz qəhrəmanlarında hər şey üç və ya üç yüzdür, Aruz niyə, altmışdır. Rəqəmlərin bir-biri ilə və şəxslərlə münasibətlərini izləsəniz Əliyev kimi, bu sualın da cavabını tapa bilərsiniz.

Hələ Dəli Domrulun tənhalığı. O, yalnız digər Dədə Qorqud qəhrəmanları öz boyunda yer almadığı üçün yalnız deyildir. Eyni zamanda Qorqudşünasların bir qismi də onu tənhalığa tərki etmək istəyir. Dəli Domrul boyu, digər boylardan fərqli imiş, digər boylar bir yana, Dəli Domrul boyu bir yana imiş. Kitaba sonradan və süni bir şəkildə buraxılmış kimidir. Kamran Əliyevin buna üsyan etdiyini hiss etmiş kimiyəm. Amma o üsyanını qəzəblə, hiddətlə ortaya qoymur. İynəylə quyu qazırmış kimi mətnləri didişdirir; Digər boylarla oxşar və paralel tərəfləri tapır və Dəli Domrulu əsərin olmazsa olmaz bir parçası halına gətirir. Dəli Domrul tənhalıqdan xilas olmuşdur.

Türk şeirinin doğuşunu və təkamülünü Dədə Qorqud Kitabında axtarmaq və tapmaq. Məni ən çox həyəcanlandıran məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi budur. Misradan beytə, beytdən bəndə, oradan poeziyaya keçid. Yenə də addım-addım izləyir Əliyev və bizi şeirin seyrangahına çıxarır. Həm də bəzən yorğa yerişli, bəzən dörd nala qaçan ağ boz atların belində. İndi türk şeirinin qanadları ilə daha şüurlu olaraq uça bilərik. Bu eyni zamanda Türk etnosunun poetikasındır. Bəzi ədəbiyyatşünasların, bəzi şairlərin poetikası olduğu kimi, etnosların da poetikası olmalıdır və məhz türk etnosunun poetikası, “Kitabi-Dədə Qorqud”un sətirləri (misralarımı desəm?) arasındadır. Kamran Əliyev o sətirlərdə gəzmiş (yoxsa at çapmışımı desəm?) və etnosumuzun poetik icadını, poetik analizini ortaya qoymuşdur. Əsasən Əliyev bu əsərdən əvvəl də etnopoetika üzərində çalışmış bir ədəbiyyatşünas və folklorşünasdır. Araşdırmalarını Azərbaycan romantikləri üzərinə yönəltmiş bir elm adamının bəlkə də əldə etməsi lazım olan təbii bir nəticəyə çatmışdır Əliyev. Bu səbəbdən də oxucular bəlkə kitabın sonunda yer alan Əliyevin tədqiq-

qatları ilə maraqlanacaqlar. Bəlkə də onların bir qismini də türk oxucusuna qazandırmaq yerində olacaqdır.

Kamran Əliyevin bu əsəri təkcə qorqudşünasların deyil, Dədə Qorqud üzərində çox da dayanmamış ədəbiyyatşünasların da marağına səbəb olmalıdır. Çünki bu əsər, bir ədəbi mətnə necə yanaşılması, bir ədəbi mətnin içində necə girilməsi barədə də bizə yaxşı bir nümunə təşkil edir. Eynilə Kamal Abdullanın aparıcı əsəri kimi.

Belə çıxır ki, Dədə Qorqud boyları bizi bəsləməyə davam edəcək. Etnosumuzun köklərini onda tapdığımız kimi şaxələnməsini, göyərüb meyvə verməsini də onda tapacağıq. Dədə Qorqud Kitabı kimi bir şah əsərə sahib olmaqla yalnız qürur hissimiz daşmayacaq, şüurumuz da bilinəcəkdir. Onunla köklərimizdən hər dəfə yenidən doğulacaq və göy qübbəsinə budaq salacağıq. Gəlin, Dədə Qorqud kimi yum verək:

Yerli qara dağımız yıxılmasın / Kölgəlicə qaba ağaclarımız kəsilməsin / Qamən axan görkli suyumuz qurumasın / Qanadlarımızın ucu qırılmasın / Qadir Tanrı bizi namərdə möhtac etməsin / Allahın verdiyi ümidimiz bitməsin!

Əhməd Bican Ərcilasun
professor, doktor

**DƏDƏ QORQUDUN SİRR VERDİYİ
KAMRAN ƏLİYEV**

Elm Tanrı nurudur, hər kəsə qismət olmaz.

Daxili potensialın zənginliyi və fədakarlıq, insani keyfiyyətlər özü də Tanrı payıdır, seçilən insanlara məxsusdur. Söz və ədəbiyyat dünyasının ziyalıları – seçilən insanlar öz fəaliyyətləri, xarakterləri, eləcə də yaradıcılıqları, elmi yenilikləri ilə həm özləri tarixə çevrilir, həm də məşğul olduqları elm sahəsini irəli aparmağa nail olurlar. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi yenilikləri ilə dərin hörmət və ehtiram qazanan AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev də belə ziyalılarımızdandır. Sözsüz ki, ziyalının elmi kəşflə bağlı arzularının reallaşmasında şəxsi keyfiyyətlərlə yanaşı, fəaliyyət mühiti və rastlaşdığı dəyərli şəxsiyyətlərin rolu da danılmazdır.

İsti yay günlərində ata-anasının xeyir-duası ilə bir gün “Bakı-Şərur” qatarının Bakıya gətirdiyi Kamran müəllim rayondan təhsil almağa yollanan bütün gənclər kimi, mənəcə, gələcəyə böyük ümidlərlə, bütün çətinlikləri dəf etmək əzmi ilə baxmış və elə fəaliyyət yolunun başlanğıcından özünü nümunəvi şəkildə təsdiq edə bilmişdi. Elmə və elmi insanlara dəyər verən, onlar üçün şərait yaratmağa qadir olan ziyalılarla rastlaşmağı Kamran müəllimin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına gəlməsinə, ona ümid bəsləyən müəllimlərinin etimadını qazanmasına səbəb oldu. Elmi fəaliyyət xeyirxahlıq, qədərbilənlik ənənəsi ilə qovuşanda müsbət inkişaf qaçılmaz olur, uğurlar bir-birini əvəz edir və ziyalını arzularının hədəfinə doğru aparır. Kamal Talıbzadənin və Abbas Zamanovun diqqətini çəkən, digər müəllimlərinin elə onu tanıdıqları ilk günlərdən həmkar gözü ilə baxdıqları Kamran müəllim sözsüz ki, bu etimadları doğruldaq bütün çətinlikləri dəf etmək gücündə olduğunu sübut etdi.

Onun gələcək elmi yaradıcılıq taleyini Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanı ilə bağlamağında böyük ədəbiyyatşünas alim, akademik Məmməd Cəfərlə tanışlığı böyük rol oynadı. Üstün şəxsiyyətlərlə ünsiyyət insanı böyüdür, aliləşdirir, fəaliyyətini yeni istiqamətlərə yönəldir. Paytaxta oxumağa yollanan əksər gənclər kimi Kamran müəllim də ali təhsil alaraq doğma yurduna – Naxçıvana dönmək arzusuyla şəhərə gəlsə də, ümidlərinin doğrulmasında rol oynayan böyük insanları hər zaman dərin ehtiramla xatırlayır. Kamran müəllim övlad minnətdarlığı ilə andığı A.Zamanovun, K.Talıbzadənin ona olan etimadını doğrultdu. Onların həm elmi, həm də mənəvi ənənələrinin davamçısına çevrildi.

“M.Quliyevin ədəbi-tənqidi görüşləri” mövzusunda diplom işi müdafiə edən Kamran müəllim doğma ocağına qayıdaraq, dörd bacının yeganə qardaşı kimi ailə qayğılarını öz çiyinə götürdü. Bundan başqa, onu Azərbaycan elmində ön sırada olmaq taleyi gözləyirdi. Nə yaxşı bu böyük alim ona, onun elmə gətirəcəyi yeniliklərə ümid bəsləyən ustadlarının məsləhəti ilə təyinat aldığı yerdən paytaxta geri döndü.

Kənddə yaranan folklorun dərinliyi onu Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanını araşdırmağa yönəltdi. Görünür, bu da ədəbiyyatşünaslığımızın qisməti idi. Kamran Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının müxtəlif istiqamətlərində, yeni elmi-nəzəri müddəaların işlənib hazırlanmasında əvəzsiz xidmətlər göstərərək özündən sonra gələn tədqiqatçılara, yetişən gənc ədəbiyyatşünas alimlərə elmi xəzinə ərməğan etdi.

Fundamental yanaşmanı, elmi sistematikliyi doktorant qarşısında tələb kimi irəli sürmək və məqsədə çatmağı asanlaşdırmaq təcrübəsini yaradıcılıq prinsipinə çevirən Kamran Əliyevlə elmi məsləhətçi kimi çalışdığım zaman bəzən heyrətimi gizlədə bilmədiyim anlar olub. Hüseyn Cavid yaradıcılığında romantiz-

min təhlilinə əfsanədən, mifdən, tarixi mövzulardan yol alaraq elmi mahiyyətə çatmaq tövsiyəsini Kamran müəllimin elmi müdrikliyi kimi dəyərləndirirəm.

Bəzən “Hüseyn Cavid ədəbi irsinin poetikası” mövzusunda doktorluq işimlə bağlı təhlillərdə eşitdiyim “Cavid yaradıcılığının, eləcə də şəxsiyyətinin böyüklüyü, Cavid sənətinin, qüdrətinin təhlili yüzlərlə elmi işin mövzusu olsa da, bitməyəcək” ifadələri fikirlərimi daha da səfərbər etməyə imkan yaradıb. Yaxud Kamran müəllimin 2013-cü ildə “H.Cavid. Əsərləri” kitabının İstanbul nəşrindən sonra İstanbul Universitetində, Ankara Dövlət Universitetində, Bakıda Ədəbiyyat İnstitutunda, Əl-Fərabi adına Almatı Dövlət Universitetində Hüseyn Cavid sənətinin bəşəriyyəti ilə bağlı etdiyi möhtəşəm çıxışlarına ədəbiyyatsevərlərin heyranlıqla diqqət kəsildiyinin şahidi olmuşam.

2014-cü ildə Qafqaz Universitetində H.Cavid sənətinin dərin fəlsəfəsini elmi əsaslarla, yadda qalan misallarla izahı zamanı türk ədəbiyyatçıların ehtiramla söylədikləri “MaşAllah, adam boyu dolusu elmdir” – fikri həmin gün Kamran müəllimin çıxışına verilən ən yaddaqalan qiymətlərdən idi.

Kamran müəllimin romantizmin elmi-nəzəri, milli-düşüncə aspektindən öyrənilməsində müstəsna xidmətləri həm də Cavidin həmfikirlərini – M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, A.Sur kimi görkəmli şairlərin yaradıcılığını təhlil edərək aparıb, böyük şairi ideallaşdırmasıdır.

O, eyni zamanda, romantizm cərəyanını elmi-bəşəri aspektdən öyrənərək həm də romantizm qaynaqlarının dünya ədəbiyyatında hər xalqın öz folklorundan qidalandığını göstərib. Bununla da ədəbiyyatşünaslıqda, romantizmin araşdırılmasında elmi yenilik sayıla biləcək addım atıb. “Yazıçı və folklor problemi” (1982), “H.Cavid və xalq dramı” (1985), “Azərbaycan romantizminin folklor qaymaqları” (1987) məqalələri bu elmi qənaətlərin məcmusu olaraq ərsəyə gəlib. Onun istər sonralar yaz-

dığı “H.Cavidin şəxsiyyəti və poetikası” (1997), “Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər” (1998), “H.Cavidin möcüzəsi” (2002), “Romantizm və folklor” (2006), “Azərbaycan romantizminin poetikası” (2002), “Hüseyn Cavid: şəxsiyyəti və yaradıcılığı” (2008) kitablarında romantizm dünyasında Cavid xəzinəsini toplayan səyyah kimi görünür. Onun söylədiyi “Cavid XX əsr Azərbaycan romantizmini gözəlləşdirdi”, “Cavid elə bir romantizm cərəyanı formalaşdırdı ki, özündən əvvəlki dünya romantizmini kölgədə qoydu” fikirləri qalıcıdır, daim xatırlanasıdır.

Kamran müəllimin elmi-nəzəri, ədəbi araşdırmaları onun daxilindən gələn mənəvi ehtiyacın məhsulu olaraq ortaya çıxıb. Bu ehtiyacın “ödənilməsi” Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına böyük xəzinə qazandırdı.

Kamran müəllimin söhbət zamanı müdrik el ağsaqqallarına məxsus təkmini, yüksək mədəniyyəti, səsinin ahəngi ilə fikrinin dərin mənasını vurğulamaq kimi keyfiyyətləri bütün yaradıcılığına sirayət edərək onun alim və şəxsiyyət kimi portretini yaradır. Elə bu cür üstün keyfiyyətlərindən kəşf etdiyim Kamran müəllimi həm də milli yaddaş xəzinəsi hesab edirəm.

Niyə o, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanından sonra “Romantizm və folklor”a (2006) qayıdır? Niyə bu cür elmi yolu tutmağa ehtiyac duyur?

Milli məfkurənin ilkin kod yaddaşını qoruyub-saxlayan folklorə münasibəti görkəmli alimin bir şəxsiyyət kimi kimliyindən xəbər verir. Təpədən dırnağa milli yaddaş, milli əxlaq və milli təəssübkeşliklə dolu olan bu alim “Kitabi-Dədə Qorqud”u “Açıq kitab – Dədə Qorqud”a çevirə bildi. Daxilən arınıb-durulub, paklanmadan könül güzgüsündə “məna surəti zühur etmədən” heç bir ideya reallığa çevrilə bilməz. Bir də ki, hər adama bu mənəvi dünyaya girməyə Tanrı izn vermir. Kamran müəllim “Açıq kitab – Dədə Qorqud”la əsərin işarə və məna qatlarının pərdəsini açmaqla özü sanki “qorqudlaşır”. Çağdan addım-ad-

dım geriyə yol alaraq bir əlində çırağ, digər əlində mənalar xəzinəsi geri dönür. Çırağ Kamran müəllimin məfkurə qaynaqlarına dərin baxışının özü, mənə yüklü xəzinə isə indiyə qədər bizə açılmayan Dədə Qorqudun sirli dünyasıdır. Söylədiyi: “istər şifahi xalq yaradıcılığında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda yüksək səviyyəli bədii məhsulun arxasında insan təfəkkürü durur” fikri ilə etnos, xalq, milli yaddaş tarixi düşüncəsini çağdaş ədəbiyyatşünaslığa gətirən Kamran müəllim həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin və mətninin poetik gözəlliyini bizə sevdirdir.

Adı çəkilən kitabın “Qoşa misralı şeir” bölməsində “sədaqətli heca” ifadəsi ilə müəllif ilkin poetik düşüncə, insanı əhatə edən arzu və istəklərinin reallaşmasına dərin fəlsəfi mənə verir. “Qoşa misra” türk anlayış sistemində həm də yerin, göyün ifadəsidir, Tanrı harmoniyasıdır. Kamran müəllimin Tanrının Yer və Kainat harmoniyasının hərəkətinin dərkinə “at meydanı”na bənzətməsi onun ədəbiyyatşünaslığa gətirdiyi yeniliklərdəndir. Mənavi dünyanın dərinliklərinə enərək əlidolu qayıda bilmək gücü hər kəsə nəsis olmur. Düşüncə, bəsirət, qavrayış və zəka işığının bolluğu olmadan Dədə Qorqudun bir sətirini şərh etmək olmaz. Dünyanın dərkinə, ilk dəfə atı əhliləşdirərək və dünyaya at üzərindən yol almaq, atı sədaqətli qardaş bilərək at ıgidin qardaşındır”, ata “alma gözlü, qız birçəkli”, “döyüş yoldaşı”, “sirdaş” adlandırmaq türk sədaqətinin ifadəsidir. Niyə əvvəl poetik düşüncə qoşa misralı şeirlə ifadə olunaraq qalmadı? Dörd misralı şeirə keçməkdə məram nə idi? Qısa, yığcam fikrin meydanı hiss və həyəcanların ifadəsinə yeni çalarlar gətirməsi üçün yerini dörd misralı nümunələrə verərək yeniliyə, inkişafa şərait yaradır.

*Sağda oturan sağ bəylər,
Sol qolda oturan sol bəylər,
Eşikdəki inaqqlar,
Dibdə oturan xas bəylər,*

– deyərək rütbə və məqam etibarilə türkün tarix, zaman və məkan kontekstində yerini və rolunu poetikləşdirərək, əbədləşdirir.

“Bütün hallarda türk şeiri üçün atda olan ehtiyatlardan yalnız ayaqlar və atın yerişi qalır. Bizcə, elə məhz türk şeirinin formalaşması atın ayaqlarına və yerisinə borcludur” – deyən müəllif fikrini möhkəmləndirir. Atın bütün növ yerişləri, xüsusilə “həmin yerisdə qabaq sol ayaqla arxa sağ ayaq və qabaq sağ ayaqla arxa sol ayaq birgə atılır” – fikri Kamran müəllimin türk şeirindəki çarpaz qafiyə sisteminin ahəngini göz önünə gətirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qadınların yeri, rolu və fəaliyyət dinamikasına doğru, düzgün yanaşan müəllif Boyu uzun Burla xatunun, Banuçiçəyin, sarı donlu Selcan xatunun statusunu oxucuya yüksək bədii-estetik baxımdan, eləcə də sadə təhlillərlə, anlaşılıqlı dillə çatdırır. İç oğuzların, dış oğuzların tarixi etnik xüsusiyyətlərini dərinlən araşdıraraq, Dədə Qorqudun bütün oğuzların el ağsaqqalı olmasını göstərək, həm də çağdaş türk xalqlarının birliyini vurğulayır, onların eyni kökdən gəldiyini sübut edir.

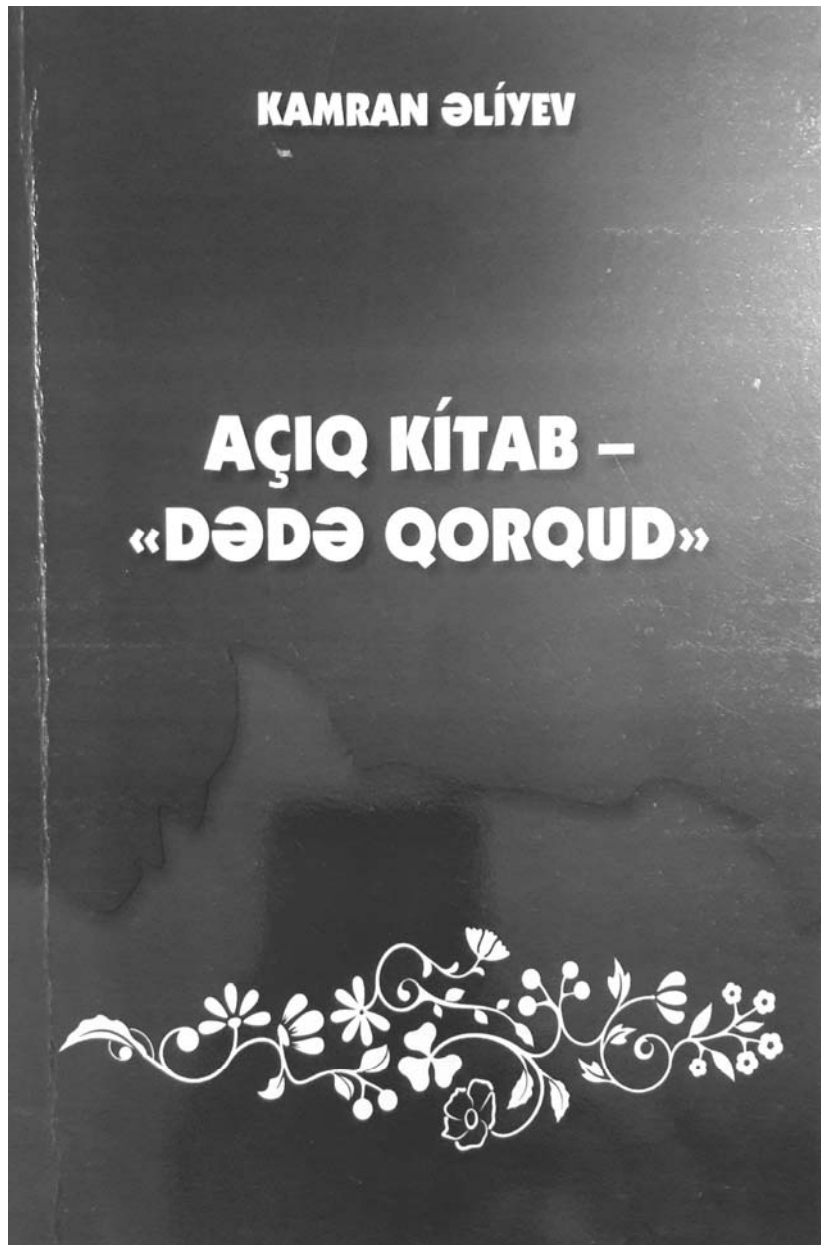
Bir vaxtlar çar Rusiyasının, eləcə də sovet təhsil sisteminin türkdilli xalqların qədim və ilkin etnik ruh yaddaşının hər vəchlə silməyə çalışmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”un qorunub-saxlanması və nəsillərə ötürülməsi milli şüurumuzun qorunmasında böyük rol oynadı. Yer kürəsinin qədim, ən sivil sakini olaraq kainatın hərəkət qanunlarının dərkini ilk olaraq Göy Tanrı ilə bağlayan türk xalqlarının tarixiliyini danmaq istəyənlər gərəksiz fənlərlə beynimizi dolduraraq milli yaddaşımızı silməyə çalışdılar. Kamran müəllimin tədqiqatından göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” ruhumuzun qorunmasında dəmir zirehə çevrilib.

Türklərə məxsus ilkin yaddaşı, sakral düşüncəni özündə qoruyub saxlayan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rəqəmlərə münasibət, rəmz və işarələri mənalandırmaq kimi yenilikləri aç-

mağa hər alim qadir ola bilməz. Tanrı bu elmi mərtəbəyə Kamran müəllimi seçdi. Bayandır xan müdrikliyi, Qazan xan gücü, Beyrək dözümlü, Dəli Domrul sədaqətindən pay düşən ömürdür Kamran müəllimin həyatı.

Dədə Qorqudun etibar edərək “sirr açdığı” əziz Kamran müəllimə Qorqud uzunömürlülüyü, dağ ucalığı, qaya möhkəmliyi və Tanrı sevgisi arzu edirəm.

Sona Vəliyeva
filologiya elmləri doktoru

ETNOPOETİKA ANLAYIŞI

Etnopoetika anlayışı dünya elmi fikrində son dərəcə yenidir və bir elm kimi onun açdığı imkanlar hələlik kifayət qədər öyrənilməmişdir. Eyni zamanda, etnopoetika anlayışının ehtiva etdiyi məna və məzmun hələ bu termin ortaya çıxmamışdan xeyli əvvəl bir çox tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Təəssüf ki, bu diqqət bəzən ötəri, bəzən dolayı, bəzən də hiss edilməz dərəcədə olub, gizli formada özünü göstərmişdir.

Aydın məsələdir ki, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər, bədii düşüncənin məzmun və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənar da deyil. Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmasın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır.

Onu da xatırlayaq ki, yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisədə folklor örnəkləri etnopoetika müstəvisini tam aşkarlamaq üçün daha çox xammal ehtiyatlarına malikdir. Başqa sözlə, folklor irsi ilə etnopoetika arasındakı məsafə yazılı ədəbiyyatla etnopoetika arasındakı məsafədən çox-çox qısadır və xalq yaradıcılığı nümunələri bədii düşüncə ilə etnopoetika arasında ən qısa körpüdür.

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini izləmək bu sənətin necə təsnif olunmasından çox asılıdır. Məsələn, şeirin janr zənginliyi etnopoetika məsələlərini tədqiq etmək üçün o qədər də optimal deyil. Çünki janr sonradan doğulandır və etnik keyfiyyətləri ifadə etmək baxımından xeyli gecikmişdir.

QOŞA MİSRALI ŞEİR

Eyni zamanda, janrlar bir-birindən törəmədir. Necə ki bayatı, tuyuq, oxşama, sayaçı sözləri, holavar kimi janrlar struktur baxımdan bir-birinin davamı və ekvivalentidir. Yaxud heç bir şübhə yoxdur ki, cığalı təcnis ayrıca götürülmüş təcnis janrının əlavəsidir. Və yaxud janr qardaşlığına mənsub qoşma və gəraylı (böyük və kiçik qardaşı!) bir-birindən ayıran başlıca cəhət yalnız və yalnız onların misralarındakı hecaların sayıdır. Hətta bir çox milli şeir janrları – bayatı, mani, gəraylı, türkü, varsağı... ayrı-ayrı türk tayfalarının adlarından qaynaqlanıb “etnik mənşəyi göstərən şəkillər” (22, 33) olsalar belə, janrla etnopoetika arasındakı ünsiyyətin bütün genişliyi ilə dərki yolunda o qədər də asan hədəf deyildir.

Etnopoetik düşüncənin öyrənilməsi üçün şeir sənətinin mahiyyətini təmin edən obrazın və obrazlılığın önə keçirilməsi isə tarixi ilkinlik baxımından kompleks yanaşmanı yaxına buraxmır. Çünki obraz və obrazlılıq birbaşa etnopoetikanın aparıcı sütunu olsa da, onun inkişaf meyilləri şeirin kifayət qədər formalaşmasından sonrakı mərhələni ehtiva edir. Əslində, bədiilik ölçülərinin özünün də doğurduğu sualların aydın və dürüst cavablanması etnosla poetik düşüncə arasındakı ilkin əlaqələrin tapılmasından asılıdır.

Beləliklə, etnopoetik düşüncə ilkin olaraq şeirin quruluşunu – strukturunu və deməli, misranı axtarır. Axtarılan misranın isə birinci növbədə digər bir misraya ehtiyacı vardır, çünki o, qətiyyənlə tək yaşaya bilməz. Bədii düşüncə harmoniyadır və təklikdə harmoniya yoxdur. Misra tənhalığının əzabından qurtaran şeir qoşa misranın ölçü bərabərliyi və ritm uyurluğu ehtiyacı hiss edəndə isə fəvqəladə bir kəşf edilir: Etnosun doğma dilinin qrammatik quruluşu üçün son dərəcə səciyyəvi olan heca həm ədəbi ölçü vahidi, həm də ritm əsası kimi seçilir! Başqa sözlə,

qoşa misranın boy-ölçü bərabərliyini ortaya qoymaq zərurəti meydana çıxanda heca say məxrəcinə gətirilərək ölçü vahidi rolunda çıxış edir. Qoşa misranın ritm, ahəng istəyini təmin edən bölgü və qafiyəni də məhz sədaqətli heca müəyyənləşdirir.

İndi belə bir nəticə çıxarmaq olar: Ən qədim və ilk türk şeiri qoşa misralı şeirdir. Hətta vəzn baxımından da ilk şeirin qısa şeirlər olduğu fikri tamamilə doğrudur: “Heca vəzni meydana çıxarkən əvvəlcə onun qısa ahənglər doğuran vəzləri vücuda gəlmişdir. Bu vəzlər üç ilə yeddi arasındadır. İlk dəfə qısa vəzlərin vücuda gəlməsi pək təbii idi. Çünki çox bəsit bir dərəcədə olan dil birdən-birə güc və mürəkkəb parçalı (duraqlı) vəzləri yaratmazdı” (4, 121).

İki misralı şeir nümunələri indi belə öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: “El gücü, Sel gücü”, “Bir tabaq alma, Sabaha qalmaz”, “Bir balaca boyu var, Dam dolusu toyu var”.

Belə faktları “Oğuznamə”dən də gətirmək olar:

“Oq atmaq, yazu yazmaq, suda üzmək Gərəkdir bu üçi hər şəxsə dözmək” (23, 31).

Bəs “Dədə Qorqud” eposunda necədir?

Elə buradaca bir məsələyə aydınlıq gətirək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vatikan və Drezden nüsxələrində mətn ardıcıl formadadır, yəni həmin mətnlərdə nəsr və şeir bir-birindən ayrılmamışdır (19, 312-216, 623-313). Sonralar isə eposu nəsr və tədqiq edən O.Ş.Gökyay (10), M.Ergin (8), H.Araslı (16), F.Zeynalov və S.Əlizadə (18) mətndəki şeir və nəsrə ayırmışlar.

“Dədə Qorqud” eposundakı şeirdən bəhs edən tədqiqatçılar isə məhz mətndən şeir kimi seçilib ayrılmış, açıqca fərqləndirilmiş nümunələrə istinad etmişlər. Həmin alimlərdən İ.V.Stebleva (29), X.Koroğlu (21), T.Hacıyev (11), K.Vəliyev (27), K.Abdullayev (2), P.Xəlilov (14) və başqaları eposdakı şeirin məzmun və mahiyyətinə, poetik xüsusiyyətlərinə xeyli aydınlıq gətirmişlər.

Şübhəsiz, eposda da qoşa misralı şeir kifayət qədərdir. Lakin məsələ burasındadır ki, həmin nümunələr bizim indiye qədər vərmişlə qəbul etdiyimiz nəsr mətninin içində gizlənmişdir. Bu mənada, professor Tofiq Hacıyevin fikri tamamilə doğrudur ki, “dastanın nəsr kimi verilən hissələri də şeirlə və ya şeir tələblərini ödəyən qismlərlə doludur” (11, 167).

Belə ki, “Buğac” boyunda Dirsə xanın və oğlunun üzünə ağ olanların – onlara düşmən kəsilmələrin dediklərinə diqqət edək:

*Gəlün varalım, şol yigidi tutub gətürəlim.
İkisini bir yerdə kafərə yetürəlim* (18, 40).

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda isə kafərlər haqqında belə söylənir:

*...at dəpdilər,
ox səpdilər* (18, 43).

Burla xatun da oğlu Uruza deyir:

*Toquz ay tar qarnımda götürdığım oğul!
On ay deyəndə dünyaya gətürdüyüm oğul!* (18, 47)

Yaxud yenə həmin boydan başqa bir qoşa misra:

*At ayağı külük,
Ozan dili çevik...* (18, 48; 86; 119).

Hətta Uruz da anasıyla şeirlə danışır:

*Ağzın qurısın, ana!
Dilün çürisin, ana!* (18, 47)

“Səgrək” boyunda da Səgrək anasına, təxminən, o cür müraciət edir:

*Ana, ağzın qurısun!
Ana, dilin çürüsün!”* (18, 111)

“Beyrək” boyunda Beyrək Banıçiçək haqqında belə deyir:

*“Göz açuban gördüğüm,
Könül verüb sevdigim”* (18, 59).

Buradakı qoşa misralı şeir Banıçiçəyin vəsfidir və yalnız vəsf-təyin olduğuna görə deyil, həmçinin şeir nümunəsi kimi də nəsr hissədən ciddi şəkildə ayrılır. Görünür, bədii düşüncədə ayırma-seçmə məqamı gələndə köməyə çatan ilk yardımçı qüvvə məhz poetik düzüm olub.

“Uruzun dustaq olduğu” boyda döyüş səhnəsi belə təsvir edilir:

*Bir qiyamət savaşı oldu,
Meydan tolu baş oldu* (18, 77).

Yeri gəlmişkən, bu şeiri “Koroğlu” eposundakı bitkin poetik nümunələrlə də müqayisə etmək olar.

“Qanturalı” boyunda təkurun adamları haqqında isə deyilir:

*Gecə-gündüz yordılar,
Nagahandan yetdilər* (18, 90).

Elə bu misralarla nağıllarımızdakı “Az getdilər, üz getdilər, dərə, təpə düz getdilər” misraları arasında oxşarlıq tapmaq mümkündür.

Bütün bunlarla bərabər, ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud” eposunda qoşa misralı şeir nümunələri ilə müqayisədə qoşa misraya olan meyillilik potensialı daha güclüdür. Bu potensialın mənzərəsini aydın dərk etmək üçün eposda adları bəlli olan üç qadın obrazını xatırlayaq: Boyu uzun Burla xatun, Sarı donlu Selcan xatun və Banıçiçək. İki əvvəlki adı alliterasiya nöqtələrindən yarıyı bölək:

*Boyu uzun
Burla xatun.*

İkincisi:

*Sarı tonlu
Selcan xatun.*

Hər iki bölgüdə qoşa misra yaranır. Bu misraları öndən alliterasiya müşayiət edir, hər bir misra 4 hecadan ibarətdir və hər birində 2+2 bölgüsü vardır, misralar sonda qafiyə ilə tamamlanır: uzun // xatun, tonlu // xatun.

İndi təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu xatunların sırasında Banıçiçək son dərəcə qərib və kimsəsiz görünür! Hətta acınacaqlıdır ki, epos mətninin heç bir yerində Banıçiçəyin adı ilə birgə “xanım” və “xatun” sözləri də işlənmişdir. Lakin Yazıçı Ozan (Burada “Yazıçı” sözü tam şərti mənada işlədilir və “Dədə Qorqud kitabı”nı ərsəyə gətirən ozanı ayrı-ayrı “Oğuznamə”ləri düzüb-qoşan ozanlardan fərqləndirmək məqsədi daşıyır.) bizim təsəvvür etdiyimiz qədər də insafsız deyil. O, Banıçiçəyə Burla xatuna və Selcan xatuna verilməyən status qazandırır və eposun

heç bir nöqtəsində rast gəlinməyən möcüzə baş verir. Banıçiçəyin adı qarşısında atasının adı yazılır: Baybican qızı Banıçiçək! Bununla da qoşalıq meydana çıxır və bu qoşalığı, ən aşağısı, alliterasiya müşayiət edir:

Baybican qızı

Banıçiçək.

İndi məsələyə müəyyən aydınlıq gəlir və belə bir qənaət hasil olur ki, türk poetik fikrinin inkişaf tarixində bir misra digər bir misranı axtarıb tapmaqla qoşa misralı ilkin şeiri yaradırsa, qoşa misra da öz tayını tapıb dördlük formasını meydana çıxarır.

QOŞA MİSRADAN BƏNDƏ KEÇİD

“Dədə Qorqud” eposunda qoşa misranın sonradan dördlüyə çevrilməsi prosesi də müşahidə olunur. “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda dustaq olmuş Uruz anasına belə söyləyir:

*Ağzın qurısın, ana!
Dilün çürisin, ana!* (18, 47).

“Səgrək” boyunda bu sözləri Səgrək də öz anasına deyir:

*Ana, ağzın qurısın!
Ana, dilin çürisün!* (18, 111).

“Beyrək” boyunun nəsir hissəsində isə mətnin başqa bir yerində misralara çevrilən nümunəyə rast gəlirik. Belə ki, orada Dəli Qarcar Dədə Qorquda belə söyləyir: “Ay əməli azmış, feli dönmüş, qadir allah ağ alnına qada yazmış!” (18, 56).

Nəticə kimi “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan xan Çobana üz tutaraq deyir:

*Ağzın qurısın, çoban!
Dilün çürisün, çoban!
Qadir sənin alnuna
Qada yazsun, çoban!* (18, 45)

Faktlar tam sübut edir ki, bu dördlüyün həm ilk, həm də son iki misrası forma və məzmununa görə eposun mətnində ayrıca işlənmişdir. Yəni ilk iki misranı Uruz və Səgrək öz anasına söyləmiş, sonrakı iki misra isə Dəli Qarcarın dilindən səslənmiş-

dir. Bu, əslində qoşa misradan dörd misraya keçidin xarakterini səciyyələndirir.

BAYATI DÜŞÜNCƏSİ

Amma dördlük forması heca, bölgü və misra baxımından olmasa da, qafiyə baxımından müəyyən mürəkkəbliyə yaradır. Həmin qafiyə sisteminin mənzərəsini belə təsvir etmək olar:

1. Dörd misra həm qafiyə ola bilər (a, a, a, a).
2. Hər qoşa misra həm qafiyə ola bilər (a, a; b, b).
3. Birinci və üçüncü, ikinci və dördüncü misralar həm qafiyə ola bilər (a, b, a, b).
4. Üç misra həm qafiyə olub dördüncü misra sərbəst buraxıla bilər (a, a, a, b).
5. Bir, iki və dördüncü misralar həm qafiyə olub üçüncü misra sərbəst buraxıla bilər (a, a, b, a).

Bu qafiyələnmə sistemi türk şeirinin son əsrləri üçün o qədər də mürəkkəb deyil. Amma həmin sistemin Dədə Qorqud dövrü üçün çətinliyi və mürəkkəbliyi şübhə doğurmur, çünki Dədə Qorqud şeirindən danışmaq şeirin təşəkkül və ilkin inkişaf dövründən söhbət açmaq deməkdir. Professor Fuad Köprülü doğru olaraq yazır: “XVI əsr saz şairlərinin əsərlərini ümumi və müqayisəli bir surətdə tədqiq edincə, bu şeir tərzinin bu əsr əsnasındakı təkamülü haqqında şu nəticələrə varıyuruq: ilk zamanlarda əsl xalq ədəbiyyatı ünsürləri, gərək əsasda, gərək şəkildə çox qüvvətlidir; dil, tamamilə xalq dilidir; ifadə şəkli, təbirlər, məcazlar, xalq türkülərində və hətta Dədə Qorqud hekayələrində gördüyümüz bir təqdimat xüsusiyyətləri ehtiva edir” (22, 58). Bu mənada eposun müqəddiməsində gizlənmə və çoxlarına bədii nəsr faktı kimi aydın olan və xalq ədəbiyyatı ünsürləri kimi qavranılan aşağıdakı nümunəni şeir misrası kimi düzək:

*Birisi soldıran soydur,
Birisi toldıran toydur.
Birisi evin tayağıdır,
Birisi necə söylərsən, bayağıdır (18, 33).*

İndi təsəvvür etmək çətin deyildir ki, bu poetik nümunə, sadəcə olaraq, dörd misralı şeirdir. Həmin şeirin ilk və son qoşa misraları həmqafiyədir: soydur və toydur, tayağıdır və bayağıdır.

Yaxud “Səgrək” boyunun nəsr mətni içərisində gizlənmiş aşağıdakı dördlüyə diqqət yetirək:

*Ağam tutulan qələyə varmayınca,
Ağamın ölüsin-dirisin bilməyincə,
Öldisə, qanın almayınca,
Qalın Oğuz elinə gəlməyim yox (18, 112).*

Buradan da aydın görünür ki, poetik nümunədə ilk üç misra həmqafiyə, dördüncü misra isə sərbəstdir.

“Qazan xanını evinini yağmalanması” boyunda başqa bir bayatı formasına da rast gəlirik:

*Qoy ətimdən çəksünlər,
Qara qaurma etsünlər,
Qırq bəg qızının
Öginə ilətsünlər (18, 47).*

Yaxud “Beyrək” boyunda Beyrəyin andına diqqət yetirək:

*Qılıcıma toğranayın!
Oxıma sancılayın!*

*Yer kibi kərtləyin,
Torpaq kibi savrıləyin!* (18, 59)

Elə buradaca qorqudşünaslıqda xeyli vaxtdır mübahisə obyektinə olan Beyrəyin ölüm səbəbinə də aydınlıq gətirmək olar. Belə ki, eposda tez-tez təkrar edilən belə bir aforizm vardır: “Bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıışdır”. Beyrək isə kafər qızı qarşısında and içir ki, yurduma qovuşduqdan sonra gəlib səni aparacağam və hərgah gəlməsəm, qılıncıma doğranayım, yəni ölüm mənə halaldır! Beyrək sözünə əməl edə bilmir və bəyin qarğıışı qarğıış olur: qılıncıyla doğranır. İlk dəfə Kamal Abdulla bu nəticəyə gəlmişdir. Özünün və yaxud doğmalarının qılıncı olmasının burada məsələyə heç bir dəxli yoxdur, çünki doğmaları elə onun özüdür! Amma bizi burada daha çox maraqlandıran bir bənd, dörd misra və onun qafiyələnməsidir.

“Dədə Qorqud” eposunda bayatı düşüncəsinin mövcudluğunu başqa bir nümunə daha bariz şəkildə sübut edir:

*Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqlar!
Dibdə oturan xas bəglər!* (18, 63)

Məlumdur ki, bu nümunə Divandakı nizamı ifadə edir və canlanan mənzərədə Oğuz dövlətinin və dövlətçiliyinin mikro-modelini görmək o qədər də çətin deyildir. Lakin burada bir başqa məsələ vardır: Necə olur ki, Yazıçı Ozan sağdakı və soldakı bəylərdən sonra, dibdəki xas bəyləri xatırlamadan eşikdəki inaqları (ÜÇÜNCÜ MİSRANI!) nəzərə çarpdırır və sonra yenə içəri qayıdır?

Əslində müqəddimədən gətirdiyimiz nümunədə də belə bir ardıcılığın şahidi oluruq. Nümunəni təkrar xatırlayaq:

*Birisi soldıran soydur,
Birisi toldıran toydur.
Birisi evin tayağıdır,
Birisi necə söylərsən, bayağıdır (18, 33).*

Dədə Qorqud qadınların keyfiyyətini səciyyələndirərkən məhz “Birisi evin tayağıdır” misrasından (ÜÇÜNCÜ MİSRA-DAN!) başlayır:

“Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər” (18, 33).

Gəlin mübahisə etməyə: bunlar bayatı düşüncəsidir!

QOŞMA VƏ GƏRAYLIYA DOĞRU

Maraqlıdır və bir az təəccüblüdür ki, “Dədə Qorqud” epusunda bəndlərdən ibarət şeir nümunəsi də vardır. Ancaq məsələ burasındadır ki, məhz o nümunə nəsr kimi qəbul etdiyimiz mətnin içərisində gizlənmişdir. Belə ki, “Bəkil oğlu İmran” boyunda oxuyuruq:

*Qalqanını ovatdı,
Tuğulqasını yağurdu,
Qapaqların sayırdı,
Oğlanı alımadı.*

*Gürzlə dögişdilər,
Qara polad uz qılıc ilə tartışdılar,
Sərpə-sərpə meydanda qılıclaşdılar,
Çiginləri toğrandı,
Qılıcları ovandı,
Bir-birin alımadı.*

*Qarğu talı sügülər ilə qırışdılar,
Meydanda buğa kibi süsişdilər,
Köksləri dəlindi,
Süküləri sındı,
Bir-birin alımadılar (18, 108-109).*

Heç şübhə yoxdur ki, nümunədəki hər bəndin sonunda işlənən “Oğlanı alımadı”, “Bir-birini alımadı” və yenə “Bir-birini alımadılar” misraları şeirin sturuktur bütövlüyünü təmin edən və ayrı-ayrı bəndlər arasında sıx əlaqə yaradan poetik vahidlərdir.

AT YERİŞİ VƏ ŞEİRİN QURULUŞU

Qoşa misra, dörd misra, bayatı düşüncəsi, bəndlərdən ibarət poetik nümunə – bunlar nə qədər doğru olsa da, amma yenə bir mühüm sual açıq qalır: Bütün bu şeir strukturlarının etnosun təbiəti ilə nə əlaqəsi vardır?

İndi həmin suala birbaşa cavab vermək olar: qədim türk şeirinin poetika qaynağı və bu mənada şərti olaraq, onun totemi Atdır! Türk təfəkkürünün və dünyagörüşünün, türk məişətinin və həyat tərzinin yeniləşməsində, türk qəhrəmanlığının təşəkkül tapması və formalaşmasında atın rolu əvəzsizdir. Qədim türkün atı çöllərdən yığışdırıb mədəniləşdirilməsinə cavab olaraq at da bunun əvəzində türkə, sözün həqiqi mənasında, dünyanı bəxş etmişdir. Atın türk həyat təzi ilə əlaqəsi barədə kifayət qədər faktlar, dəlillər və tədqiqatlar vardır.

Görkəmli qorqudşünas Orxan Şaiq Gökyay türk həyatının atla əlaqəsini belə dəyərləndirir: “Türklərin həyatında atın yeri başqa heç bir varlıqla ölçüyə gəlməyəcək denli (dərəcədə) böyük və önəmli olmuşdur. At, bu dünyada yalnız onun silah arka-daşı olduğu üçün degil, öldükdən sonra da öteki dünyada hər baxımdan kəndisindən yararlanacağına inandığı üçün ayrı və eşsiz bir dəgər daşımaqdadır” (10, SDXXVI).

Prof. Tofiq Hacıyevin də bir mülahizəsinin xatırlamaq yerinə düşər: “Oğuz cəmiyyətində at bütün dinamikanın mənbəyidir: minik üçün yarayır, döyüşdə çox həlledici qüvvədir, hətta qida mənbəyidir – əti yeyilir, südü içilir, tükündən yay üçün istifadə olunur, örkən və s. şeylər toxunur. Bir sözlə, Oğuz cəmiyyəti üçün atdan qiymətli ikinci varlıq, ikinci təbiət qüvvəsi yoxdur” (12, 29).

Onda yenə belə bir sual meydana çıxır: şərti olaraq atın hansı cəhəti türk şeiri üçün əsas olmuşdur?

Xatırlayaq ki, atın qulaqları düşməni sezmək üçündür, atın yalı-boynu qəhrəminin sarılması üçündür, atın beli qəhrəmanın minməsi üçündür, atın quyruğunun tükü yay hazırlamaq üçündür, atın südü içilmək, əti isə yeyilmək üçündür və sair. Yəni bir az çılpaq desək, atın bütün əzələrinin türk cəmiyyətindəki funksiyası aydın və bəllidir. Bu halda türk şeiri üçün atda olan ehtiyatlardan yalnız ayaqlar və atın yerişi qalır. Bizcə, elə məhz türk şeirinin formalaşması atın ayaqlarına və yerisinə borcludur.

Orxan Şaiq Gökyay atın bir neçə yerisini sadalayır: “büdrəmək, çapmaq, denmək, eşmək, ilqamak, koşmaq, səgirtmək, sürmək, tayınmaq, yortmaq, yügürmək” (10, SDXXXIX-SDIL).

Bəs atların yerisindəki fərqlilik nədədir?

At yerişi üçün ən əhəmiyyətli məqamlardan biri onun yorğa yerişidir. “Bu yerisdə at növbə ilə gah bir tərəfdəki – sağ ayaqlarını, gah o biri tərəfdəki – sol ayaqlarını eyni zamanda irəli atır” (5, 557). Təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu, şeirdə qoşa misradır.

Atın başqa bir yerişi çapmaqdır, yəni dörd nalla çapmaq. Bu vaxt atın dörd ayağının dördü də yerdən eyni vaxtda üzülür. Türk şeirindəki dördlük bununla bağlıdır.

Atın başqa bir yerişi yortmaqdır. Maraqlıdır ki, bu sözün özü də “Dədə Qorqud” eposunun mətnində işlənmişdir. Həmin yerisdə qabaq sol ayaqla arxa sağ ayaq və qabaq sağ ayaqla arxa sol ayaq birgə atılır. Türk şeirindəki çarpaz qafiyə sistemi bu ahənglə tam üst-üstə düşür.

Atın sağ ayağından hörüklənməsi və yaxud atı (əslində digər heyvanları da!) kəsərkən üç ayağının bağlanması və qabaq sağ ayağının açıq buraxılması tam şəkildə bayatı təsəvvürünü yaradır. (Hətta burada “bayat” sözünün tərkibində olan “at” hissiyyətinə də diqqət yetirmək olar).

Bəs elə isə dördlüklərdən ibarət və həcmcə nisbətən böyük şeir necə yarana bilər? Bu halda məsələyə aydınlıq gətirmək üçün atların təsnifatına bir nəzər yetirmək vacibdir.

Elə at vardır ki, onu qoşqu at hesab edirlər. Bu at yalnız arabaya qoşulmaqdan ötrüdür.

Minik atı yalnız minmək üçündür. “Dədə Qorqud” eposundan hər igidin minmək üçün bir atı olduğu yaxşı məlumdur. Hətta onlara ayrıca ad da verilir:

Qonur at, Boz at, Ağ boz at və sair.

Arabada yana qoşulan ata yan at deyilir. Hətta orta atı, cıdır atı da vardır. Lakin bunların heç biri qoşa misra təsəvvürü yaratmır.

Qoşa misra təsəvvürünü yedək atı – ehtiyat üçün yanda aparılan at yaradır. Yedək atına isə “Dədə Qorqud” eposunda yalnız Dədə Qorqudun şəxsində rast gəlirik. “Beyrək” boyunda Baniçiçəyi Dəli Qarçardan istəmək üçün yollanan Dədə Qorqud iki at istəyir. O deyir: “Yaranlar, çünki məni göndərsiz, bilürsüz kim, dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər. Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at götürün. Bir Keçi başlu Keçər aygırı, bir Toğlı başlu Turı aygırı. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm...” (18, 55)

Yaxud “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Basat Təpəgözə qalib gəldikdən sonra iki qocanın atlanıb xəbər aparması faktından da belə bir təsəvvür əldə etmək olar: “Bunlu qoca ilə Yapağlı qocayı Oğuz muştçı göndərdi. Ağ boz atlar binübən yortışdılar. Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi” (18, 103).

Məhz qoşa atın yanaşı getməsi təsəvvüründən qoşa bənd – iki dördlük doğula bilərdi.

Beləliklə, tam qətiyyətlə bildirmək olar ki, türk etnosu öz həyat tərzini, qəhrəmanlığı, fəaliyyət dairəsi və hətta o dünyası üçün ata borclu olduğu kimi, poetik təfəkkürünün formalaşması üçün də məhz ata borcludur.

BİRİNCİ BOY: DOĞULUŞ VƏ YENİDƏN DOĞULUŞ

Xalqın ən ümdə istək və arzularının təcəssümü olan qəhrəmanlıq dastanlarının məzmun və mahiyyəti onlardakı süjetin, təsvir edilən hadisə və əhvalatların real çözümlü ilə müəyyənləşə bildiyi kimi, ən çox da qəhrəmanın özünün mövqeyinin açılışı və təyini ilə təsdiq olunur. Dastanda qəhrəmanla bağlı hadisələri düzgün oxumaq, qəhrəmanı olduğu kimi dəyərləndirmək, qəhrəmanın şəxsiyyətində və fəaliyyətində ehtiva olunan xalq fikrini və düşüncəsini tam dəqiqliyi ilə tapmaq və aşkara çıxarmaq folklorşünaslığın ana vəzifəsidir. Bəlkə, elə buna görədir ki, eposşünaslıqda bir çox həqiqətlərin meydana çıxması, bir çox mübahisələrin isə səngimədən baş alıb getməsi üçün də əsas səbəb məhz qəhrəman amilidir. Ona görə də folklorşünaslıqda “Dədə Qorqud” eposundakı Qazan xan, Uruz, Basat, Buğac, Beyrək, Dəli Domrul kimi surətlərin taleyi ilə bağlı məsələlərin dönmə-dönə araşdırılması təbii və məntiqlidir.

Başqa bir cəhət də vardır ki, bəzi obrazlar digər qəhrəmanlarla müqayisədə az öyrənilmiş və yaxud da hər hansı bir tədqiqatın mövzusunda çevrilməmişdir. Bu baxımdan yanaşdıqda qorqudşünaslıqda yalnız advermə baxımından heç vaxt ikinci plana keçməyən Dirsə xan oğlu Buğac obrazının eposdakı mövqeyinə bir az da aydınlıq gətirmək mümkündür.

Digər tərəfdən, “Dədə Qorqud” eposunun poetikasının öyrənilməsi eposun ayrı-ayrı müstəqil boylar kimi deyil, vahid bir abidə kimi təsdiqinə də geniş imkan yaradır. Şübhə yoxdur ki, boyların bəzilərini süjetinə və qəhrəmanın fəaliyyətinə görə müstəqil folklor nümunəsi kimi düşünüb, ayrıca, əlahiddə şəkildə götürüb təhlil etmək də mümkündür. Amma “Dədə Qorqud” eposu vahid mexanizm halında götürüldükdə boyların ayrı-ayrı təhlili ilə müqayisədə nəhəng və möhtəşəm görünür və əzəmətli ideyaların daşıyıcısına çevrilir. Vaxtilə eposun birinci boyu haq-

qında belə yazılmışdır: “Dirsə xan oğlu Buğac xan hekayəsi”nin qəhrəmanlarına öteki Dədə Qorqud dastanlarında raslanmamaqdadır” (10, CLII). Həmin fikir başqa bir mənbədə daha geniş formada təsdiq edilir: “Buğac xanla bağlı oğuznamə tematik baxımdan “Dədə Qorqud kitabı”nın heç bir boyuna daxil olmur və oğuzların xanı Bayındır xanın adı ilə çox zəif bağlılığı var. “Buğac xan boyu”nun əsas qəhrəmanlarının adı “Dədə Qorqud kitabı”nın digər oğuznamələrində yoxdur” (18, 105-106). Hətta başqa bir fikirdə Buğacla bağlı boyun “əsas mövzu ilə kontrast” təşkil etdiyi göstərilir (21, 604). Ancaq unutmaq olmaz ki, “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nun eposun bütöv mətni ilə struktur əlaqəsi vardır. Şübhəsiz, o ayrı məsələdir ki, bu struktur əlaqələri bəzən son dərəcə incə, bəzən də “gözəgörünməz” formada.

Başqa bir məsələ də vardır: Bütün yazılanlara, bütün mübahisələrə, bütün yalan-doğru fikirlərə baxmayaraq “Dədə Qorqud” eposunun boylarının düzülüşü hələ də öz əsl tədqiqatını gözləməkdədir. Eyni zamanda, bu, qorqudşünaslığın zəif nöqtəsi də deyil. Çünki çox böyük bir tarixi zaman eposun mətninin oxunmasına, mətnin söz-söz, kəlmə-kəlmə dəqiqləşdirilməsinə sərf olunmuşdur. Yəni uzun müddət nəzəri qorqudşünaslıq mətnşünas qorqudşünasdan – mətni zərrəbinlə oxuyan mütəxəssisdən asılı qalmışdır. Bu asılılıq indi hələ tam şəkildə aradan çıxmasa belə, müasir folklorşünaslıq tələblərinə cavab verən tədqiqatların aparılması öz məhdud dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Bu mənada, Dirsə xan oğlu Buğac surəti nə qədər öyrənilsə belə, indi də eposun struktur sistemini aydın şəkildə oxumağa təkan verir və xeyli şərait yaradır.

Buğac eposun birinci boyunu təmsil edir, birinci boyun qəhrəmanıdır və eposun sonrakı boylarında tanış olacağımız qəhrəmanların ilkidir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu” adlanan bu birinci boyla eposun strukturu arasında iki cür əlaqə vardır.

Birincisi budur ki, ilk boydur. İkincisi isə boyun daxilindəki məzmunla eposun bütöv strukturunun əlaqəsidir. Başqa sözlə, birinci boy eposun doğuluş boyu olduğu kimi, boyun özündə də əsas məzmun doğuluşla bağlıdır.

Boyun əvvəlindəki Bayındır xanın məclis qurması səhnəsini xatırlamış olsaq, faktiki olaraq orada Dirsə xan Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisdən uzaqlaşdırılır: oğlu olan ağ otağa, qızı olan qırmızı otağa dəvət edildiyi halda, oğlu, qızı olmayan Dirsə xana qara otaq nişan verilir. Beləliklə, sonsuzluq dərdi bir yana qalsın, Bayındır xanın və onun tapşırığı ilə hərəkət edən adamlar tərəfindən məclisdə Dirsə xana tənə vurulması, yəni Dirsə xanın hakimiyyət müstəvisindən kənarlaşdırılması da əslində onun üçün ictimai ölümə bərabərdir. Oğlu, qızı olmayanı qarğmaq haqqında Bayındır xanın göstərişi də elə onu sübut edir ki, bu qarğış ölüm haqqında qarğışdır.

Bayındır xanın məlum və məşhur tənəsindən sonra Dirsə xan son dərəcə ciddi bir çətinlik qarşısında qalır və öz sonsuzluğuna səbəb axtarır. Şübhəsiz, həmişə Bayındır xanın məclisində sayılıb-seçilən Dirsə xan gözlənilməz vəziyyətə düşür. Xanına “Qavunım, verəgim, döləgim!” (18, 35), yəni “Qadınım, dayağım, döl verənim!” (18, 133) söyləyir. Eyni zamanda, Bayındır xanın ona elədiyinin əvəzini – öz ictimai ölümünün hayıfını qadınından – xan qızından çıxmaq istəyir və günah sahibi kimi onu görür və xanımını ölümlə hədələyir. Bayındır xanın məclisindəki ölüm haqqında qarğışı Dirsə xanın evində xan qızının ölümlə hədələnməsi əvəzləyir:

*“Xan qızı, yerimdən turayınmı?
Yaqaqla boğazından tutayınmı?
Qaba öncəm altına salayınmı?
Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?
Öz gödəndən başunu kəsəyinmi?”*

*Can tatlusun sana bildirəyinmi?
Alca qanun yer yüzünə dökəyinmi?
Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!” (18, 35)*

Xan qızı isə bu hirsin, bu hikkənin müqabilində özünü son dərəcə təmkinli apararaq Dirsə xana el-oba qarşısında əliaçıqlıq etməyi, ehtiyacı olan adamlara səxavət göstərməyi məsləhət bilir:

*“Ac görsən, toyurğul! Yaluncıq görsən, tonatğul!
Borcluyı borcından qurtarğul!
Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!
Ulu toy elə, hacət dilə!
Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə
Tənri bizə bir yetman əyal verə” (18, 35).*

Dirsə xan xanımının söylədiyi və məsləhət bildiyi yolla gedir, elinə, obasına daha da yaxınlaşır, nəhayət, “Bir ağzı dualının alqışilə Allah-təala bir əyal verdi” (18, 35).

Beləliklə, Dirsə xan oğlu Buğacın dünyaya gəlişi o qədər də asan olmur və “Dirsə xan oğlu Buğac” boyundakı diqqəti çəkən əsas və məntiqi gediş də məhz bu doğuluşu nəzərə çarpdırmaqdır.

Dirsə xan da, onun xanımı da sonsuzluğun qurbanı olmur. Ölüm barəsindəki təsəvvürlər yavaş-yavaş çəkilib gedir. Nəzirniyaz nəticəsində Dirsə xanın və xanımının istək və arzuları müqabilində onların övladı dünyaya gəlir. Bu övladın dünyaya gəlişi ilə həm atanın – Dirsə xanın, həm də ananın – xan qızının yenedən doğuluşu baş tutur. Dirsə xan haqqında Yazıçı Ozan belə yazır: “Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı” (18, 36).

Əslində, əri Dirsə xan tərəfindən gözlənilməz şəkildə ölümə hədələnen xan qızı da ikinci həyatını yaşamağa başlayır.

Dirsə xan oğlu Buğacın tanınmasında və başqa qəhrəmanlardan seçilməsində əsas amillərdən biri el bilicisi hesab edilən Dədə Qorqudun gəlib ona ad verməsidir və bu hadisə eposun süjetində məhz birinci hadisədir (Beyrək və Basatın adlandırılması sonrakı mərhələyə daxildir).

Əvvəlcə qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” eposunda adqoyma geniş bir mərasim formasında həyata keçirilmir, ancaq bunu xüsusilə nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, adqoymanın səbəbi var və bu, hər hansı bir mərasimlə, yaxud hadisə ilə bağlıdır. Əvvəlcə qəhrəmanlıq göstərilir, sonra isə sadəcə olaraq Dədə Qorqud gəlib bunun müqabilində, hətta belə demək mümkünsə, igidin qəhrəmanlığının xarakterinə uyğun olaraq ona ad verir. Məsələn, buğanı yıxdığına görə Buğac adı meydana gəlir. Hər halda verilən adla onun arxasında baş verən hadisənin əlaqəsinin olması əlaqənin olmamasından, fərqlilikdən daha məntiqlidir.

Bir də ki, folklor nümunəsinin kosmoloji prinsipə uyurluğu ən vacib amillərdən olduğu üçün folklor mətnindəki, konkret olaraq “Dədə Qorqud” eposunda Dədə Qorqud tərəfindən qəhrəmanlara verilən adla onun ifadə etdiyi mənanın nəinki tam əlaqəsi, hətta yaxınlığı belə nizamlı cəmiyyətin işarəsidir.

Buğacın ikinci bir doğuluşu onun ad almasıdır – ad almaqla Buğac sanki yenidən doğulur. O, meydana Bayındır xanın buğası ilə üz-üzə gəlir: “Genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Uç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər... Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydana aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancuğu qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı” (18, 36). Bu döyüşün nəticəsi isə Dirsə xan oğlu Buğa-

cın qələbəsi ilə bitir: “Oğlan bıçağına əl urdı. Buğanın başını kəsdi” (18, 36).

Bayındır xanın meydanındakı şücaəti artıq Buğacı qəhrəman kimi tanıdır. Dədə Qorqud ona ad qoyur və Buğaca bəylik verilməsi isə atasının öhdəsinə buraxılır. Beləliklə, yeni bir məntiq təsdiq olunur: eposun ilk qəhrəmanının yaşını Allah, adını Dədə Qorqud, bəyliyi isə atası verir.

Bütün bunların müqabilində Dirsə xan öz oğlunu öldürmək təhlükəsi ilə qarşılaşır. Öz doğuluşu ilə ata və anasına – Dirsə xana və xan qızına yenidən həyat bəxş edən Buğac özü indi ölümün qucağına atılır. Dirsə xan Buğacın ölümü ilə özünün də öləcəyini düşünməyə macal tapmır: onun yanında olan qırx igid Buğacı atasının gözündən salır və Buğacı atasına oxladılar. Bununla ailə yeni bir ölümü yaşamaq ərəfəsinə düşür. Yəni əgər Buğac ölsə, bu, yenidən Dirsə xanın və xan qızının ölümü demək olar. Başqa sözlə, ictimai ölüm mənəvi ölümə keçə bilər.

Lakin həyat Dirsə xan ailəsinin üzünə gülür. Buğac “ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbügəzi vardı, qarğayı-quzğunu qopardı, qondarmazdı. Oğlan onda yıqıldıqda Boz atlu Xızır hazır oldu. Uç qatla yarasın sığadı: “Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoxdur. Tağ çiçəyi anan südilə sənənin yarana məlhəmdir” – dedi, qaib oldu” (18, 39). Bu fakt “xalqların ibtidai görüşləri ilə bağlı süjetin arxaik və nağıl elementi” (21, 104) kimi təsdiq edilmişdir.

Burada ən vacib və əhəmiyyətli məqam Xızırın “ölüm yoxdur” kəlamıdır. Əslində, həmin kəlamı ilahi qüvvədən gələn bir həqiqət kimi də qəbul etmək olar. Yəni Buğaca ölüm yoxdursa, deməli, Dirsə xana və xan qızına da ölüm yoxdur.

Ana özünü oğluna çatdırır. Qoca Xızırın məsləhəti həyata keçirilir. Qırx incəbel qızın yığıb gətirdiyi dağ çiçəyi ilə ana südü Buğacın yarasına məlhəm oldu: “Oğlanın qırx gündə yarası

önəldi, sapsağ oldu. Oğlan ata binər, qılıc quşanar oldu. Av avlar, quş quşlar oldu” (18, 39).

Beləliklə, Buğac ölümdən qaçaraq xilas oldu və yenidən doğuldu. Eyni zamanda, ata və anasını da mənəvi ölümdən xilas etdi. Amma bu əhvalatdan sonra hələ də Dirsə xan oğlunun öldüyünü zənn edirdi. Dirsə xanın qırx nökrəri isə Buğacın sağ qalmasını bilib tədbir tökür və bu zaman Dirsə xanın özünü aradan götürmək istəyirlər, çünki əks təqdirdə Dirsə xan öz nökrələrinin fırılacağından xəbər tuta bilərdi: “Ol qırx namərdlər bunu tuya bildilər. “Nə eyləyəlim?” – deyü tanışdılar: “Dirsə xan əgər oğlan-çığın görərsə, oturmaz, bizi həb qırar” – dedilər. “Gəlün Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafər ellərinə yonalalım” – deyü Dirsə xanı tutdular, ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim boynına taqdılar, ağ ətindən qan çıxınca dögdilər. Dirsə xan yayan, bunlar atlı yürütdilər. Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər. Dirsə xan tutsaq oldu, gedər. Dirsə xanın tutsaq olduğundan oğuz bəglərinin xəbəri yox” (18, 40).

Hadisələrin bu cür inkişafı yenə də həm Dirsə xanın, həm xan qızının, həm də Buğacın son ölümü də ola bilərdi. Lakin xan qızı ən düzgün mövqe tutur, Buğacı öz atasını xilas etməyə yönəlir:

*“Görərmisin, ay oğul, nələr oldı?!
Sarp qayalar oynanmadı, yer ayrıldı.
Eldə yaği yoğkən sənin babanın, üstinə yaği gəldi.
Ol qırx namərd – babanın, yoldaşları babanı tutdular.
Ağ əllərin ardına bağladılar.
Qıl sicim ağ boynına taqdılar.
Kəndülər atlu, babanı yayaq yürütdilər.
Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər.
Xanım oğul! Qalqubanı yerindən urı turğul!*

*Qırq yigidin boyına alğıl!
Babanı ol qırq namərddən qurtarğıl!
Yüri, oğıl!
Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! – dedi”*

(18, 40).

Nəticədə Buğac qırx igidlə Dirsə xanı – atasını düşmən əlindən alaraq xilas edir. Bu dəfə Buğacın – oğulun gücü ilə Dirsə xan yenidən doğulur. Buğac da lap yenidən doğulan qəhrəman kimi özünü təsdiq edir.

Beləliklə, bütün ölümlərə qalib gəlinir. Xızırın “ölüm yoxdur” fikri boyun məzmununa və yekununa çevrilir. Dədə Qorqud da sonda məhz belə söyləyir: “Qərə ölüm gəldigində keçit versün” (18, 41) – “Qara ölüm gəldikdə keçid versin” (18, 139).

Deməli, boydakı Buğacla bağlı doğuluş aktı üç dəfə təkrar olunur – anadan doğulmaq, ad almaq, ölümdən xilas olmaq və üç dəfə də təsdiq edilir. Dirsə xan da iki dəfə (oğlu olanda – Dirsə xanın adamlarına qarışır və tutulub oğlu tərəfindən xilas ediləndə), xan qızı da iki dəfə (oğlu olanda və südü ilə oğlunu xilas edəndə) doğulur. Bununla da “Dirsə xan oğlu Buğac boyu” bütün başqa tərəfləri ilə yanaşı, özünü eposun poetikasında doğuluş aktı kimi təsdiqləmiş olur və məhz eposun da doğuluş boyuna – birinci boyuna çevrilir.

BURLA XATUNUN STATUSU

Oğuz xanımlarının təsvirində nəzərə çarpacaq və ciddi xarakterdə olan fərq də açıq-aşkar görünür. Bu əsas və əhəmiyyətli fərq isə zahiri effektdə aid olsa belə daha çox daxili məzmun və mahiyyət daşıyır.

Digər tərəfdən “Dədə Qorqud” eposunda alliterasiya çox geniş və mühüm yer tutur, hətta qafiyələri də əvəz etmək gücünə malikdir. “Boyu uzun Burla xatun”, “Sarı donlu Selcan xatun”, “Baybican bəyin qızı Banıçəçək”, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” kimi ifadələrdə “b” və “s” samitlərinin alliterasiyası göz qabağındadır. Amma “Boyu uzun Burla xatun” ifadəsi sübut edir ki, həmin ifadələrə yalnız alliterasiya kimi yanaşmaq və onları qafiyənin ekvivalenti kimi səciyyələndirmək çox azdır. Bunun üçün “Boyu uzun Burla xatun” ifadəsinin eposda işlənmə məqamlarına diqqət yetirmək kifayətdir.

“Boyu uzun Burla xatun” ifadəsinə ilk dəfə “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda rast gəlinir. Salur Qazanın evinin talan edilməsini təsvir edən söyləyici Qazan xanın xanımının adını çəkərkən “Boyu uzun Burla xatun” ifadəsini olduğu kimi işlədir (18, 42-43). Mətnin sonrakı hissəsində də bu ifadə eynən təkrar edilir: “Boyu uzun Burla bunu eşitdi, yürəgilə canına odlar düşdü” (18, s.46).

Yaxud: “Boyu uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi” (18, 47).

Və yaxud: “Oğlan böylə digəc bıldır-bıldır gözinin yaşı rəvan oldı. Boyu uzun, beli (incə) Burla xatun boynılə qulağın aldı, düşdi. Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtıdı. Qarğu kibi qara saçını yoldı” (18, 47).

Sonuncuda “beli incə” ifadəsinin artırılmasına baxmayaraq, “Boyu uzun Burla xatun” ifadə-qəlibi olduğu kimi qorunub saxlanılmışdır.

Artıq bunlar sübut edir ki, söyləyici “Boyu uzun Burla xatun” ifadəsinə “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyun axırına qədər sadıq qalmışdır. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, eposun mətnində Burla xatundan fərqli olaraq Selcan xatunun adının qarşısında işlədilən “sarı donlu” ifadəsi kifayət qədər dayanıqlı və sabit deyil. Belə ki, “Qanlı qoca oğlu Qanturalı” boyunda 5 dəfə “Sarı donlu Selcan xatun”, 5 dəfə “Sarı donlu qız”, 10 dəfə isə ayrıca olaraq “Selcan xatun” ifadəsinə rast gəlinir (18, 85-93). Yəni Selcan xatunun adında mətn boyu tez-tez dəyişikliklər baş verir. Ola bilsin ki, söyləyici Burla xatunla müqayisədə Selcan xatuna o qədər də diqqətli deyil və bunun başlıca səbəbi yəni də Burla xatunla müqayisədə Selcan xatunun cəmiyyətdə tutduğu mövqe ilə bağlıdır. Selcan xatun, sadəcə olaraq, Trabzon təkurunun qızıdır, Burla xatun isə Bayındır xanın qızı və Qazan xanın xanımıdır. Bu mənada Burla xatunun cəmiyyətdəki statusu söyləyicini xeyli dərəcədə diqqətli olmağa səfərbər edir. Hətta “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda Şöklü Məlik də “Boyu uzun Burla xatun” ifadəsini işlədir (18, 46).

Eposun “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu” boyda vəziyyət eynən belədir. Mətndən bir məqam: “Xan qızı Boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldiyini eşitdi. Atdan-ayqırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı” (18, 72).

Yaxud: “Məgər, xanım, Boyu uzun Burla xatun oğlancığını andı, qərarı qalmadı. Qırq incə bellü qız-oğlan ilə qara ayqırın dardırdı, bütün bindi. Qara qılıcın quşandı. “Başımın tacı Qazan gəlmədi” deyü izin izlədi, getdi” (18, 76).

Və yaxud: “Boyu uzun Burla xatun qara tuğın kafərin qılıcladı, yerə saldı” (18, 77).

Bu boy da təsdiq edir ki, söyləyici “Boyu uzun Burla xatun” ifadə-qəlibini həmişə qoruyub saxlamışdır.

Burla xatun bir obraz kimi “Bamsı Beyrək” boyunda da iştirak edir. Bu boyun sonunda Banıçiçəyin toy mərasimi veril-

mişdir. Məlum olur ki, Oğuz eli şənliyə yığışmışdır. Bu şənlikdə Qazan xanla Burla xatun da vardır. 16 il dustaq olan Beyrək öz nişanlısının toyuna gəlib çıxır və yeməkləri dağıdır. Bu əhvalatdan sonrakı mətn isə belədir: “Bunu gördi Qazan bəgin xatunu Boyu uzun Burla qaqdı, aydır: “Mərə, qavat oğlu dəlü qavat, sanna düşərmə bitəkəllüf mənim üzərimə gələsən? – dedi” (18, 64). Söyləyici ifadə-qəlibə yenə sadıqdır. Sadəcə kiçik bir yerdəyişmə baş vermişdir; “xatun” sözü əvvəllə keçmişdir. Əslində bu da elə “Boyu uzun Burla xatun” deməkdir.

Mətnin sonrakı hissəsində isə ciddi dəyişiklik baş vermişdir: “Beyrək aydır: “Xanım Qazan bəgdən mana buyruq oldu. Mana kimsə tolaşamaz”, – dedi (18, s.64).

Bəs bu, nə buyruqdur? Həmin buyruq ondan ibarətdir ki, Qazan xan öz bəyliyi bir günlük Beyrəyə vermişdir: “Dəlü ozan, dövlətin dəpdi. Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun. Qoyun nerəyə gedirsə, getsin, neylərsə, eyləsin”, – dedi (18, 64). Bundan sonra həm söyləyici, həm də Burla xatun öz mövqelərini dəyişməli olurlar: “Burla xatun aydır: “Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun!” – dedi (18, 64). Beləliklə, “Boyu uzun Burla xatun” ifadə-qəlibi “Burla xatun” ifadəsi ilə əvəzlənir. Hətta belə bir əvəzlənmə yenə də təkrar olunur. Belə ki, Beyrək (dəli ozan!) toyu olan qızın, yəni Banıçiçəyin oynamasını israr etdiyi məqamda da ifadə-qəlib dəyişilmiş formada: “Burla xatun aydır: “Qız, qalq oyna, əlündən nə gəlür? – dedi” (18, 64).

Hər iki fakt onu təsdiqləyir ki, Qazan xan bəylər bəyliyi bir günlük Beyrəyə (dəli ozana!) verdiyi üçün Burla xatun Qazan xanın xanımı kimi qalır, amma cəmiyyətdəki statusunu itirir. Deməli, “Boyu uzun” ifadəsinin alliterasiya yaratmaq funksiyası məsələnin zahiri tərəfidir. Əsl həqiqətdə isə “uca boy” mənasını verən “boyu uzun” ifadəsi Qazan xanın xanımı və Bayındır xanın qızı Burla xatunun cəmiyyətdəki statusunun təsdiqidir.

**BİRİNCİ PORTRET:
BURLA XATUN VƏ DİRSƏ XANIN XANIMI**

“Dədə Qorqud” eposu bizə bəlli olan bütün qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik məzmunu ilə birgə Qalın Oğuz elinin düşüncə sistemini də kifayət qədər nümayiş etdirir. Amma məsələ onda deyil ki, hər bir folklor nümunəsi, yaxud folklor abidəsi xalq təfəkkürünün canlı inikas formasıdır, həm də məna və mətləb ondadır ki, xalq təfəkkürünün qoruyucusu olan epos mətni xalqın həmin mətndə açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyi bir sıra fikirlərin də mühafizə məkanıdır.

“Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman Oğuz igidləri ilə yanaşı daha qabarıq formada görünən və bəzi mətləblərin ideya daşıyıcısı olan qadın obrazları da vardır. Onlardan üçünün adı açıqca bəllidir: Burla xatun, Banıçiçək, Selcan xatun. Bir neçəsinin isə adı deyilməsə belə həmin qadınların da eposun strukturdakı yeri və mövqeyi aydınca sezilir. Bu sıraya Dirsə xanın, Dəli Domrulun və Səyrəyin xanımları daxildir. Bəs müxtəlif boylarda nəql edilən hadisə və əhvalatlarla bağlı olan bu xanımlar eposun mətnində öz funksiyaları müqabilində necə təsvir və təqdim olunurlar?

Sayca birinci olan “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda son dərəcə qayğılı görünən və ciddi narahatlıq keçirən Dirsə xan öz xanımını belə vəsf edir:

*“Bəri gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğundan sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yananqlım!”* (18, s.35)

Bu təsvir bir Oğuz xanımı, yaxud konkret olaraq bu xanımın gözəlliyi barədə tam və bitkin təqdimata bərabərdir. Başqa sözlə, həmin poetik parçada Dirsə xanın xanımının ecazkar bir portreti cızılmışdır. Adama elə gəlir ki, şərti olaraq cızılan portretdə xanımın sərv boyu, qara saçı, çatma qaş, dar ağızı və al yanağı açıqca görünür. Hətta Dirsə xanın xanımının qırx incəbelli qızla oğlunun axtarışına çıxması faktını da nəzərə alsaq, bu halda “incə bel” ifadəsini də heç bir tərəddüd etmədən onun vəsfinə aid etmək olar. Folklor ənənəsinə görə bu təsvir mətnin hansı hissəsində təkrar edilməlidir və elə beləcə də olur. Sübut üçün Qazan xanın xanımı Burla xatunun təsvirinə diqqət yetirmək kifayətdir:

“Boyı uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi.

*Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı.
Qarğu kimi qara saçını yoldı” (18, 47).*

Eposun mətnində başlanan təsvir ənənəsi, yaxud iki Oğuz xanımının – Dirsə xanın qadınının və Burla xatunun zahiri baxımdan oxşarlığı açıq-aydın hiss edilir: uca boy, incə bel, al yanaq, qara saç. Sadəcə olaraq, Dirsə xanın xanımının təsvirində olan “çatma qaş” və “dar ağız” ifadələri Burla xatunun təqdimatında yoxdur. Dirsə xanın xanımının təsviri ilə Burla xatunun təsvirinin müqayisəsində ortaya çıxan bu fərqlilik (“çatma qaş” və “dar ağız” ifadələrinin olmaması!) Burla xatunun təsvirinin natamamlığı da demək deyil. Yəni bu təsvirlər iki Oğuz xanımının bir-biri ilə zahiri oxşarlığını sual altına salmır və onların bənzəyişinə qətiyyənlə xələl gətirmir. Yəni Dirsə xanın xanımının da, Burla xatunun da təqdiminə aid olan hər iki mətnə bir söyləyicinin danışığı, yaxud bir söyləyicinin ifası kimi baxmaq daha doğrudur.

**İKİNCİ PORTRET:
BANIÇİÇƏK VƏ SELCAN XATUN**

Bəs Baniçiçəyin və Selcan xatunun təsviri, yaxud təqdimi necədir? Bu məqamda Beyrəyin Baniçiçəyə üz tutub söylədiklərini xatırlayaq:

*“Qarğu kibi qara saçın yoldınmi, qız?!
Qara gözdən acı yaş dökdinmi, qız?!”*

Güz alması kibi al yanağın yırtınmi, qız?!” (18, 65)

Beyrək həqiqəti bilmək üçün Baniçiçəyə verdiyi sualları təsvirin alt qatında yerləşdirir. Yəni Baniçiçəyin qara saçlı, qara gözlü, alma kimi al yanaqlı olması sual işarəsindən qabaq və açıq-aydın görünür. Maraqlıdır ki, Baniçiçək də bu sualların müqabilində Beyrəyə ünvanladığı təsdiqedicə cavabını məhz öz təsvirinin altında gizlətməli olur:

*“Qarğu kibi qara saçum yolduğum çoq.
Güz alması kibi al yanağım yırtmışım çoq”* (18, 65).

Baniçiçəyin təsvirində ənənədən gələn, yəni Dirsə xanın xanımının və Burla xatunun təsvirindən sıyrılıb qalan bəzi məqamlar təkrar edilir. Amma bu təsvirdə “sərv boy”, “çatma qaş”, “dar ağız” ifadələrinə rast gəlinmir.

Selcan xatunun təsvirinə gəldikdə isə Qanturalı onun gözəlliyi haqqında aşağıdakıları söyləyir:

*“Yalab-yalab yalabıynan incə tonlum!
Yer basmıyıb yürüyən,
Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!
Qoşa badam dar ağızlum!”*

*Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!
Qurması qırq tutam qara saçlım!” (18, 93).*

Artıq burada Banıçəklə müqayisədə “al yanaq”, “dar ağız”, “qara qaş”, “qara saç” ifadələri bərpa olunur, hətta belə demək mümkünsə, Dirsə xanın xanımının təsvirinə də tam yaxınlaşma hiss edilir. Amma istər Dirsə xanın xanımının, istər Banıçəyin, istərsə də Selcan xatunun təqdimində Burla xatuna aid olan “boyu uzun” ifadəsindən olduğu kimi istifadəyə son dərəcə ehtiyatlı yanaşılmış, əslində isə həmin ifadə istifadəsiz qalmışdır. Bu isə, şübhəsiz, Burla xatunun statusu ilə bağlı məsələdir.

PORTRETİN ƏSLİ (ORİJİNALI)

Təhlillər göstərir ki, Oğuz elinin xanımlarının təsvirində müşahidə olunan parlaq bir təşbeh müəyyən fərqlərlə həmişə təkrarlanır və bütün xanımlara aid edilir. Bu, alma yanaqla bağlı olan məşhur təşbehdir:

1. “Güz almasına bənzər al yanaqlım!” (18, 35) – bu, Dirsə xanın xanımına aiddir.

2. “Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı” (18, 47) – bu, Burla xatuna aiddir.

3. “Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?!” (18, 65) – bu, Banuçiçəyə aiddir.

4. “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!” (18, 93) – bu, Selcan xatuna aiddir.

Ehtimal etmək olar ki, xanımların yanağının bəzən güz (payız) alması, bəzən də qışda qar üzərinə dammış qanla müqayisəsi mövsümi xarakterlə bağlıdır. Yəni söyləyicinin mətni payızda, yaxud qış aylarının birində söyləməsindən irəli gəlmişdir.

Beləliklə, Oğuz eli xanımına aid təsvirin etalon variantını, yəni portretin orijinalını bərpa etmək olar:

*“Bərü gəlgil,
başum bəxti,
evüm təxti!
Evdən çıqub yürüyəndə incə belli,
boyu uzun,
səlvi boylum!
Topuğından sarmaşanda
qurması qırq tutam qarğu kibi
qara saçlum!
Qələmçilər çaldığı, qurulu yaya bənzər*

*qara qaşlum,
çatma qaşlum!
Güz almasına bənzər,
qar üzərinə qan tammış kibi
al, qızıl yanaqlım!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!”*

PORTRET CİZGİLƏRİ: HƏYAT VƏ ÖLÜM

Oğuz elinin xanımlarının təsvirləri eposun poetikasında təsadüfi səciyyə daşımırlar. Həmçinin qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin təsvirlər xoş əhvali-ruhiyyə vəziyyətlərini xatırlatsa da, əsl həqiqət tamamilə bambaşqadır.

İlk boydan bəlli olur ki, Dirsə xan digər Oğuz bəyləri ilə birlikdə Bayındır xanın məclisinə gəlir. Amma burada gözlənilməz hadisə baş verir: Dirsə xanı qara otağa aparırlar və beləliklə, ağ və qırmızı otaqda oturan bəylərlə müqayisədə Dirsə xan bir növ təhqir edilir. Səbəb isə onun övladının olmamasıdır. Məsələnin ciddiliyi ondan ibarətdir ki, Dirsə xanın övladsızlığı indiyə qədər yada düşmədiyi üçün heç bir vaxt da narahatçılıq törətməmişdir. Dirsə xanın övladsızlığının qabarıq şəkildə üzə vurulması normal görünən vəziyyəti tamamilə dəyişir və Dirsə xan həyatla ölüm arasında qalır. Məhz belə bir vaxtda – həyatla ölümün mübarizəsi son dərəcə kəskinləşdiyi zaman Dirsə xan xanımı ilə qarşılaşır və yuxarıda xatırladığımız təsvir onun öz dilindən söylənir: “Bərü gəlgi, başum bəxti, evüm təxti”.

Qazan xanın xanımı Burla xatuna gəldikdə isə məlumdur ki, o, kafirlər tərəfindən əsir götürülür. Şöklü Məlik əsirlikdə özünü gizlədən Burla xatunun 40 incə bel qız içərisindən tapılıb müəyyənləşdirilməsi üçün tapşırıq verir və qərara gəlirlər ki, Uruzun ətindən qovurma bişirib qızların qarşısına qoysunlar, hər kim yeməsə, deməli, o, Burla xatundur. Buradan aydınlaşır ki, Burla xatun (daha geniş mənada Qazan xan və Oğuz eli!) həyatla ölüm arasında qalır. Məhz belə bir vaxtda onun gözəlliyinin təsviri və təqdimi meydana çıxır: “Boyı uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi”.

Yaxud Banıçəyəyin təsvirinin vaxtı və zamanı o ana düşür ki, Banıçəyəyi başqa birisinə ərə verirlər və 16 il əsirlikdə qalan Beyrək toy mərasiminə gəlib çıxır. Əslində, toy mərasimi Bey-

rəklə Banuçiçəyin həyatla ölüm arasında qalması deməkdir. Bu qarşılaşma geniş mənada Doğru ilə Yalanın qarşı-qarşıya gəlməsidir və Oğuz eli üçün həlledici məqamdır. Məhz elə bu məqamda da Beyrəyin dilindən Banuçiçəyin təsviri verilir: “Qarğı kibi qara saçın yoldınmı, qız?!”

Və yaxud Qanturalı ilə Selcan xatun aid olduqları boyun axırında üz-üzə gəlirlər. Hətta iki sevgilinin bir-biri ilə vuruşmaq məqamı da yaranır. Başqa sözlə, onların hər ikisi həyatla ölüm arasındadır. Məhz elə bu vaxt Qanturalını dilindən Selcan xatunun tərifı eşidilir: “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!”

İTİRİLMİŞ ŞANS

Xatırladaq ki, həm Dəli Domrulla xanımı, həm Səyrəklə xanımı, həm də Bəkillə xanımı arasında da həyatla ölümün sərhəddi görünür. Belə ki, Dəli Domrul ölümqabağı xanımı ilə hallaşmaq istəyir, Səyrək xanımını gərdəkdə qoyub qardaşını xilas etməyə, bir növ ölümə gedir, Bəkil də Bayandır xandan küsəndə, əslində başının üstü ölüm kabusu alanda xanımının məsləhətinə qulaq asır. Yəni hər üç məqam həyatla ölüm arasında qalmaq məqamıdır. İndi nəticə çıxarmaq olar ki, Dəli Domrulunda, Səyrəyin də, Bəkilin də öz xanımını təsvir etmək, tərifləmək üçün bədii şərait var imiş (yalnız Bəkil “görklüm” ifadəsi ilə kifayətlənir), amma onlar bu şəraitdən istifadə etmirlər. Nədənsə, söyləyici də belə bir şansı əldən qaçırıb.

İÇ OĞUZUN XANIMLARI

“Dədə Qorqud” eposunda Oğuz xanımları ilə bağlı bir sual həmişə düşündürücü olmuşdur: Bu xanımlar əslən kimləri təmsil edirlər və onlar haradan Oğuz elinə gəlin gəlmişlər?

Dirsə xanın xanımı Dirsə xana üz tutaraq deyir:

*“Azğın dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yenümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönmiyəyim”* (18, 38).

Kafərlərin açıqca yamanlanmasından bəlli olur ki, Dirsə xanın xanımı kafər düşərgəsindən deyil.

Yenə də xanımı Dirsə xana söyləyir:

*“Xan babamın göyğüsü!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdığım, a Dirsə xan!”* (18, 38)

Yenə də Dirsə xanın xanımının özünü xan qızı kimi nəzərə çarpdırması Dış Oğuzdan deyil, məhz İç Oğuz qızlarından olmasının təsdiqidir. Deməli, Dirsə xanın xanımı İç Oğuzun özündəndir.

Burla xatuna gəldikdə isə bu xanımın da İç Oğuzdan olması gün kimi bəllidir, çünki o, Bayındır xanın qızıdır.

DIŞ OĞUZUN BANIÇİÇƏYİ

Digər tərəfdən boyun ortasında onların artıq böyümüş oğlu və qızı – Beyrək və Banuçiçək qarşılaşırlar: “Çağırıldı Beyrək gəldi. Banuçiçək yaşmağlandı, xəbər sordu. Aydır: “Yigit, gəlişin qandan?” Beyrək aydır: “İç Oğuzdan!” “İç Oğuzdan kimün nəsisən?” – dedi. “Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm”, – dedi. Qız aydır: “Ya nə məsləhətə gəldin, yigit?” – dedi. Beyrək aydır: “Baybican bəgün bir qızı varmış, anı görməyə gəldim!” – dedi” (18, 54). Burada Banuçiçəyin “İç Oğuzda kimlərdənsən?” sorğusu Banuçiçəyin məhz İç Oğuzdan olmamasına işarədir. Bu ehtimallar boyun sonuna qədər davam edir və həqiqət tam şəkildə aydınlaşmır. Lakin epos mətninin başqa bir yerində bu sirrin açılışı vardır. Belə ki, sonuncu boyda Aruz deyir: “Bəglər, Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgümüzdir. Əmma Qazanın inağıdır. Gəlsün, bizi Qazanla barışdırsun. Deyələm, gətürəlim; bizə müti olursa, xoş! Olmaz isə, ban saqqalını tutayın, siz qılıc aşurın parələni! Aradan Beyrəgi gətürəlim. Andan sonra Qazan ilə işümüz xeyir ola!” (18, 124).

Bu üçüncü maqamda məsələ ilə bağlı heç bir qaranlıq yer qalmır: Banuçiçək Dış Oğuzdandır! Ona görə də köbəkəsmə olmasına baxmayaraq, Banuçiçəyin alıb gətirilməsi işində müəyyən şərtlər meydana çıxır. Şərtlərin çətinliyi bəlli olandan sonra elçiliyə Dədə Qorqud gedir və Dəli Qarcarın tələbləri yerinə yetirilir. Amma çətinlik bunula da qurtarmır. Belə ki, Baybecan qızını kafər düşərgəsindən olan Bayburd hasarının bəyinə verəcəyini xeyli əvvəl bildirdiyi üçün bu hadisədən xəbər tutan kafərlər Beyrəyi əsir aparırlar. Yalnız 16 il keçəndən sonra Beyrəklə Banuçiçək bir-birlərinə qovuşurlar.

TRABZON TƏKURUNUN SARI DONLU QIZI

Bəs Selcan xatun barədə nə demək olar?

Onunla bağlı boyda nəql olunur ki, Qanturalı evlənmək istəyir. Lakin ona İç Oğuzdan və Dış Oğuzdan qız tapılmır. Atası məcbur olub Trabzona gəlir və Trabzon təkurunun gözəl-göyçək qızı olduğundan xəbər tutur. Amma o qızı almağın şərtləri Dış Oğuzdan qız almağın şərtləri kimi çox ağırdır. Bunun üçün quduz aslanı, qara buğanı və buğranı məğlub etmək lazımdır. Başqa sözlə, Beyrəyin qarşılaşdığı sınaqlar müəyyən fərqlərlə Qanturalını da gözləyir. Bu mübarizədə isə Qanturalı özü qalib gəlir.

Deməli, İç Oğuzdan deyil, həm Dış Oğuzdan, həm də kafər düşərgəsindən gətirilən gəlinlər üçün ciddi şərtlər qoyulur. Amma hər iki halda İç Oğuzun igidləri – Beyrək və Qanturalı qalib gəlir.

“YAD QIZI” – DƏLİ DOMRULUN XANIMI

Dəli Domrulun ata və anası övladları üçün canlarından keçə bilmədikləri halda, Dəli Domrulun xanımı öz canından keçməyə hazırdır və bununla Dəli Domrulsuz həyatın boş və mənasız olduğu barədə qənaətini bildirir. Amma Dəli Domrulun qadının kimliyinə gəldikədə isə bu barədə aydın təsəvvürü Dəli Domrul özü yaradır:

“Əzrayil aydır: “Mərə, dəli qavat! Dəxi nə aman dilərsən? Ağ saqqallu baban yanına vardın, can vermədi. Ağ birçəklü anan yanına vardın, can vermədi. Dəxi kim versə gərək?!” – dedi. Dəli Domrul aydır: “Həsətim vardır, bulışayım”, – dedi. Əzrayil aydır: “Mərə, dəli həsrətin kimdir?” Aydır: “Yad qızı həlalım var, andan mənim iki oğlancığım var, əmanətim var, ısmarlaram anlara, andan sonra mənim canım alasan”, – dedi” (18, 82). “Yad qızı” ifadəsi Dəli Domrulun xanımının kafər düşərgəsindən olmasını tam sübut edir.

EPOSDA QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ

Söyləyici söyləyir ki, İç Oğuzla Dış Oğuz bəyləri Bayındır xanın söhbətinə yığışmışlar. Baybörə bəy nisgillidir, çünki onun oğlu yoxdur. Bəylər bir ağızdan dua edirlər ki, onun oğlu olsun. Bu zaman Baybican bəy də qız arzusunda olduğunu bildirir və söyləyir ki, qızı olsa, onu Baybörənin oğluna verəcəkdir. Qeyri-səlis məntiqə görə Baybörə oğul istədiyinə görə o, İç Oğuzdan, Baybican bəy qız arzusunda olduğuna görə o, Dış Oğuzdan olmalıdır.

RƏQƏMLƏRİN HARMONİYASI: ÜÇ VƏ ALTI

Eposda çox məhsuldar şəkildə işlənən “üç” və “altı” rəqəmlərinin funksiyasına diqqət yetirmək son dərəcə vacibdir. Bəri başdan qeyd edək ki, üç rəqəmi və onun əsasında yaranan digər rəqəmlər Oğuzu simvolizə edir:

1. “Qazan aydır: “Üç yüz yigidin oğlu Uruz mənim evim üstünə tursun”, – dedi” (18, 42).

2. “Qaracıq çoban kafərin üç yüzünü sapan taş ilə yera bıraqdı” (18, 43).

3. “Salur Qazanla Qaraca çoban çapar yetdi. Çobanın üç yaşar tana dərindən sapanının ayasıydı, üç keçi tüyindən sapanının qollarıydı. Üç yıldağ taşı düşdüğü yerin otu bitməzdi” (18, 48).

4. Uruz dustaqlıqan xilas ediləndə “Üç yüz yigit oğuzdan şəhid oldu” (18, 78).

5. “Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı” (18, 104)

6. Yenə Bəkil haqqında deyilir: “Oğlanı tonatdılar. Atasilə-anasilə gəldi görüşdi. Əllərin öpdi. Üç yüz yigidin yanına bıraqdı, meydana vardı” (18, 107).

7. Əgrək səfərə çıxanda “üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı” (18, 110). Hətta maraqlıdır ki, Təkur Əgrəyi Səyrəyin üzərinə qaldırmaq istəyəndə ona kafərlərdən üç yüz nəfər qoşur: “Üç yüz kafər ana yoldaşlığa verdilər” (18, 113).

“Altı” rəqəminə gəldikdə isə bu rəqəm və onun “törəmələri” Aruzu çıxmaq şərti ilə (“Altmış ərkəc dərindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ökəc dərindən küləh etsə, qulaqlarını örtmiyə At ağızlı Uruz qoca çapar yetdi” – 18, 49-50) bütün hallarda kafərlərə xasdır:

1. “Şöklü Məlik aydır: “Altı yüz kəfar varsun, qoyunu gətürsün”, – dedi” (18, 43).

2. “Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu” (18, 43).

3. “On altı bin qara tonlu kafər ata bindi. Qazanın üzərinə alğar yetdi. Baqdılar gördilər altı bölük toz endi” (18, 69).

4. Qanturalı barədə deyilir ki, “Altı cəllad ənsəsinə gəldilər” (18, 89).

Yaxud Qanturalı üzərinə hücum etməyə hazırlaşan təkür haqqında söylənir: “Məgər xanım, Təkür peşiman oldu. “Üç canvar öldürdigiçün bir qızcığazımı aldı-getdi”, – dedi. İçin qara tonlu, gög dəmirli altı yüz kafər seçdi. Gecə-gündüz yortdılar. Nagahandan yetdilər” (18, 90).

5. “Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək təkür derdilər. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman güzr salardı” (18, 94); Yaxud: “Ol altmış batman güzrlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı. Yalan dünya başına tar oldu” (18, 94).

6. “Bəkil oğlu İmran boyu”nda söylənir: “Kafər təkür aydır: “Qatlan, mərə qavat oğlu, mən sana varayım!” - dedi. Altı pərlü güzrini ələ aldı, oğlanun üzərinə sürdi” (18, s.108);

7. “Uşun qoca oğlu Səyrək boyu”nda təkürün adamları belə hərəkət edirlər: “Altmış yaraqlı adam seçdilər, vardılar. Nagahandan altmış dəmir tonlu kafər oğlanın üzərinə gəldilər” (18, 113).

ÜÇ VƏ ALTI – SƏYRƏYİN XANIMI KİMDİR?

İndi əsirlikdə qalan xanımını xilas etməyə yollanan Səyrəklə xanımı arasındakı dialoqu xatırlayaq. Səyrəyin xanımına söylədiklərinə şeir formasında nəzər salaq:

*“Qız, sən mənə bir yil baqğıl!
Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl!
İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl!
Gəlməzsəm, ol vaxt mənim öldüğümü biləsən.
Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil!
Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl!”*
(18, 112)

Üç rəqəmi oğuzlara aid olduğuna görə Oğuz igidi Səyrək də məhz sayıb-sayıb üçdə dayanır: “İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl! Gəlməzsəm, ol vaxt mənim öldüğümü biləsən”.

İndi isə Səyrəyin xanımının sözlərinə, daha doğrusu, onun Səyrəyə cavabına diqqət verək:

*“Yigidim mən sənə bir yil baqam.
Bir yildə gəlməzsən, iki yil baqam.
İki yildə gəlməzsən, üç-dört yil baqam.
Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam.
Altı yol ayırdına çadır dikəm.
Gələndən-gedəndən xəbr soram.
Xeyir xəbər gətürənə at, ton verəm,
Qaftanlar geydirəm.
Şər xəbər gətürənin başın kəsəm.
Ərkəg sinəgi üzərimə qondırmıyam.
Murad ver, murad al, andan get, yigidim!”* (18, 112).

Maraqlıdır ki, Səyrək 3-də dayanmasına baxmayaraq, Səyrəyin xanımı 6 rəqəminə qədər davam edir və 6-da dayanır: “Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam. Altı yol ayırdına çadır dikəm”. Beləliklə, Səyrəyin xanımının düşüncə sistemində 6 rəqəmi əsas yer tutur. İndi qəti şəkildə demək olar ki, Səyrəyin xanımı da məhz kafər düşərgəsindəndir.

Səyrəyin xanımı kafər düşərgəsi ilə İç Oğuz arasındakı barışıqı simvolizə edir və barışıqın karrantıdır. Deməli, “Dədə Qorqud” eposu vuruş və davanın deyil, məhz barışıq və vahid dünya modelinin eposudur.

EPOSDA URUZUN YERİ

“Dədə Qorqud” eposunda öz geniş bədii ifadəsini tapan qəhrəmanlıq motivləri uzun illər boyu müxtəlif cəhətlərdən öyrənilmiş, bu barədə mötəbər elmi mülahizələr söylənilmiş və gələcəkdə də söyləniləcəkdir. Digər tərəfdən qəhrəmanlığın tədqiqi ənənəsi yalnız “Dədə Qorqud” kimi nəhəng bir abidənin qəhrəmanlıq eposu olması ilə bağlı deyil, eyni zamanda onunla əlaqədardır ki, araşdırmanın bu istiqaməti eposun qaranlıq qalan bir çox cəhətlərinə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, gənc bahadır Uruz eposun üç boyunda iştirak edir: ikinci boy – “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, dördüncü boy – “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” və on birinci boy – “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”. Tədqiqatçılar həmin boyları müqayisə edərək çox haqlı olaraq on birinci boyu digər iki boydan fərqləndirir və Uruz üçün əsas, aparıcı boy hesab edirlər. Orxan Şaiq Gökyay XI boyu nəzərdə tutaraq diqqətə çatdırır ki, orada “hakim rol gənc Uruzun üzərindədir” (10). Yaxud Xalq Koroğlu yazır: “Qazanın oğlu Uruzdan üç dəfə bəhs olunur. Birinci dəfə o, atasının çadırlarını qoruduğu zaman əsir düşür. İkinci dəfə də onun əsir düşməsi təsvir olunur. Yalnız bir boyda Uruz əsas qəhrəman kimi çıxış edir: böyük igidlik göstərərək atasını əsirlikdən qurtarır” (21, 173).

Lakin bu fikirlərdən belə anlaşılmamalıdır ki, Uruz XI boyun əsas qəhrəmanı olsa da, onun başqa boylarda iştirakı elə bir əhəmiyyət daşımır. Yaxud iştirakçısı olduğu ikinci və dördüncü boylar epos poetikası baxımından heç nə ilə fərqlənmir və artıq hesab edilməlidir. Əksinə, biz yuxarıdakı qənaətlərlə razılaşsaq belə, Uruzun nəinki digər iki boydakı mühüm rolunun, hətta adı ara-sıra çəkilən və bəzən heç çəkilməyən boylarla da ciddi əlaqəsinin danılmaz olduğu fikrindəyik. Başqa sözlə, Uruz harada varsa, o yer, o məqam “Dədə Qorqud” eposunun poetikası ilə birbaşa əlaqədardır.

URUZUN ŞƏCƏRƏSİ

Oğuz eli üçün isə gözlənilməzlik birbaşa Uruzun şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, vuruşda düşməyə məğlub olan Qaraca çoban, yaxud da hər hansı bir bəyin oğlu, məsələn: Yegnək, Səgrək, İmran olsaydı, bəlkə də diqqəti o qədər çəkməzdi. Belə ki, Uruz gənc olması baxımından onlarla bir sırada dayansa belə, şəcərə baxımından onlardan ciddi şəkildə ayrılır. Yəni Oğuz eli üçün nadir vəziyyət, gözlənilməzlik onunla bağlıdır ki, Uruz bəylərbəyi Qazan xanın oğlu, hətta bir az da irəli getmiş olsaq, xanlar xanı Bayındır xanın nəvəsidir. Başqa sözlə, Uruz öz yaşıdları ilə müqayisədə daha möhtəşəm qələbə çalmalı idi, amma bunun tam əksi oldu.

Beləliklə, eposun mətnindəki ilk tanışlıq zamanı Uruz xüsusi, əlahiddə bir qəhrəmanlıq göstərmir və qəhrəmanlığı qalsın bir tərəfə, hətta gözlənilmədən əsir düşür. Nə qədər qəribə olsa belə, bunun özü də təbiidir və eposdakı hadisələrin dramatizmini daha da artırmaq məqsədi daşıyır. Doğrudur, belə bir vəziyyət dastandakı epik ənənəyə uyğun gəlmir, lakin eyni zamanda folklor düşüncəsinə zidd deyil. Yəni dastançılıq naminə vəziyyəti bir az da gərginləşdirmək üçün hər hansı bir təsadüfi obraz deyil, süjetdəki bu vəziyyətə tam uyğun gələn, həmçinin geniş mənada eposun poetikasına tam cavab verən qəhrəman tapılmalıdır. Eyni zamanda, həmin qəhrəman hadisələrin inkişafını kəskinləşdirmək iqtidarına malik olmalıdır. Uruz tanınmaq arealına görə məhz belə qəhrəmandır, çünki o, Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

VARİSLİK STATUSU

Boydakı daha bir əhəmiyyətli cəhət Qazan xanın özünün Uruza başqalarından fərqli dəyər verməsidir. Belə ki, kafirlərlə savaş başlamamışdan öncə Qazan xan Qaraca çobana deyir: “Qaracıq çoban, anamı kafərdən diləyəlim, at ayağı altında qalmasun” (18, 48). Amma elə ki döyüşdən sonra anası, arvadı və oğlu azad olur, onda əsas diqqət oğlu Uruza yönəlir: “Qırq baş qul, qırq qırnaq oğlu Uruz başına azad elədi” (18, 50). Deməli, anasına və arvadına görə yox, məhz Uruza görə atılan bu addım – qırx qulun, qırx kəninin bağışlanması Uruzun varislik statusu ilə bağlıdır, çünki Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

Uruzla ilk tanışlıq boyunda onun igidliyi barədə ümumi təsəvvür əldə etsək də, bu baxımdan sayca dördüncü olan “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” daha maraqlıdır. Maraqlıdır ki, həmin boyda Qazan xanla oğlu Uruzun müəyyən qarşılaşması verilmişdir: “Qazan sağına baqdı, qas-qas güldü. Solına baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlancığını – Uruzu gördü. Əlin-əlinə çaldı ağladı. Oğlu Uruza bu iş xoş gəlmədi. İlərü gəldi, diz çökdi. Babasına çağırır soylar, görəlim, xanım, nə soylar. Aydır: ...Qarşına baqdın, bəni gördün, ağladın. Səbəb nədir, degil mana...” (18, 68)

Qazan xanın dediyindən bəlli olur ki, sağ tərəfində ad-san qazanan qaradaşı Qaragünəni, sol tərəfdə ad-san qazanan dayısı Aruzu görüb. Sonra isə sözünü davam etdirir:

*“Qarşum ələ bağduğumda səni gördüm.
On altı yaş yaşladın.
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan –
Yay çəkmədin, ox atmadın,
Baş kəsmədin, qan tökmədin,
Qanlı Oğuz içində çöldi almadın.*

Yarınkı gün zəman dönüb, bən ölib sən qalıcaq tacım- ax- tım sana vermiyələr, – deyü sonımı andım, ağladım, oğul! – de- di” (18, 69).

Bunu eşidən Uruz isə çox sərt şəkildə atasına söyləyir ki, hünəri oğul atadan görər, mən də səndən heç nə görməmişəm, bəs necə qəhrəmanlıq göstərim? Belə bir doğru söz Qazan xanı yerindən tərpədir və Qazan xan oğlu Uruzla ova çıxır. Əsas məqsəd də budur ki, hünər göstərdiyi yerlərlə oğlunu tanış etsin. Lakin ov səfərində kafirin on altı minlik qoşunu gəlib onlarla vuruşa başlayır. Ondən qələbə çalmağı gözləyən dinləyici bura- da da məyus olur. Uruzun sayqısızlığı eposun mətninə görə, onun ikinci dəfə əsir düşməsinə səbəb olur. Beləliklə, ikinci boydakı vəziyyət gözlənilmədən təkrar edilir. Yenə də Uruz qə- ləbə əvəzinə dustaq düşür.

Hələlik bundan xəbəri olmayan Qazan xan oğlunun qorxa- raq anası yanına qaçması haqqında ehtimalı eşidib bərk qəzəblə- nir və onu altı yerə böləcəyini söyləyir. Lakin yurda qayıdanda bəlli olur ki, Uruz bəylərin dediyi kimi “quş ürəkli” deyilmiş. Xan qızının təkidi ilə Qazan xan oğlunun arxasınca yollanır. Burla Xatun da öz dəstəsi ilə gəlir və bəylərin birliyi nəticəsində Uruz Dərbənddə dustaqlıqdan azad edilir. Əvvəlki boydakı əh- valat yenə də təkrar olunur: “Qırq evli qulla qırq cariyə oğlu başına çevirdi, azad eylədi” (18, 78).

Beləliklə, yalnız ikinci və dördüncü boyların sonluqları deyil, dördüncü boyun proloqunda Qazan bəyin oğlu haqqındakı düşüncələri, yəni onun gələcəkdə taxt-taca sahib çıxmağı barədə arzusu bir daha sübut edir ki, eposun mətnində Uruza olan ardı- cıl marağın real bir səbəbi var: Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

DƏDƏ QORQUD URUZA NİYƏ AD VERMİR?

Bəs igidlik göstərən Oğuz bəyinə Dədə Qorqudun gəlib ad vermək ənənəsi baxımından Uruzun payına nə düşür? Şübhəsiz, bəlli bir faktdır ki, Dədə Qorqud başqa boylarda gördüyümüzün tamamilə əksinə olaraq Uruza gəlib ad vermir. Bəs nə üçün?

Bunun üçün eposun mətnində Dədə Qorqudun ad verdiyi məqamları xatırlamaq lazımdır. Belə bir hadisə ilk dəfə Dirsə xanın oğlu Buğacla bağlıdır. Dədə Qorqud Dirsə xana üz tutaraq deyir: “Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını Allah versün, – dedi” (18, 36). İkinci dəfə Baybörənin oğlu “Bir-iki demədi, kafərlərə qılınc urdı. Baş qaldıran kafərləri öldirdi, gəza eylədi. Bəzircanların malını qurtardı” (18, 53). Dədə Qorqud da gəlib məhz buna görə ona Beyrək adını verdi: “Bunun adı Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün! – dedi” (18, 54). Üçüncü dəfə Aruz qocanın oğlu “at basıban, qan sümürdüyünə” görə Dədə Qorqud gəlib ona da ad verir: “Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versün!” – dedi” (18, 98).

Buradaca belə bir cəhəti qeyd edək ki, Buğaca buğaya qalib gəldiyinə görə, Basata ata qalib gəldiyinə görə ad verildiyi üçün yəqin Beyrəyə də (“börü” qurd mənasındadır) qurdu basdığına görə ad vermişlər. Ehtimal ki, həmin boyun belə bir variantı mövcud olmuşdur.

Ancaq dastanda Dədə Qorqud gəlib Uruza ad vermir, çünki Uruz tanınan bəylərdəndir, yəni Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

Bütün bu faktlar göstərir ki, Uruz bir tərəfdən öz yaşıdları olan bəylərdən fərqlənir, digər tərəfdən də eposun strukturunda aparıcı bir mövqe daşıyır. Bəlkə, belə demək olar ki, “Dədə Qor-

qud” eposunun mətnində ayrıca bir “Uruz” Oğuznaməsi var. Düşünmək olar ki, eposla bağlı epik ənənə daha çox hakimiyyət şəcərəsinin təsiri ilə yaranan ənənədir. Uruz isə hər şeydən qabaq, eposda epik ənənənin qoruyucusudur. Həyatda sayılıb seçilən nəsil ənənəsi, yəni şəcərəsi olan və həyatda şəcərəsini –qorumağı bacaran Uruz eposda da epik ənənəni qorumağa daha çox səlahiyyətlidir, çünki Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir!

URUZUN MƏĞLUBİYYƏTİ

Eposun mətnində Uruzla ilk tanışlıq “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”a təsadüf edir: “At ağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi. Aydır: “Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?”

Qazan aydır: “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə dursun” – dedi” (18, 42).

Daha geniş mənada folklor mətnləri, konkret anlamda isə Oğuznamələr üçün tipik səciyyə daşıyan epik ənənəyə görə, əgər bu zaman yurda qəfil basqı olsa, Uruz kiçik bir dəstə ilə düşmənin son dərəcə böyük qüvvəsinə qalib gəlməli, onu darmadağın etməli, hətta Dədə Qorqud bu igidin qəhrəmanlığı müqabilində ona ad verməlidir. Lakin heç də belə olmur.

Qazan xanın bu tapşırığından sonra tamamilə gözlənilməz hadisə baş verir. Yəni Uruz kafirlərin yurda hücumuna sinə gərmək, onlara müqavimət göstərmək, nəhayət, qələbə çalmaq əvəzinə ciddi şəkildə məğlubiyyətə uğrayır: Anası Burla xatun yesir olur, nənəsi dəvə boynunda asılı gedir, Uruzun özünü isə kafirlər əli-qolu bağlı aparırlar.

Eposun sıra ilə birinci olan “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda gənc qəhrəmanla bağlı qeyri-adi bir hadisə – onun buğaya yenilməz şəkildə qalib gəlib Dədə Qorquddan Buğac adı alması ilə müqayisədə Uruzun məğlubiyyəti həm eposun strukturunda, həm də Oğuz elində görünməmiş və gözlənilməz hadisəyə çevrilir. Bəs konkret olaraq bu gözlənilməzlik həm eposun strukturu, həm də Oğuz eli üçün hansı mahiyyət kəsb edir?

Eposun strukturunda qeyri-adiliyə gəldikdə bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz epik ənənə, daha doğrusu, epik ənənənin po-

zulması ilə bağlıdır. Yəni epik ənənənin tipoloji həlqələri kimi Buğacın, Beyrəyin, Basatın şücaəti qalsın bir tərəfə, ən azı Yeynək, Səyrək, İmran necə qalib gəlirdilərsə, Uruz da eləcə qalib gəlməli idi. Lakin bunlara bənzər heç nə baş vermir. Beləliklə, klassik epik ənənə ilə yeni bir düşüncə üz-üzə gəlir və toqquşur.

URUZUN MƏĞLUBİYYƏTİNİN ƏVƏZİ

Gözlənilməz məğlubiyyət, yəni eposdakı gənc qəhrəmanın qələbə çalmaq ənənəsinin pozulması, heç şübhəsiz, digər bir məqamda kompensasiya olunmalıdır və olunur da. Yəni Uruzun əsirlikdəki dəyanət və dönməzliyinə söykənən davranışı ona qələbəyə bərabər tutula bilən şərəf və ləyaqət gətirir. Çünki əsirlikdə ana və oğul üçün bir-birindən dəhşətli iki yol var: ya Burla xatun özünü təqdim edib kafirlərə təslim olmalı, ya da öldürülmüş Uruzun əti qovurma kimi anasına yedizdirilməlidir. Bu yolla Uruz doğru yol seçərək mənəvi qələbə qazanır: “Uruz aydır: “Ağzın qurısın, ana! Dilün çürisin, ana! “Ana həqqi – Tənri həqqi” denilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım. Qaba öncəm altına salaydım. Ağ yüzini qara yerə dəpəydim. Ağzunla yüzindən qan şorladaydım. Can tatlısın sana göstərəydim. Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamıyasan! Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar! Qoy ətimdən çəksünlər, qara qaurma etsünlər, qırq bəg qızının öginə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafərlər bilməsinər, tuymasınlar” (18, 47). Uruzun bu düşüncəsi geniş mənada Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığı səviyyəsində deyil, amma qəhrəmanlıq elementidir!

CAN ŞİRİNLİYİ

Uruzun əsirlik dövrü başqa bir məsələyə də aydınlıq gətirir. Əsirlikdə ikən onun can şirinliyinə əsir olmağın fəlakətlə nəticələnəcəyi barədə müəyyən təsəvvürə malik olması təsdiq edilir. Hər halda eposun mətnindən aydın olur ki, Dəli Domrulun ata və anası məhz can şirinliyinin güdazına gedirlər. Şübhəsiz, eposun qoruyub saxladığı əxlaqi dəyərlər sistemində belə bir cəhət qabarıqdır ki, özünü qoruyan və qorumağa çalışan kimsə daha tez fəlakətə düşər olur (qorxan gözə çöp düşər!). Oğuz elinin igidi də, sıravisi də qorxu bilməz insanlardır. Necə ki Dəli Domrulun xanımı onun yolunda canını verməyə hazır olduğunu bildirir və bu, Tanrının xoşuna gəlir, Tanrı da onların hər ikisinin – Dəli Domrulun da, xanımının da yaşını artırır. Əvəzində isə Dəli Domrulun ata və anası öz canlarını tapşırmağa olurlar, yəni can şirinliyinin əsiri olanlar öz canlarını itirirlər.

Beləliklə, həmin boyda Uruzun can şirinliyinə əsir olmaq barədə qənaəti onun ciddi bir igidlik keyfiyyətindən xəbər verir.

İGİDLİYİN NİŞANƏLƏRİ

Uruz müəyyən igidlik nişanələrinin daşıyıcısıdır və bu igidliklər barədə bizi Uruzun özü məlumatlandırır.

Məlumatdan bəlli olur ki, Uruz mahir ovçudur, yəni ovçuluq sahəsində sınaqdan çıxmış bəylərdəndir. Hərgah belə olmasaydı, Uruz ov üçün gərək olan şahin quşundan, vurulmuş ovu tapıb gətirən tazıdan-tuladan danışmazdı.

Yaxud Uruzun ağaca müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlər də tam təbii səslənir:

*“Məni sənə asarlar götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!”* (18, 48)

Bir az sonra yenə deyir:

*“Bəglikdə toymadın özümə yazıx!
Yigitliginə usanmadın canıma yazıx!”* (18, 48)

Heç şübhəsiz, bunlar Uruzun öz igidliyini açıq-açığına öyməsi faktlarıdır. Daha ümdəsi və inandırıcı isə budur ki, Uruz “Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx!” (2, 48) deməklə ata tərəfindən ona ayrılmış mirasının mövcud olmasını bəyan edir. Ayrılmış miras isə, şübhəsiz, Uruzun müəyyən bir qəhrəmanlığının nəticəsidir. Çünki Buğac igidlik göstərəndə Dədə Qorqud onun atası Dirsə xana məsləhət görmüşdür ki, Buğaca bəylik və taxt, bədəvi at və qoyun, qızıl dəvə və ev, nəhayət, çiyi quşlu don – cübbə versin (18, 36). Bu, etnosa bağlı müəyyən bir etiketdir ki, həmin etiket vasitəsilə kiminsə igidliyi təsdiqlənmiş olur. Beləliklə, tövlə-tövlə ata sahiblik Uruzun igidliyinin etiraf faktıdır.

**DƏYİŞƏN TƏFƏKKÜR VƏ QƏHRƏMANLIQ:
URUZ VƏ SƏYRƏK**

Ən maraqlı cəhət odur ki, Uruzun kim olması və epik ənənəyə uyğun gələn qəhrəmanlıq göstərməsi və onun haqqında ən əhəmiyyətli məlumatlar məhz on birinci boyda, yəni “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da verilir. Burada ilk növbədə gənc Uruz özü özünü tanıyır: “Məgər, xanım, Qazanın bir oğlancığı vardı, böyüdi, yigidcik oldu. Bir gün ata binüb divana gəlürkən bir kişi aydır: “Məgər sən xan Qazanın oğlu degilsən?” – dedi. Uruz qaqdı, aydır: “Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?” Ayıtdı: “Yox, ol, ananın babasıdır, sənin dədəndir”. Uruz: “Mərə, ya bənim babam ölümüdür, dirimidir? – dedi. Böylə degəc oğlan məlul oldu, atını qayıtdı, gerü döndü” (18, 119).

Beləliklə, təfəkkürdəki qəfil dəyişiklik əsl qəhrəmanlığa yol açır. Həyat sabit və sakit formadan qəhrəmanlığa imkan və şərait yaradan mərhələyə keçir. Həmin ənənə başqa boylarda da özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Məsələn, eposun mətnindəki “Uşun qoca oğlu Səyrək boyu”nda belə bir məqam açıqca müşahidə edilməkdədir: “Məgər xanım, Uşun qocanın kiçik oğlu Səyrək eyü, bahadır, alt, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dərnəgə uğradı, qondılar. Yemək-içmək etdilər. Səyrək məst oldu. Tışra ayaq yolına çıxdı. Gördü kim, öksüz oğlan bir qızanı çəkişür. “Mərə noldunuz?” deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı. Əski tonun biti, öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: “Mərə, bizim öksüzlüğümüz yetməzmi, bizi niyə urarsan? Hünərin var isə, qartaşın Əlincə qələsində əsirdir, var, anı qurtar!” – dedi” (18, 110-111).

Belə bir təsadüf nəticəsində Səyrək qardaşı Əyrəyin əsirlikdə olduğunu bilir və qardaşının arxasınca gedərək onu azad edir.

Tipoloji baxış nöqtələri eyniyyət təşkil edir: Uruz atası haqqında səhih məlumat alır və onun əsl qəhrəmanlığına yol açılır, həmçinin Səyrək əsirlikdə olan qardaşı Əyrək haqqında eşidir və onun qəhrəmanlığına şərait yaranır: Uruz atası Qazan xanı xilas edir, eyni zamanda Səyrək də qardaşı Əyrəyin xilaskarı olur.

Mətdən aydın olur ki, Uruz atasının kim olduğunu biləndən sonra birbaşa döyüşə deyil, anasının yanına gəlir:

“Anasına gəldi, burada anasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır:

*Mərə ana, mən xan oğlu degilmışəm.
Xan Qazan oğlu imişəm.
Mərə qavat qızı, muni mana neçün deməzdin?
Ana həqqi, Tənri həqqi degilmışsə,
Qara polad uz qılucum tartaydım,
Gafillicə görklü başın kəsəydim,
Alca qanın yer yüzünə dökəydim, – dedi” (18, 119).*

Göründüyü kimi, Uruzun anasına dediyi bu sözlər ikinci boyda əsirlikdə olarkən ona ünvanladığı sözlərlə tam eyniyyət təşkil edir. Hər iki halda Uruz ana müqəddəsliyinə sığınır və hər iki halda Uruz qəzəblidir. İndi artıq tam şəkildə və ideya səviyyəsində bildirilir ki, Uruz Qazan xanın oğlu, Bayındır xanın nəvəsidir! Yenə xatırladaq ki, Səyrəyin də anasına məhz bu cür müraciət etməsi Uruzun müraciəti ilə tam eyniyyət təşkil edir.

ATALAR VƏ OĞULLAR

Eposda ata və oğul münasibətləri müəyyən müstəvilərdə öz həllini tapmışdır. Bu müstəvilərdən biri ata və oğul arasındakı əlaqənin genealoji planda deyil, ictimai çərçivədə bərqərar olmasıdır ki, həmin məqam Buğacın öz atası Dirsə xana və Uruzun öz atası Qazan xana bağlılığı fonunda özünü daha qabarıq göstərir. Uyğun olaraq boylarda Dirsə xanla Buğac arasındakı ziddiyyət və onun aradan qaldırılması, dustaq olan Uruzun Qazan xan tərəfindən, əsir düşmüş Qazan xanın isə Uruz tərəfindən xilas edilməsi bu fikri tam şəkildə təsdiqləyir.

Həm Buğac, həm də Uruzla müqayisədə Beyrəyin öz atası Baybörə ilə münasibətləri bu səviyyədə deyil. Onun əvəzində isə Beyrəyin daha çox Qazan xanın yanında olması diqqət mərkəzindədir və Beyrəyin tanınması, məşhurlaşması da elə bununla bağlıdır. Başqa sözlə, Beyrəyin həyatı və taleyi eposun digər döyüşçü qəhrəmanlarının həyatına və taleyinə müəyyən qədər oxşasa da, həmin qəhrəmanlarla Beyrək arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqli məqamlar aydın görünür. Onun üçün də “Dədə Qorqud” eposunun poetikasının, oradakı bədii strukturun doğru və düzgün açılışı Beyrək obrazının təhlilindən xeyli dərəcədə asılıdır.

OĞULUN ATANI XILAS ETMƏSİ

Eposda Uruzun ətrafında olan ən qabarıq motivlərdən biri ata-oğul münasibətidir. Faktlar göstərir ki, bu motiv abidədə qırmızı xətt kimi keçir. Atalar oğullarına güvənc yeri kimi baxır, oğullar da dara düşmüş atalarını xilas edirlər. Məsələn, Dirsə xan öz nöqərlərinin felinə uyub oğlu Buğacı öldürmək istəsə də, sonda bu, reallaşmır və hadisələr əks istiqamətdə elə cərəyan edir ki, Buğac öz atasının xilaskarına çevrilir.

Yaxud təsəvvür edək ki, Basat qazamatdan qayıtmısaydı, qardaşı kimi atası Aruz qoca da Təpəgözün qurbanı olacaqdı. Demək, dolayı yolla olsa belə, Basat atasını xilas edir.

Yaxud İmran atası Bəkili əvəz etməklə onun xilaskarına çevrilir.

Və yaxud da heç kəsə qəribə gəlməməlidir ki, Beyrək azad olub yurda dönəndən sonra digər gənc bahadırlar kimi öz atasını xilas edir, yəni barmağının qanı ilə onun gözlərini sağaldır. Bizcə, tutulan atanın azad olunması ilə tutulan gözün açılması, yəni Beyrəyin atasının bir növ yenidən həyata qaytarılması eyni səviyyədədir.

Göründüyü kimi, Uruzun da öz atasını xilas etməsi bu silsiləyə daxildir. Amma daha dəqiq desək, eposun mətnindəki digər ata-oğul münasibətləri məhz müstəqil olmayıb, Uruzla Qazan xan arasındakı münasibətlərin təkrarıdır.

BEYRƏK – QAZAN XANIN İNAĞI

“Dədə Qorqud” eposunun poetika sistemi son dərəcə mükəmməl bədii bir sistemdir. Eposa daxil olan boyların süjet strukturu fərqlərdən çox yaxınlıqları əks etdirir. Obrazilara gəldikdə isə onlar da bir-biri ilə sıx əlaqəli formadadır. Buna görə də eposun əsl məzmun və mahiyyətinin meydana çıxarılması boylar arasındakı fərqlərin deyil, yaxınlıq və əlaqələrin tapılmasından, onların təhlil və şərhindən xeyli dərəcədə asılıdır. Həmin asılılığın və təmasın əyani formada nümayişi Beyrək obrazı ilə bağlı məsələlərdə bir daha bütün aydınlığı ilə görünür.

Artıq kifayət qədər və geniş miqyasda etiraf olunmuşdur ki, Beyrək “Dədə Qorqud” eposunun öncül qəhrəmanlarından biridir. O, Baybörənin oğlu olmasından savayı həm də Qazan xanın inanılmış adamı – inağı hesab edilir. Mətnə son dərəcə məşhur olan belə bir deyim var:

*Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqılar!
Dibdə oturan xas bəglər! (18, 63)*

Eşikdəki inaqılar Qazan xanın ən inanılmış adamlarıdır və onların içərisində ən məşhur qəhrəmanlardan biri, bəlkə də, birincisi Beyrəkdir.

BEYRƏYİN DƏMİR DONU

Beyrəyi digər obrazlardan fərqləndirən və diqqətdən heç vaxt yayınmayan cəhətlərdən biri onun geyimi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, belə bir sual meydana çıxa bilər ki, eposun mətnində hansı geyim formaları vardır və Beyrəyin geyimi digər qəhrəmanların geyimindən nə ilə fərqlənir?

Əvvəlcədən qeyd edək ki, Beyrəyin də Qanturalı, Qaraçəkər, onun oğlu Qırxqınıq kimi üzündə niqab vardır. Niqab sadələdiyimiz qəhrəmanlardan başqa bir kimsədə müşahidə edilmədiyinə görə bu geyimin əlahiddə və əlamətdar bir funksiya daşdığı meydana çıxır. Digər tərəfdən niqab haqqında folklorşünaslar kifayət qədər danışımlar və biz də bu barədə söhbət açmaq fikrində deyilik.

Bundan əlavə Beyrəyin dəmir donu da var. Şübhəsiz ki, “Dədə Qorqud” eposu qəhrəmanlıq səciyyəsi daşdığına görə burada əsas geyim növü dəmir dondur və mətnə çox vaxt igidləri də dəmir donlu igid adlandırırlar. Dəmir don döyüş üçün lazım olan bir geyim formasıdır və müasir anlamda “bronojileti” xatırladır. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da düşmən ova çıxmış Qazan xanla Uruzun üstünə yeriyəndə Uruz belə söyləyir:

“Əynimdə bərk dəmir donumu saxlayırdım bu gün üçün” (18, 168). Yaxud “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda İmran atası Bəkilə deyir: “Əynindəki dəmir donunu mənə ver” (18, 205).

“Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazanın baxışları ilə Uruz belə görünür: “bir ağboz atlı, ağ bayraqlı, dəmir donlu bəy qoşunun önündə gəldi” (18, 218). Yenə həmin boyda Qazanın Beyrəyə sualında dəmir don qabarıq görünür:

*“Yerindən qalxaraq duran igid, nə igidsən?
Əyninə bəy dəmir donu geyən igid, nə igidsən?”*
(18, 218)

Sonuncu boyda isə Beyrək özü belə deyir:

*“Aruz, mən bilsəydim bu niyyətini,
Qaracığda Qazlıq ata minərdim!
Əynimə bərk dəmir donu geyərdim”* (18, 222)

Hətta düşmənin də bu geyimdə olması barədə mətndə müəyyən faktlar vardır. Belə ki, “Uşun qoca oğlu Səyrək bo-yu”nda bildirilir ki, “Gözlənilmədən altmış dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldi” (18, 211).

Eposdakı “Sarı donlu Selcan xatın” ifadəsinə gəldikdə isə bu, tamamilə başqa bir məsələdir. Belə ki, “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda “Gözəllərin başı Sarı donlu Selcan xanım”dan (18, 185) danışılır. Şübhəsiz, burada hər hansı bir hərbi geyimdən yox, sarı rəngli qadın paltarından bəhs olunur. Başqa sözlə, “sarı don” döyüş geyimi forması deyil. Ona görə ki, mətndə Selcan xanımın döyüşə hazırlığından danışılarkən aydınca söylənir: “Qanturalının atını gizlicə yəhərlətdi. Özü də altdan yaraqlanıb, üstədən geyindi. Süngüsünü əlinə aldı, bir yüksək yerə çıxıb gözlədi” (18, 188). Artıq bu nümunədəki “altdan yaraqlanıb, üstədən geyindi” ifadəsi birbaşa dəmir dona işarədir.

Bütün bunları xatırlamaqda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, eposda dəmir donun xüsusi bir geyim forması olması yenidən aydınlaşsın və eposda birmənalı olaraq igidlər, yaxud bir-biri ilə döyüşən tərəflərin təmsilçiləri döyüş əhvali-ruhiyyəsinə uyğun şəkildə həmişə dəmir donlu olmuşlar. Belə bir geyim forması bir tərəfdən vuruşlarda iştirak edən igidlər üçün tam səciyyəvidir, digər tərəfdən isə qəhrəmanlıq eposunun poetikasına tam uyğundur.

**BEYRƏYİN KÖYNƏYİ: MƏHƏBBƏT VƏ
ETİBARIN SİMVOLU**

“Dədə Qorqud” eposunda başqa bir geyim forması da vardır ki, bu, qaftandır, yəni köynəkdir. Orxan Şaiq Gökyay bu barədə yazır: “Türlü ölkələrdə türlü renk və biçimlərinə rastlanan kaftan, önü açıq, astarsız, diz qapaqlarına, ya da topuklara kadar uzanan çeşitləri bulunan, yakasız bir üst giyəcəgidir” (10, CDV). Mətnə bu köynəyin Beyrəklə bağlılığı daha geniş plandadır və diqqəti xüsusilə cəlb edir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda göstərilir ki, “Adaxlısından bir bəylik qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi” (18, 155). Hətta Beyrəyin ətrafında olan 40 igidin bundan inciməsi müqabilində Beyrək bu qırmızı köynəyi hamının növbə ilə geyəcəyini bildirir.

Qaftanın Beyrək üçün nişanlığı tərəfindən hazırlanması və Beyrəyə göndərilməsi köynəyin birbaşa nişanlı olmağın simvoluna çevrilməsinin təsdiqi deməkdir. Bu fikri daha da möhkəmləndirən başqa bir fakt ondan ibarətdir ki, Beyrək tutulandan sonra “Baniçiçək ağ qaftanını çıxardı” (18, 156). Nişanlılığın simvoludur ki, bacıları Beyrəyin qaftanını 16 ildir ki, göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayırlar. Beyrək əsirlikdən qayıdıb gələndə isə hələlik onu tanımayan bacılarından geymək üçün köhnə bir köynək istəyir: “köhnə bir qaftanınız varsa, verin geyim, toya gedim” (18, 160). Bu istəyin müqabilində bacıları ona evdə qorunub saxlanan öz qaftanını gətirirlər. O, köynəyi geyinən kimi təbii olaraq bacıları onu Beyrəyə oxşadırlar, yəni qaftan Beyrəyin tanınmasına əsas vasitə və yardımçı olur: “Getdilər, bir qaftanı varmış gətirib ona verdilər. Aldı, geydi. Boyu boyuna, beli belinə, qolu qoluna düz gəldi. Böyük bacısı onu Beyrəyə bənzətdi. Qara, qıyılmış gözlərə qan-yaş doldu. Söylədi, görək, xanım, nə söylədi:

*Qara qıyma gözlərin çəkilməsəydi,
“Ağam Beyrək” deyərdim, ozan, sənə!
Üzünü qara saçın örtməsəydi,
“Ağam Beyrək” deyərdim, ozan, sənə!
Ətli-canlı biləklərin boşalmasaydı,
“Ağam Beyrək” deyərdim, ozan, sənə!
İti-iti yerişindən,
Aslan kimi duruşundan,
Qanrılaraq baxışından
Ağam Beyrəyə bənzədirəm, ozan, səni!
Sevindirdin, rədd eləmə, ozan, məni!” (18, 160).*

Beləliklə, qaftan Beyrəyi nişan verir və o, bundan həyəcana düşərək, yəni tanınacağını duyub qaftanı əynindən çıxarır və toy məclisinə tamamilə başqa bir libasda yollanır: “Bir köhnə dəvə çuvalı tapdı; dəldi, boynuna keçirdi. Özünü dəliliyə vurdu, toy yerinə gəldi” (18, 161).

Deməli, qaftan həm də tanınmağın əlamətidir. Bunun başqa sübutu odur ki, Beyrək yeni qişafədə Banıçıçəyin olduğu yerə gəlir. Məqsədi isə belədir ki, qopuz çalsın və ərə gedən qız oynasın. Əvvəlcə Banıçıçəyin yerinə Qısırca yengə oynayır və güman edirlər ki, Beyrək heç də bunun fərqinə varmayacaq. Amma hamının gözləmədiyi kimi Beyrək oynayanın ərə gedən qız olmadığını söyləyir.

Qısırca yengədən başqa ehtiyatda Boğazca Fatma var. Boğazca Fatma Beyrəyin fikrini yayındırmaq üçün özünəməxsus bir yol tapır və Banıçıçəyin qaftanını geyir. Bu fakt qaftanın tanınma nişanı olmasını yenidən təsdiqləyir. Lakin Beyrək tanıdığı Boğazca Fatmaya də belə söyləyir:

*“Mənim sənə nə oyunum,
Get bu qaftanı soyun.*

*Ərə gedən qız dursun,
Mən qopuz çalım ona,
Qol sallayıb oynasın!”* (18, 162)

Bütün bunlardan sonra “Burla xatun dedi: “Qız, qalx oyna, daha əlindən nə gələr?” Banıçiçək qırmızı qaftanını geydi. Əllərini görünməsin deyə içəriyə – qaftanının qoluna çəkdi, oyuna girib dedi: “Ay dəli ozan, di, çal!” (18, 163). Beləliklə, qaftan həm tanınmaq, həm də nişanlılıq funksiyasını yerinə yetirmiş oldu.

Sonuncu boyda isə qaftan etibarın, inamın nişanəsidir. Belə ki, Aruz Beyrəyə onların tərəfinə keçməyi təklif edəndə Beyrək Qazan xanı nəzərdə tutaraq deyir:

*“Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümü tutsun!
Qaracıqda Qazlıq atına çox minmişəm,
Bilməzsəm, tabutum olsun!
Yaxşı qaftanlarını çox geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!
Böyük, geniş otağına çox girmişəm,
Bilməzsəm, zindanım olsun!
Mən Qazana dönük çıxmaram, qəti bilin!”*
(18, 222)

“Bəkil oğlu İmran boyu”nda da söylənir: “Xan da Bəkili qonaq etdi. Yaxşı at, yaxşı qaftan, bolluca xərclik verdi” (18, 202). Bu fakt da etibara, inama nümunədir. Bəkillə Bayındır xanın sözü tutmayanda isə Bəkil onun hədiyyələrini geri qaytarır, deməli, ehtimal ki, qaftanı da qaytarır.

XƏBƏRİN GERÇƏKLIYI

Eposda qaftanla bağlı başqa bir məqam da var. Bu, qaftanın hər hansı bir xəbərin daşıyıcısı olması ilə bağlı məqamdır. Həmin məsələnin dəqiq və elmi izahı üçün “Dədə Qorqud” eposunda özünə yer tutan və ayrı-ayrı mənbələrdən gələn xəbərləri, məlumat-informasiyaları diqqətlə nəzərdən keçirmək vacibdir.

1) “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”nda ovda oğlunu oxlayan Dirşə xan geri qayıdanda Buğacı görməyən anası Dirşə xandan soruşur: “İki getdin, bir gəlirsən, balam hanı?.. Yalnız oğlumun xəbərini, a Dirşə xan, de mənə!” (18, 136). Dirşə xanın xanımı tam və qanuni bir haqq ilə oğlundan xəbər bilmək istəyir və bu xəbəri məhz Dirşə xandan eşitməyə böyük ehtiyac duyur. Bunun əksinə olaraq xəbəri söyləməyə tam haqqı olan Dirşə xan susur. Əvəzində isə həm Dirşə xanı, həm də oğlunu güdaza verən qırx namərd qabağa gələrək deyir: “Oğlun sağ-salamatdır, ovdadır. Bu gün-sabah harda isə gələr” (18, 136). Şübhəsiz, bu, yalandır, çünki onların Buğacın ölüb-ölməməsindən xəbərləri yoxdur. Amma məsələnin mahiyyəti ondadır ki, həmin xəbər yalan olsa belə Buğacın ölməməsinə işarə edir və bu anda, nə də sonralar eposun mətnində Buğacın ölümü barədə heç bir informasiyaya rast gəlinmir və nəticə olaraq sonda məlum olur ki, Buğac sağ-salamatdır.

2) “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan xanın sahıbsız qoyub gəldiyi yurdunda hansı hadisələrin baş verməsi Qazan xana yuxu vasitəsilə xəbər verilir: “Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə gördündü? Qara-qayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb, quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ildırım çaxdığını gördüm. Qatı, qara dumanın düşərgəmin üstünü bürüdüyünü gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı

kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm. Bu yuxunu görəndən bəri ağılımı-huşumu yı-ğa bilmirəm, Xan qardaşım, mənim bu yuxumu yoz mənimçin!” (18, 142). Qaragünə dedi: “Qara bulud dediyin sənin taleyindir. Qar ilə yağmur dediyin sənın qoşunundur. Saç qayğıdır, dərdi-sərdir. Qan – qanqaralıqdır. Qalanın yoza bilmərəm, allah yozsun” (18, 142).

Qazan xan yurduna dönəndə görür ki, hər tərəf dağıdılıb, bir növ lələ köçüb, yurdu qalıb. Onda nə baş verdiyini ardıcıl olaraq yurddan, sudan, qurddan, köpəkdən soruşur. Bu xəbərleşmələrin heç bir nəticəsi olmur, yəni Qazan xan onlardan cavab ala bilmir. Çobanın verdiyi xəbərdə isə Qazan xanın anasının, boyu uzun Burla xatunun, qırx incə belli qızın və oğlu Uruzun kafirlər tərəfindən aparıldığı bildirilir. Amma onların ölümü barədə bir kəlmə olsun belə danışılmaz və hətta müəyyən ehtimallara söykənən işarə də yoxdur. Beləliklə, boyun sonunda məlum olur ki, ana da, Burla xatun da, Uruz da sağ-salamatdır.

3) “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Qazan xan döyüşə getməzdən əvvəl Uruza məsləhət görür ki, uca dağ başına çıxıb vuruşa tamaşa eyləsin və düşmənlə necə vuruşmağı öyrənsin. Qazan xan vuruşdan sonra Uruzu öz yerində görmür və: “A bəylər, oğlan hara getmiş ola?” – dedi. Bəylər dedilər: “Oğlan quş ürəkli olur. Qaçıb anası yanına getmişdir” (18, 170). Əslində Uruzun ölümü barədə bəylərin dilindən heç bir fikir söylənmədiyinə görə Uruzun ölümü haqqında danışmaq da doğru olmaz.

Qazan xan evə çatanda Burla xatun Uruzu görmür və soruşur:

*“Yalnız oğul xəbərini, Qazan, söylə mənə!
Deməzsən, yana-yana qarğayaram, Qazan, sənə!”*
(18, 170)

Qazan xan belə cavab verir: “qorxma, fikir eləmə, ovdadır. Ovda qalan oğul üçün qəmlənmə! Mən Qazana yeddi gün möhlət ver! Yerdə isə oğlunu yerdən çıxarım; göydə isə göydən endirim. Tapa bildim, tapdım; tapmasam, tanrı verdi, tanrı aldı, neyləyək? Səninlə birlikdə qara şivənə girək” (18, 172).

Qazan xanın bu sözlərində Uruzun ölümü barədə qəti informasiya yoxdur. Eyni zamanda həmin mühakimədən sonra Burla xatunun sözləri ana ürəyinə dammış sözlərdir: “Doxsan dəstə gənc oğuz ardımca gəlsin! Bəylər bilsin ki, Uruz dustaqdır!” – dedi” (18, 172). Deməli, Uruz ölməyib sağdır və bu müddəə tam təsdiqini tapır.

4) Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Dəli Domrulla Əzrayılın qarşılaşması informasiya baxımından eposun ən maraqlı məqamlarındandır. Bəllidir ki, Dəli Domrul yaxşı igidin canını alan Əzrayılı axtarır və bu zaman Əzrayıl görünür. Dəli Domrul onu qılınclamaq istəyəndə Əzrayıl göyərçin olub yoxa çıxır. Dəli Domrul ata minib onun ardınca düşəndə Əzrayıl atın gözünə görünür və at büdrəyib Dəli Domrulu yerə yıxır. Əzrayıl Dəli Domrulu öldürmək istəyəndə Dəli Domrul yalvarır ki, onun canını almasın. Bu vaxt Əzrayıl deyir ki, mənim əlimdə nə var, mən buyruq quluyam, yalvarırsansa, allaha yalvar. Dəli Domrul əsl həqiqəti özü üçün aydınlaşdırmaq məqamı gələndə Allahla xəbərləşməli olur: “Domrul dedi: “Bəs can verən, can alan da allahdır mı? “Bəli, odur!” – dedi. Əzrayıla dönüb dedi: “Bəs sən nə iş görürsən? Sən aradan çıx, mən allah-taala ilə xəbərləşim” (18, 179).

Dəli Domrul Allahın böyüklüyündən danışır, Allahdan isə “Can əvəzinə can tap!” tapşırığı gəlir. Xəbərləşmənin nəticəsi olan bu informasiya Dəli Domrulun sağ qalacağına işarəsidir və sonda məhz belə də olur.

5) “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Qanturalını axtaran ata-anası Selcan xanımla rastlaşır və oğlanlarının yerini öy-

rənmək üçün onunla xəbərləşirlər. Selcan xanım isə deyir ki, siz içəri keçin və mən “harada qarmaqarışlıq varsa, toz varsa, harada qarğa-quzğun dolaşırsa, Qanturalını orada axtarım” (18, 189). Buğacın yaralanmasının təsviri də belə idi. Buğacın anası “baxdı-gördü ki, bir dərəninin içində qarğa-quzğun enir-çıxır, qonur-qalxır. Bədəvi atını sürüb, o tərəfə çapdı. Sən demə, sultanım, oğlan o arada yıxılıbmış. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istəyirdi. Oğlanın iki ov iti vardı, qarğa-quzgunu qovurdu, qonmağa qoymurdu” (18, 137). Yəni bu məlumat ölümə yox, yaralanmağa işarədir. Nəticədə də belə olur, Qanturalı sağ-salamat tapılır.

6) “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”ndan isə məlum olur ki, Qazılıq qoca on altı il bundan əvvəl Düzmürd qalasının təkuru Arşın oğlu Dirəklə təkbətək vuruşmuş və əsir götürülmüşdür. Onun öldüsü və qaldısı barədə informasiyaya gəldikdə isə bu, Qaragünə oğlu Budaqdan gəlir. Belə ki, bir gün bəylər söhbət edərkən Qaragünə oğlu Budaqla Yeynəyin sözü düz gəlmir və Qaragünə oğlu Budaq deyir: “Burada boş-boş danışıb neyləyirsən? Dalaşmağa adam axtarırsansa, gedib atanı qurtarsana! Bəs niyə 16 ildir, dustaqdır?” (18, 192). Beləliklə, Budaqdan gələn informasiya Qazılıq qocanın sağ olması barədə informasiya və boyun sonu bu həqiqəti təsdiq edir.

7) Eyni vəziyyəti “Uşun qoca oğlu Səyrək boyu”nda da görmək mümkündür. Yetim bir uşaq Səyrəyə deyir: “Ə, bizim yetimliyimiz bəs deyil? Bizi niyə vurursan? Hünərin varsa, qardaşın Əlincə qalasında əsirdir, get, onu qurtar!” (18, 209.) Deməli, ölməyib, əsirdir!

8) “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Təpəgöz özü Basat haqqında bir neçə dəfə belə deyir: “Sana ölüm yoxmuş!” (18, 200). Doğrudan da, Basat ölmür.

9) “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da qoca bir kişi ilə Uruzun söhbətinin nəticəsi belə-

dir: “Uruz hirslənib dedi: “Ay yaramaz, mənim atam Bayındır xan deyildirmi?” Dedi: “Yox, o, ananın atasıdır, sənin babandır”. Uruz: əyə, bəs mənim atam ölüdür, ya diri?” – deyə soruşur. Dedi: “Diridir, Tumanın qalasında dustaqdır” (18, 217). Ölüm barədə söhbət getmir və bu, sonda təsdiqlənir.

Göründüyü kimi, eposun müxtəlif boylarından gətirilən bu nümunələrin heç birində ölümə bağlı məlumat yoxdur və qəhrəmanların heç biri də ölmür. Başqa sözlə, yaralanan Buğac da, əsir düşən Qazan, Uruz, Əyrək, Qazılıq qoca və Yeynək də, Əzrayilla qarşılaşan Dəli Domrul da, Təpəgözlə vuruşan Basat da ölməyib sağ qalırlar. Bunun başlıca səbəbi onların ölümü haqqında məlumatın heç kimdən və heç bir tərəfdən gəlməməsidir.

BEYRƏYİN ÖLÜM XƏBƏRİ

Bəs Beyrəklə bağlı xəbəri necə dəyərləndirmək olar? Məsələnin də əsl mahiyyəti buradadır. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda sadaladığımız həmin hadisələrdən tamamilə fərqli bir məqam var. Həmin məqam Beyrəyin dustaq olmasından sonrakı dövrə aiddir: “Bu hadisədən on altı il keçdi. Beyrəyin ölü-dirisini bilmədilər. Bir gün qızın qardaşı Dəli Qarcar Bayındır xanın divanına gəldi. Diz çöküb dedi: “Ağıllı xanın ömrü uzun olsun! Beyrək diri olsaydı, on altı ildən bəri gələrdi. Beyrəyin diri olduğu xəbərini gətirən bir igid olsa, qızılı tikişli, naxışlı çuxa, qızıl-gümüş verərəm. Ölüm xəbərini gətirənə bacımı verərəm”.

Belə dedikdə, muradı gözündə qalsın Yalçıq oğlu Yalınçıq, dedi: “Sultanım, mən gedim, ölüsü-dirisi xəbərini gətirim”.

Sən demə, Beyrək yalınçıq oğluna bir köynək bağışlayıb-mış; geyməyib saxlayırmış. Getdi, həmin köynəyi qana-mana batırdı, gətirib Bayındır xanın önünə atdı. Bayındır xan dedi: “Ədə, bu nə köynəkdir?” Yalınçıq: “Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişanıdır, sultanım!”– dedi” (18, 156).

Bu xəbər “Dədə Qorqud” eposundakı bütün xəbərlərdən fərqli xəbərdir və bədii həqiqəti meydana çıxarmağın əsas dayaq nöqtələrindən biridir. Yəni bu məqamda digər qəhrəmanlarla müqayisədə Beyrək haqqında ölüm xəbəri gəlir. Ola bilsin ki, həmin məqamda yalandır, amma nəticə başqadır. Burada “İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”u xatırlamaq lazımdır. “Aruz dedi: “Ədə, hərzə-hərzə danışma. Qanına susama, gəl and iç!” Beyrək dedi: “Vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam. İstəyirsiniz yüz para eyləyin, mən Qazana xain çıxmaram!” Aruz yenidən hirsləndi. Beyrəyin saqqalından bərk tutub, bəylərə baxdı. Gördü kimsə gəlmir, qara polad qılıncı çəkib, Beyrəyin sağ oyluğunu çapdı.

Beyrək qara qanına boyandı, başı dumanlandı. Bütün bəylər dağılışdı. Hər kəs öz atına mindi. Beyrəyi də mindirdilər. Bir nəfər tərkinə minib, onu qucaqladı. Beyrəyi gətirənlər atlarını çaparaq, onu öz evinə çatdırdılar. Cübbəsini üzərinə örtüldülər. Beyrək burada söyləyib dedi:

İgidlərim, yerinizdən qalxın, durun!

Boz atımın quyruğunu tutun, kəsin!

Ala dağdan Arqubeli gecə aşın.

İti axan gözəl suyu üzüb keçin.

Qazan xanın divanına çapıb gedin.

Siz hamınız ağ çıxarıb, qara geyin.

“Qazan, tək sən sağ ol, Beyrək öldü!” deyin...”

(18, 223)

“Dədə Qorqud” eposunun sonuncu boyunda Beyrək öldürülür. Beləliklə, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda yalan kimi təqdim edilən Beyrəyin qanlı köynəyi digər boyda – “İç Oğuzda Daş oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da həqiqəti ifadə edən xəbərə çevrilir. Mətnə deyildiyi kimi Yalçın oğlu Yalınçıqın da muradı gözündə qaldı.

“DƏLİ DOMRUL” UN TƏNHALIĞI

“Dədə Qorqud kitabı” süjet və kompozisiyası, struktur əlamətləri, bədii dil xüsusiyyətləri və nəhayət, ideya sıqləti ilə bitkin bir mədəniyyət abidəsidir. Eposdakı boyların düzülüş ardıcılığı, bir-biri ilə əlaqə imkanları, eposun tamlığını və bütövlüyünü sübut edən ehtiyatları, eyni zamanda, şübhə doğuran məqamları xeyli mülahizə və fərziyyələr yaratmışdır. Abidədəki boyların içdən və məzmunundan gələn daxili səsleşməsi, surətlərin və poetik vahidlərin qeyri-adi simmetriyası bəzi tədqiqatçıların uyğunsuzluqlarla bağlı müşahidələri ilə müqayisədə ölçüyə gəlməz dərəcədə yüksək və pozulmazdır. Uyğunsuzluqların nisbi olduğunu, tam sübut edilmədiyini və nə vaxtsa həmin mülahizə müəlliflərinin öz fikirlərindən geri çəkilib-çəkilməyəcəklərin baxmayaraq, abidənin yüz dəfə ölçülüb bir dəfə biçilməsinə şübhə yeri qalmaz.

Boyları bir-birinə yaxınlaşdıran, bu yaxınlıqları zərgər ustalığı ilə tənzimləyən əlamətlər eposda kifayət qədərdir. Dədə Qorqudun boylarda ardıcıl və sistemli şəkildə iştirakı, Oğuz dövlətçilik ənənələrinin nümayişi, xalq qayda-qanunlarının nişanələri, epik təsvirlə poetik düşüncənin növbələşməsi, Oğuz cəmiyyətinin gələcək taleyinin bir an belə unudulmaması, qəhrəmanların igidlik və şücaətinin kompleks formada və bütün davranış normaları ilə ehtiva olunması həmin fikri təsdiq edən keyfiyyətlərdəndir. Amma bu kontekstdə “Dəli Domrul” boyunun digər boylarla və bütövlükdə eposun özü ilə əlaqə və təmasının zahirən zəif görünməsi təbii olaraq bir çox mübahisə və ehtimalların da əsasına çevrilmişdir.

“Dəli Domrul” boyunun eposun strukturundakı mövqeyinin zahirən dayanıqlı görünməməsi boya bir növ qəribəlik gətirir. Başqa sözlə, “Dəli Domrul” boyu digər boyların sırasında

son dərəcə tək-tənhadır. Onda belə bir sual meydana çıxır: “Dəli Domrul” boyunun tənhalığı nədən törəyir?

Ümumiyyətlə, “Dəli Domrul” boyu “Dədə Qorqud” eposunun boyları içərisində ən çox mübahisə törədən boylardan biri, bəlkə də, birincisidir. Ola bilsin, bu mübahisənin nəticəsidir ki, qorqudşünaslıq tarixində eposun başqa qəhrəmanları ilə müqayisədə Dəli Domrulun aparıcı bir qəhrəman kimi öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir. Hətta qəribə də olsa, bu boyu eposun strukturuna yad bir boy elan etmişlər. Məsələn, qorqudşünaslığın inkişafında böyük xidməti olan Xalq Koroğlu “Dəli Domrul” boyunu nəzərdə tutaraq açıqca yazır: “Boyun bir çox motivinin Oğuz eposu üçün səciyyəvi olmasına baxmayaraq, hər halda beşinci oğuznamə nə tipi, nə də mövzusunə görə “Dədə Qorqud kitabı”nın ümumi kompozisiyasına uyuşmur və başqa oğuznamələr arasında da yad görünür. Boyu oğuzlarla nə etnik, nə tarixi elementlər, nə də qəhrəmanların tərkibi (burada “Qorqud Kitabı”ndakı çoxsaylı oğuz bəylərindən heç biri yoxdur) bağlayır” (12, 126).

Orxan Şaiq Gökyay da Jirmunskinin “Dəli Domrul” boyunun “kitabın içində təcrid edilmiş bir halda qalması” fikrini deməklə (25, 358) əslində həmin boyun fərqliliyini nəzərə çarpdırır.

Bir çox qorqudşünaslar isə “Dəli Domrul” boyunun ən qədim boy olması faktını irəli sürəndə əslində son dərəcə ehtiyatla və bir az da gizli formada boyun eposla struktur əlaqələrə malik olmadığını işarələyirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Acalov “Dəli Domrul” boyunun kökləri və mifoloji simvolikasından geniş bəhs edərək, bu boyun etnik mənşəyi barədə kifayət qədər elmi nəticələr irəli sürmüşdür (Bax: 6.). Lakin boyun eposu strukturuna uyuşub-uyuşmaması məsələsi qorqudşünaslıqda hələ də açıq qalmaqdadır.

“DƏLİ DOMRUL”U TƏKLƏYƏN AMİLLƏR

Əslində, qəribliyə salmasaq, qorqudşünasların “Dəli Domrul” boyunun tənhalığına dair fərziyyələr irəli sürməsinə əsas verən faktlar və dəlillər vardır:

1. Əksər boyların başlanğıcında – lap elə ilk cümləsində xanlar xanı Bayındır xan, yaxud bəylər bəyi Qazan xan, yaxud da hər ikisi eyni vaxtda görünür. Onlar Oğuz elinin sayılıb, seçilən bəyləri ilə ya məsləhət-məşvərət eləyir, ya da şənlənirlər. Bu toplantıların divanda istər müəyyən söhbətlər və müzakirələr, istərsə də hər hansı qonaqlıq və şənlik naminə olmasına baxmayaraq, Bayındır xanın və Qazan xanın şəxsiyyəti Oğuz elinin arxasında dayanan böyük və qüdrətli bir dövlətin mövcudluğunu aşkara çıxarır və həmin boylardakı hadisələrin də məhz bu dövlətin-gücün nəzarəti altında olması qənaətini ortaya qoyur. Lakin “Dəli Domrul” boyunda nə Bayındır xan, nə Qazan xan, nə də dövlət və güc görünür. Burada Dəli Domrul özündən güclü heç kəsi, hətta dövləti belə tanımır və bununla da boydakı hadisələr Oğuz elindən kənar hadisələr təsiri bağışlayır.

2. Eposun boylarında önə çıxan qəhrəmanın-aparıcı obrazının yanında ən azı 40 igid görünür. Hətta təhlükəli məqam gəldikdə adbaad tanıtılan Oğuz ərləri bir çox boylarda təsvir edilən hadisələrin içində şəxsən iştirak edir və şücaət göstərirlər. Qıyan Səlcüq oğlu Dəli Domrul, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, İlek Qoca oğlu Alp Ərən və Dülək Uran qardaşları... çətinliyə düşən igidin köməyinə gəlirlər və onu dardan qurtarırlar. Lakin bu mənzərəni “Dəli Domrul” boyunda görmək mümkün deyil. Boyun heç bir yerində heç bir igid Dəli Domrulun mübarizəsində iştirak etmir, yaxud iştirak elə bilmir və Dəli Domrul tək-tənha görünür

3. Eposun bəzi boylarında igidlərin ata-anasının öz oğlu üçün narahatlığı, hətta bu yolda döyüşə hazır olmaları mübahisə-

siz faktlardır. İgid atasının birbaşa döyüşə atılması oğlu Uruzu xilas etməyə yollanan Salur Qazanın simasında öz geniş səciyyəsinə tapmışdır. Uruzun anası Burla xatunun, Buğacın anasının və Səgrəyin ata-anasının keçirdiyi iztirablar, nümayiş etdirdikləri fəallıq, övladları yolunda ölməyə belə hazır olmaları epos mətninin həqiqətləridir. Lakin “Dəli Domrul” boyunda bunların tam əksinə olaraq, Dəli Domrulun ata və anası öz canlarını övladları üçün qurban verməkdən açıq-açığına imtina edirlər və epos mətninin valideyn-övlad münasibətləri strukturu da açıq-açığına pozulur.

4. Eposun boylarında igidlərin vuruşduğu düşmən obrazlarla Dəli Domrulun qarşılaşdığı Əzrayıl arasında yer-göy qədər (Dəli Domrul-Yer, Əzrayıl isə Göy obrazıdır!) fərq vardır. Qazan xan, Beyrək, Səgrək, konkret adı və yeri bəlli olan kafirlərlə üz-üzə gəlirlər. Hətta onların bu döyüşlərinin müəyyən bir ənənəsi və təcrübəsi vardır. Lakin Dəli Domrulun qarşılaşdığı Əzrayıl Oğuz elinin qəhrəmanlıq ənənəsi və təcrübəsində rast gəlinməyən bir hadisədir. Eyni zamanda, Əzrayıl məliklərdən də, Trabzon təkurundan da, Arşın oğlu Dirəkdən də, hətta Basatın gözünü dağlayıb, başını kəsdiyi Təpəgözdən də güclü və qüvvətlidir.

5. Hadisələrin baş vermə zamanına görə də “Dəli Domrul” boyu digər boylardan kəskin şəkildə ayrılır. Boylardakı əhvalatlar günlər, aylar və illərlə davam edir və konkret göstərilən rəqəmlər bir yana qalsın, “At ayağı külük, ozan dili çevik” kimi informasiyaları da nəzərə alsaq, aydın görünür ki, bədii zaman genişliyi epos üçün daha çox səciyyəvidir. Bu müddəanın əksinə olaraq, “Dəli Domrul” boyundakı hadisələrin zamanı son dərəcə qısamdır və yalnız bir-iki gün ərzində baş verir.

6. Məkan məsələsinə gəldikdə isə digər boylarla müqayisədə “Dəli Domrul” boyunda “tarixi” məkan, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bu boyda Ağcaqala, Dərbənd, Düzmürd, Əlincə,

Dərəşam, Trabzon, Rumeli, Tatyana qalası kimi məkan adlarına rast gəlmirik. Hətta lap çılpaq şəkildə desək, “Dəli Domrul” boyunda “Dədə Qorqud” eposunun “tarixi” coğrafiyasından əsərəlamət belə yoxdur (Bax:10, LXXXIV-CVI).

7. “Dəli Domrul” boyu üslubuna görə də spesifik səciyyəyə malikdir. Bu baxımdan, professor Tofiq Hacıyevin aşağıdakı doğru və sərrast mülahizəsinə heç nə əlavə etməyə ehtiyac duyulmur: “Bu boy üslubuna görə bütün boylardan fərqlənir. Bunun başlanğıcı da, hadisələrin davamı da, bütövlükdə süjeti nağıl tipindədir. Bütün boylarda bütün fantaziyası, bütün mübaliğəsi ilə yanaşı, hadisələr həyatda baş verən, mümkün olan, insanın ağılı və fiziki gücü ilə həll edilə bilən bədiilikdən ibarətdir. Boyun əsas dinamik obrazlarından biri Əzrayıldır. Və təbii ki, Əzrayılla söhbət, onun vasitəsilə Allaha söz demək, söz eşitmək gerçək insan həyatının faktı deyil. Belə hadisələr nağıllarda tez-tez müşahidə olunan hallardır” (11, 46).

“Dəli Domrul” boyu ilə bütövlükdə “Dədə Qorqud” eposu arasında olan bu ayrılıqlar elmi həqiqətdir. Başqa sözlə, yuxarıda irəli sürülmüş müddəaları boyun eposla fərqlilik göstəriciləri kimi qəbul etməyə tam əsas vardır. Hətta “Dəli Domrul” boyunun əleyhinə olan və bu boyu “Dədə Qorqud” eposunun strukturdan çıxarıb atmağa, onu “oyundan kənar” duruma salmağa rəvac verən həmin müddəaların sayını artırmadan da yanlış qərar çıxarmaq, “Dəli Domrul” boyunu eposa “pərçimlənmiş” bir boy elan etmək mümkündür. Lakin fəhmlə, qeyri-iradi olaraq “Dəli Domrul” boyunu eposdan, “Dədə Qorqud” eposunu isə “Dəli Domrul” boyundan kənar təsəvvür etmək, sadəcə, ağılsızlıqdır. Bəs elədirsə, “Dəli Domrul” boyunun epos strukturdanda zərurət olmasını sübut edən əsas dəlillər nədən ibarətdir? O halda “Dəli Domrul” boyunu eposa daxil etməyə Yazıçı Ozanı nə vadar etmişdir?

“DƏLİ DOMRUL” VƏ OĞUZ ELİNİN DİNCLİK DÖVRÜ

Belə bir cəhət heç bir mübahisə doğurmur ki, “Dədə Qorqud” eposu Oğuz elinin qəhrəmanlıq tarixini, vuruş və döyüş ənənələrini əks etdirir. Yəni “Dədə Qorqud” eposu qəhrəmanlıq abidəsidir. Lakin eposda oğuzların keçmişinə dair böyük bir dövr öz ifadəsini tapdığına və oğuz həyat tərzinin real, həqiqətə uyğun mənzərəsi canlandırıldığına görə abidədə Oğuz cəmiyyətinin qəhrəmanlıq və döyüş salnaməsi ilə yanaşı, Qalın Oğuz elinin sakit həyat təzi, yəni dinclik mərhələsi də müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapmalıydı. Təsadüfi deyildir ki, ayrı-ayrı boylarda bu barədə kifayət qədər dəlil və sübut vardır. Belə ki, “Buğac xan” boyu məhz Bayındır xanın “Toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırması” (18, 34) faktı ilə başlayır. Hətta xanlar xanının ağ otaq, qızıl otaq, qara otaq qurdurması, “oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın. Oğlı-qızı olmıyanı Allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü bilsün” – deməsi (18, 34) dinclik dövrünün düşüncəsidir.

Yaxud “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda Qazan xanın yeyib-içmək məclisi düzəltməsi və bu məclisdə “yata-yata yanımız ağrıdı. Tura-tura belimiz qurıdı“ deməsi (18, 42) xeyli vaxt dincələrək rahatlıqdan “bezmiş” qəhrəmanın bir növ dilə gəlməsidir.

Yaxud “Bamsı Beyrək” boyunda Bayındır xanın söhbətinə gəlmiş Baybörə bəyin bir oğul, Baybican bəyin isə bir qız istəməsi (18, 52) uzun müddət akına çıxmıyan bəylərin təfəkkür aləmindən xəbər verir.

Yaxud “Uruz bəyin tutsaq olduğu boy”da Uruzun atası Qazan xanın üzünə ağ olması və onu qarşı yönələn “Dəvəcə böyümişsən, köşəkcə əqlin yoq” kimi ağır ittihamı (18, 69) hünər meydanının – döyüş və vuruşun kasadlığından törəyir.

Yaxud “Beyrək“ boyunda Qazılıq Qocanın açıq-açığına Bayındır xandan akın diləməsi (18, 94) dinclik dövrünə “etiraz” kimi səslənir.

Bütün bünlardan belə bir nəticə hasil olur ki, eposda nəslin inkişaf qayğısına qalmaq, qonaqlıq verib yemək-içmək təşkil etmək, döyüşsüz həyatdan bezikmək və açıq-açığına akın diləmək Oğuz elinin sakit, dinc dövrünün xüsusiyyətləri kimi meydana çıxır. Dəli Domrulun da Oğuz elinin gələcəyi naminə “yaxşı igidin canını” qurtarmaq arzusu və “qırq yigid ilə yeyüb-içüb oturması” (18, 79) faktları “Dəli Domrul” boyunun eposun digər boyları ilə əlaqəsini təmin edir, onu epos strukturunun zəruri bir vahidi səviyyəsinə qaldırır. Lakin bu, hələlik məsələnin bir tərəfidir.

İGİDİN ATDAN ASILILIĞI

Məlumdur ki, Azərbaycan və ümumtürk dastan yaradıcılığında At obrazının tutduğu yer son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu barədə, eyni zamanda, “Dədə Qorqud” eposundakı atlar haqqında kifayət qədər yazılmış və geniş təhlillər aparılmışdır (Bax: 8; 9). Bütün bu təhlillərdə at igidin dostu və sirdaşı, onun ən yaxın köməkçisi kimi təqdim edir. Atın igidin uğurlarında aparıcı mövqedə olması, atın igiddən üstün tutulması “Dədə Qorqud” eposunda yeni xətt kimi ortaya çıxır. Belə ki, “Bəkil oğlu İmran boyu”ndan bir məqama diqqət verək: “Qazan bəg aydır: “Bu hünər atınmıdır, ərinmidir?” “Xanım, ərindir” dedilər. Xan aydır: “Yox, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atındır” – dedi” (18, 104-105).

Qazan bəyin sualı və şərhli atla igid arasındakı münasibətlər sisteminə yeni çalar gətirir. Bu çalar atın və igidin mövqe aydınlığına, hansının daha yüksəkdə durması mübahisəsinə işıq salmaqla yanaşı, folklorşünaslıq tarixində At obrazına yardımçı qüvvə kimi yanaşmaq tendensiyasına təzədən baxmaq, mövcud və sabitləşmiş müddəalar üzərində təshihlər aparmaq ehtiyacını da ortaya qoyur. Beləliklə, hünərin igidə deyil, ata verilməsi qəhrəmanlıq ənənəsinə zidd olduğuna görə Bəkilin də etirazına səbəb olur və hətta o, Bayındır xanın divanını acıqla tərək edir. Amma boyda təsvir edilən sonrakı hadisələr Bəkilin deyil, Qazan xanın lehinədir: “Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıxdı. Bəkil buna at saldı. Buğanın ardından irdi. Yay kərişin boynına atdı. Buğa acmışdı. Kəndüyi bir yuca yerdən atdı. Bəkil at cilavısını yenimədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qayaya toqındı, sındı” (18, 105).

Nəhayət, Bəkilə də tam aydın olur ki, hünər atın imiş. Ona görə də boyun sonunda düşmən əlinə düşən Bəkil yubanmadan

Bayındır xanın divanına xəbər yetirməyi qərara alır və oğlunu bu iş üçün divana yollayır.

Əslində hünərin atda olmasını Oğuz elinin düşmənləri də çox yaxşı bilirdilər. Çünki “Uruzun dustaq olduğu boy”da deyilir: “Qoyulan kimsə oğlanın bədəvi atın oxlatdılar. At yıxıldı. Kafərlər Uruzun üzərinə çouxdı” (18, 71). Yaxud “Qanturalı” boyunda aydınca göstərilir ki, Selcan xatun “üzərinə gəldi gördü kim, Qanturalın atını oxlamışlar, yüzini qan bürümüş” (18, 91).

“Dədə Qorqud” eposunun strukturunda aydın bir xətt kimi keçən igidin atdan asılılığı prinsipi “Dəli Domrul” boyunda da özünü doğruldur. Dəli Domrul “bir-iki gögərçin öldürdi, döndü evinə gəli yürür Əzrayil atının gözinə göründü. At ürkdü. Dəli Domrul götürdü yerə urdu. Qara başı bunaldı, bunlu qaldı. Ağ köksinin üzərinə Əzrayil basub qondı” (18, 80). Bəkil, Uruz, Qanturalı atdan yıxılanda düşmən onların üstünü aldığı kimi, Dəli Domrul da atdan yerə düşəndə Əzrayıl onun sinəsinə qonur. Bu fakt “Dəli Domrul” boyunu eposdan kənar etmək təsəvvürlərini tamamilə alt-üst edir. Lakin bu da hələlik məsələnin bir tərəfidir.

ALLAH DƏLİ DOMRULUN YAŞINI NİYƏ ARTIRIR?

Yazıçı ozanın “Oğuznamə”ləri vahid xətt üzrə birləşdirmək məqsədindən doğan Dədə Qorqud obrazı və Dədə Qorqudun ad vermək statusu qorqudşünaslıqda həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dədə Qorqud Dirsə xanın oğluna Buğac adını verəndən sonra “Adını bən verdim, yaşını Allah versün” – deyir (18, 36). Baybörənin oğluna Beyrək adını verəndən sonra “Adını bən verdüm, yaşını Allah versin” – deyir (18, 51). Aruzun oğluna Basat adını qoyandan sonra “Adını bən verdüm, yaşını Allah versin” – deyir (18, 98). Bunların müxtəlif boylarda, müxtəlif zaman və məkanlarda baş verməsinə baxmayaraq, eyni bir ənənənin təsdiqi kimi meydana çıxması da şübhəsizdir. Yəni Dədə Qorqud özünün ad vermə səlahiyyətindən istifadə edərək hərəyə öz keyfiyyətinə uyğun ad verir və təbii ki, adlar da bir-birindən seçilir, lakin seçilməyən də, tam şəkildə eyni olan başqa bir məqam var: Dədə Qorqud Allahın igidə yaş vermək işinə qarışmır!

Eposdakı bu ənənə “Dəli Domrul” boyunda özünün zirvə nöqtəsinə çatır. Doğrudur, həmin boyda Dədə Qorqud heç kəsə ad qoymur, ancaq gözlənilmədən Allah Dəli Domrula və onun halalına yaş verir: “Ol iki həlala yüz qırq yıl ömr verdim“ (18, 83). Beləliklə, Dəli Domrul boyunda eposdakı vacib bir xəttin inkişaf mərhələsi – ən yüksək pilləsi görünür və bu boy eposun strukturunda daha da möhkəmlənir. Lakin bu da hələlik məsələnin bir tərəfidir.

DƏLİ DOMRUL VƏ DƏLİLƏR

“Dəli Domrul” boyunun “Dədə Qorqud” eposunun strukturunda təsadüf, yoxsa zərurət olması fikrinin aydınlaşdırılması Domrulun məhz “Dəli” deyə çağırılması ilə daha çox bağlıdır. Həmçinin səciyyəvidir ki, eposda bu boy “Dəli” adını öz sərlöv-həsində yaşadan yeganə boydur. Bəlkə, elə həmin fakta görə də boyu tənha boy kimi səciyyələndirmək olar. Əslində Domrul adından ayrılmaz olan “Dəli” titulu “Dəli Domrul” boyunu “Dədə Qorqud” eposunun strukturundan həm təcrid edən, həm də onu eposa möhkəm və sıx tellərlə bağlayan dayaq nöqtəsidir.

Bəri başdan qeyd edək ki, eposda Dəli Domrul obrazı Dəli kimi davranan və ətrafındakı adamlara öz dəlilik əhvali-ruhiyyəsinin gözü ilə baxan yeganə obraz deyil. Eposda Dəli Dondaz, Dəli Budaq, Dəli Uran, Dəli Qarcar, Dəli Ozan, Dəli İgid obrazları da vardır (15, 170-209).

Dəli Dondaz və Dəli Budaq surətlərinə ilk dəfə “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” boyda rast gəlirik: “Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz qarşu gəldi. Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşu gəldi. Altı bərli güz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı. Dünya-ələm gözinə qaranu oldı. At boynın qucaqladı, yerə düşdi” (18, 50). Dəli Uran isə “Qazılıq qoca oğlu Yeg-nək boyu”nda yenə Dəli Dondazla birlikdə görünür. Boyda Bayındır xan 24 sancaq bəyini çağırarkən onun haqqında deyir: “Əjdəhalar ağızından adam alan Dəli Uran bilə varsun” (18, 95).

Ümumiyyətlə, Dəli Dondaz, Dəli Budaq və Dəli Uran obrazlarına başqa boylarda da rast gəlmək olur. Lakin onlar həmin boylarda da, əsasən, bir cümlə ilə xatırlanır və onları əsl qəhrəman kimi tanıdan şücaətləri görünür. Başqa sözlə, bu igidlərin adına boy olmadığı kimi (ətraflı bax: 13), mövcud boylarda da

onlar bütün xüsusiyyətləri ilə təqdim olunmur, döyüş sahələrində böyük fəallıq göstərən qəhrəmana çevrilmirlər.

Dəli Qarcar, Dəli Ozan (Bamsı Beyrəyin həyatının bir mərhələsi!), Dəli İgid (kafər casusu, qardaşı Əgrək və Ozan Səgrəyi “dəli igid” adlandırırlar! – 18, 110-113) eposun strukturunda kifayət qədər yer tutmaqla geniş fəaliyyət göstərirlər, ideyanın daşıyıcısına çevrilirlər. Dəli Domrulun başçılıq etdiyi simvolik cərgədə özlərinə mövqe qazanırlar və bu sıra bir qəhrəman kimi Dəli Domrulun eposun strukturundan ayrılmazlığını sübut edən ciddi dəlil səviyyəsinə yüksəlir. Dəli Domrul, Dəli Qarcar, Dəli Ozan və Dəli İgid haqqında eposda verilən, bir-birini tam izləyən mühüm bir informasiya təhlil üçün daha çox əhəmiyyətlidir. “Dəli Domrul” boyu belə başlayır: “Məgər xanım, oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi, bir ər var idi. Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçmiyəninəndən döğə-döğə qırx aqça alurdu. Bunu neçün böylə edərdi? Anunçun ki, “Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənümlə savaşa, – deyirdi” (18, 79).

“Bamsı Beyrək” boyunun bir yerində deyilir: “Məgər, sultanım, Dəli Qarcar dəxi ağ ban evini, ağ otağını, qara yerin üzərinə qurdırmış idi. Yoldaşlar ilə buta atub, oturardı” (18, 55). Yenə həmin boyda Dəli Ozan “kəndüyi dəlüligə buraqdı, sürdi dügünə gəldi. Gördü dügündə göygü ox atar. Qaragünə oğlu Budaq, Ozan bəg oğlu Uruz, Bəglər başı Yegnək, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qarcar bilə ox atarlardı” (18, 63).

“Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda da belə bir məlumat vardır: “Məgər xanım, Uşun Qocanın kiçik oğlu Səgrək eyü, bəhadır, alp, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dərnəgə uğradı, qon-dılar. Yemək-içmək etdilər. Səgrək məst oldı. Tışra ayaq yoluna çıqdı. Gördü kim, öksüz oğlan bir qızanı çəkişür. “Mərə, noldınız?” deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı (18, 110-111).

Mövcud informasiyalar – Dəli Domrulun çay üzərində körpü salması, Dəli Qarcarın yoldaşları ilə buta atması, nişan qoyması, Budağın, Uruzun, Şir Şəmsəddinin, Yegnəyin ox atmaları, bu yarışda Dəli Ozanın iştirakı və nişan üzüyünü dəqiq nişan alması, Səkrəyin bir-biri ilə çəkişən yetim oğlana və qıza şillə vurması ayrı-ayrı məkan və zamanlarda baş verən, məzmun baxımından bir-birindən fərqlənən, daha çox müxtəlifliyi ilə seçilib ayrılan hadisələr olsa da, onlar eposun strukturunda bir-birini izləyən, bir-birini tamamlayan və vahid bir məqsədə yönələn səciyyəvi həyat mənzərələridir. İndi qəti şəkildə qeyd etmək olar ki, narahatlıq və psixi gərginlik yaradan bu həyat mənzərələri narahatlıq və psixi gərginlikdən uzaq – onların tam əks qütbündə dayanan Qalan Oğuz elinin dinc və sakit dövrünün inikasıdır.

Hətta maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanındakı Dəli Həsənin də həyat mövqeyi “Dədə Qorqud“ eposundakı oxşar mövqelərlə tam səsləşir. Dəli Həsən Koroğluya müraciətlə deyir: “Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağıma çöp sala bilməyib. Bu yeddi ilin ərzində bir tacir, bəzircan mənə bac verməmiş bu həndəvərdən keçə bilməyib” (20). Aydın olur ki, düz yeddi il düşmənlə vuruşa çıxmayan Dəli Həsən bac almaqla gününü keçirir, sanki o, çay üstündə körpü salıb körpüdən keçənlərdən otuz üç axça, keçməyənlərdən qırx axça alan Dəli Domrulun süd qardaşıdır.

DƏLİ OZAN: “ATI VERDİM QOPUZ ALDIM”

Nəzərə almaq lazımdır ki, eposdakı dəlilər Oğuz igidlərinə xas normaları və davranış qaydalarını kobud şəkildə və açıq-açıqına pozmaqdan usanmırlar. Onların bəzi hərəkətləri baş kəsib qan tökən, igidliklə ad qazanan və qürrələnən həmin qəhrəmanların həqiqi simasına yaraşmır. Təsəvvürə sığışmır ki, qəvi düşmənlə üz-üzə gəlib aşıb-daşan enerjisini sərf edə bilmədiyi üçün, nə qədər gözlənilməz olsa da, Dəli Qarcar Oğuz elinin mü-qəddəs şəxsiyyəti Dədə Qorqudun üstünə yeriyir, ona qılınc qaldırır, sanki vuruşmağa adam axtarır. Yenə də oturaq həyatdan cana doymuş Dəli Qarcarın hirsini başına vurur və o, hirsini soyutmaq üçün Dədə Qorquddan (əslində Baybörədən!) maya görməmiş min buğra, min qısır ayğır, qoç görməmiş min qoyunla yanaşı, “Bin də quyruqsız-qulaqsız köpək gətürün. Bin dəxi bürə gətürün mana”, – söyləyir (18, 56).

Ağlagəlməzdir ki, Dəli Ozan məclisdə yeyib “qarnın toyurduqdan sonra” (18, 64) qazanları çevirib tökür, zurnaçıları və nağaraçıları qovur, ziyafətdə iştirak edənlərin bəzisini döyür, bəzisinin başını yarıır. Hətta Dəli Ozanın dəlilik dərəcəsi o səviyyədədir ki, sonradan bahasını verib alası olsa da, milli epos tarixində atı qopuza dəyişən ilk və son qəhrəmandır.

Beləliklə, “Dədə Qorqud” eposundakı “Dəli Domrul boyu” vasitəsi ilə Azərbaycan və ümumtürk dastan mədəniyyəti tarixində, qəhrəmanlıq eposları şəcərəsində yalnız igidlərin döyüş ənənələri deyil, türk xalqlarının həyat tərzinə uyğun olaraq, dinclik dövrünün də xüsusiyyətləri öz ifadəsini tapmışdır.

ÇAYLARIN QURUMASIN!

“Dədə Qorqud” eposunda Oğuz həyatının ciddi bir simvolikası var. Bütün strukturunda əvvəldən axıradək qırmızı bir xətt kimi keçən və dağların ucalmasına, çayların çağlamasına, ağacların həmişə yaşıl qalmasına söykənən həmin simvolika Oğuz həyatının da, Oğuz insanının da dəyər ölçüsüdür. Ona görə də Buğacı yaralı görən ana: “Nə Qazlıq tağı aqar sənin suların. Aqar kibi aqmaz olsun!” – söyləyir (18, 39). Burla xatun dustaq olmuş oğlunu “Qanlı suyum taşqunu oğul” – deyərək (1, 74) ağlayır. Qanturalı Selcan xatunun atasına niyə gəldiyinin sirrini belə bildirir: “Aqındılı suyunu keçməgə gəlmişəm!” (18, 87). Hətta səciyəvidir ki, Dədə Qorqud bir çox boyların axırında “Qamın aqan körklü suyun qurumasun!” – alqışını söyləyir (18, 41; 51; 78; 84).

Bu nümunələri ucalan dağlardan, kölgəli və yaşıl ağaclar-dan ona görə ayırdıq ki, bunlar suları çağlayan çay obrazının aşkar görünən xüsusi halı və effekti kimi, eposda struktur vahidinə çevrilə bilmir. Suları coşqun çay obrazının xüsusi halı – quru çay isə məhz “Dəli Domrul” boyunda sadəcə olaraq süjetə daxil olmur, həmçinin əlahiddə boyla bütöv eposun əlaqəsini təmin edir, boyla eposun qarşılıqlı və müştərək ideya-estetik məzmun yükünü daşıyır, boydan eposa çıxışın, eposdan dastana gəlişin yollarını və imkanlarını müəyyənləşdirir.

Məsələ burasındadır ki, eposda yalnız Dəli Domrulla deyil, Dəli Qarcar və Dəli Ozanla, Dəli İgidlə-Səkrəklə bağlı boy-larda da quruyan çayın şahidi oluruq. “Beyrək” boyunda Banu-çiçək “Bir əski dəvə çuvalını” (18, 63) boynuna keçirən Dəli Ozanı tanıyandan sonra qayınata və qayınanasının yanına gedib sevinclə onlara deyir:

*Arqab-arqab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!
Qanlı-qanlı suların sovğulmuşdı, çağladı, axır!
Qaba ağacın qurmuşdı, yaşardı axır!* (18, 66)

“Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu“ndan da bəlli olur ki, qardaşı Əkrəyin olmasından neçə illərdir ki, Səkrəyin xəbəri yoxdur və bu müddətdə Uşun Qocanın ailəsində, bütövlükdə onların mənsub olduğu boyda həyat öz sakit axarı ilə davam edir, hətta ata-ana da bu həyatla məcburən də olsa razıdırlar. Bu razılıq isə özü ilə bərabər sakit və dinc dövrün simvolikasını gətirir. Yəni uca dağlar yıxılmış, çayların suyu sovulmuş, ağacların budağı qurumuşdu. Elə ki, Səkrək qardaşının dustaqlığından xəbər tutur və qardaşını azad etmək üçün səfərə çıxmağa qərar verir, onda bu dinc həyatın sona yetdiyini ana belə ifadə edir:

*Qarşu yatan qara tağın yıqılmış idi, yucaldı, axır!
Aqındılı görklü suyun souğulmuşdı, çağladı, axır!*

Qaba ağacda tal-budağın qurmuşdı, yaşarıb gögərdi, axır!
(18, 111)

Ana Oğuz elinin həyat rəmzi olan dağın, suyun, ağacın həm bioloji, həm də ictimai təbiətinə diqqət yetirir və öz inancını ortaya qoyur. Deməli, Uşun Qocaya mənsub olan boyun (tayfanın!) sakit, bir növ, ölü dövrü – “kiçik ölüm” adlanan yuxu zamanı başa çatmışdır.

Beləliklə, Dəli Domrulun kəşf etdiyi quru çay obrazı ilə Dəli Qarcar və Dəli Ozanın bağlı olduğu “Bamsı Beyrək” boyunda və Dəli İgidin aparıcı olduğu “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda müşahidə edilən Oğuz elinin sakit dövrünün simvolikasını bir-birini tamamlayır. Hətta son dərəcə əhəmiyyətlidir ki, “Dəli Domrul” boyunun əvvəlində üstündən körpü salınmış quru

çayla boyun sonunda Dədə Qorqudun söylədiyi “Qamın aqan körklü suyun qurımasun!” (18, 84) arasındakı daxili əlaqə və vəhdət təkrar olunmazdır. Digər boyların sonunda Dədə Qorqudun söylədiyi eyni alqışla həmin boyların daxili məzmunu arasındakı əlaqə və vəhdət “Dəli Domrul” boyunda olduğu dərəcədə harmonik və qabarıq müşahidə edilmir.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, “Dəli Domrul” boyu “Dədə Qorqud” eposunun strukturundan-süjetindən, kompozisiyasından, poetika elementlərindən ayrılmaz və təcrid olunmazdır. Hətta “Dəli Domrul” boyu olmasaydı, sözsüz ki, epos öz bitkinliyini, dərin mənə siqlətini, əzəmətini və monumentallığını xeyli itirmiş olardı. Çünki digər boylarda adda-budda və epizodik səciyyədə olan Oğuz elinin dinc, sakit dövrü yalnız “Dəli Domrul” boyunda özünün tam həllini tapmışdır. “Dədə Qorqud” eposu üçün zəruri olan “Dəli Domrul” boyu ilə qədim türklərin həyatının bitkin və bütöv mənzərəsini əks etdirmək vəzifəsi həyata keçirilmiş və eyni zamanda, eposun ədəbi-bədii məntiqi tamamlanmışdır.

BAYINDIR XANIN SƏFƏRİ

Dədə Qorqud” eposunun öyrənilməsi müxtəlif dövrləri əhatə etmiş, hər dövrdə bu abidənin tədqiqi ilə bağlı müəyyən ədəbi-nəzəri, tarixi-fəlsəfi baxışlar sistemi formalaşmış, külli miqdarda mətn dəqiqləşdirmələri aparılmış və dil xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış, eposun daha qabarıq görünən bütün məsələləri barədə xeyli məqalə və monoqrafiya çap edilmiş, lakin bütün bunlarla bərabər bir çox aktual problemlərin təhlili və izahı hələ də öz həllini tapmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq təfəkkürünün və xalq istəyinin təəcəssümü olan “Dədə Qorqud” eposu həm qəhrəmanlıq abidəsi, həm də tədqiqat obyektinə kimi bütün dövrlərin eposudur. Çünki bu abidənin etnik-tarixi, bədii-fəlsəfi gücü tükənməz və sonsuzdur.

Eposdakı Təpəgöz obrazına gəldikdə isə belə bir həqiqət aydınlaşır ki, bu obraz əksər tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər və lazımı səviyyədə öyrənilmişdir. Eyni zamanda o da danılmazdır ki, eposun poetikasında səciyyəviliyi və qeyri-adiliyi ilə seçilən Təpəgözün sirri hələ də kifayət qədər açılmamışdır. Təpəgözün dastana gəlişini və gedişini əks etdirən və “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy” kimi tanınan bu boydan həm Qalın Oğuz elinin özünə, həm mifik dünyaya, həm də eposun strukturuna və poetika sisteminə nəzər yetirib bir çox elmi mülahizələri dəqiqləşdirmək və konkretləşdirmək mümkündür.

Təpəgözün əsl mahiyyətinin üzə çıxarılması onun mənşəyinin və poetikasının, yəni hər iki məqamın düzgün təyin edilməsindən çox asılıdır. Amma insaf naminə onu da qeyd etmək lazımdır ki, Təpəgözün mənşəyi onun poetikası ilə müqayisədə xeyli dərəcədə geniş, hərtərəfli və ardıcıl öyrənilmişdir. Görünür, Təpəgözün mənşəyi məsələsi qorqudşünaslığın müəyyən mərhələlərində kifayət qədər aktual məna kəsb etmişdir. Belə ki, M.Təhmasibdən (26), Ə.Sultanlıdan (24) və O.Ş.Gökyaydan

(10) başlayıb V.Jirmunskidən (28), Xalıq Koroğludan (21) tutmuş K.Abdullaya (3) qədər əksər tədqiqatçılar Təpəgözə münasibətdə onun mənşəyi məsələsinə daha çox üstünlük vermiş və bu istiqaməti bütün məsələlərdən önə çıxarmışlar. Buna da təbii baxmaq lazımdır. Ona görə ki, Təpəgözün əsl mahiyyətinin açılması və elmi izahı onun mənşəyinin nə dərəcədə və nə qədər bəlli olmasından asılıdır.

Bütün bunların əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməklə bərabər, onu da vurğulamaq lazımdır ki, Təpəgözün mənşəyinin deyil, məhz poetikasının dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi onun əsl məzmununun üzə çıxarılmasına, eposun strukturunun və sisteminin dərinə, bəzi sirlərinin açılmasına və aydınlaşmasına daha çox (hətta mənşəyinin öyrənilməsindən də artıq dərəcədə!) yardımçı ola bilər.

İlk öncə “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”un ümumi mənzərəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu ümumi mənzərədə qeyri-adi bir fakt diqqəti çəkir. Bu fakt isə xanlar xanı Bayındır xanla əlaqədardır. Belə ki, digər boylarda Bayındır xanı həmişə öz taxt-tacında görünür və bir növ onu taxt-tacında görməyə vərmiş etmişik. “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda o, öz iqamətgahında “Oğuz bəylərini qonaqlayır” (18, 34). “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Bayındır xan yenə öz yerindədir: “İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilməşdi” (18, 52). “Qazlıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu”nda (18, 94) və “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda (18, 104) da Oğuz bəgləri Bayındır xanın yanına toplaşmışdılar. “Təpəgöz” boyunda isə vəziyyət tamamilə bambaşqadır: “Bayındır xan bəglər ilə seyranə yetmişlərdi” (18, 98).

Bütün boylarda öz yerində görünən, Oğuz bəylərini ətrafına toplayan, onlarla öz iqamətgahında məsləhətləşmələr aparən Bayındır xan bu boyda səyahətə çıxmışdır. Məhz elə bu boy

onun epos poetikası baxımından hərəkətə gəlmiş yeganə boydur.

Fikrimizcə, boydakı qorxu hissi Təpəgözün adı ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də Bayındır xanın öz taxtını tərk etməsində – Oğuz elini səyahətə çıxmasındadır. Bayındır xanın öz taxtından uzaqlaşmış kənara getməsi onu həmişə öz taxtında və öz yerində görməyə vərmiş etmiş Oğuz bəyləri və hətta bütövlükdə Oğuz eli üçün son dərəcə ciddi bir narahatlığın ilk əlaməti və nişanəsidir. Əslində bu faktın özü də eposun poetikası üçün qeyri-adi dərəcədə əhəmiyyətə malikdir.

Digər bir maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, ilk mərhələdə ata Çobanın Təpəgöz barədə elə bir aydın təsəvvürü yoxdur: “Çoban iləri vardı. Gördi kim, bir yığnaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır” (18, 98). Bu, ata Çobana məlum olan ən son və qeyri-müəyyən informasiyadır və hələlik burada Təpəgöz yoxdur. Başqa sözlə, Bayındır xan Təpəgözlə rastlaşmayana qədər o, məhz Təpəgöz kimi heç kəsə bəlli deyil və heç kəsin gözüne görünmür. Təpəgözlə Oğuz elinə gələn təhlükənin reallığını Təpəgözün anası Pəri qızından eşidən, lakin fərqi varmıyan və “qoyun ardına düşən” (18, 98) ata Çoban deyil, məhz xanlar xanı Bayındır xan hiss edir. Deyəsən, Bayındır xanı öz taxtından ayağa qaldıraraq, öz sabit yerindən tərpəndirərək hərəkətə gətirən, səyahətə çıxaran da məhz elə onun ürəyinə dammış bu qeyri-adi hissidir - təhlükə hissidir!

TƏPƏGÖZÜN GÜCÜ

Təpəgöz eposun strukturunda idbar və mifik bir düşmən obrazı kimi təkdir. Onun adı özündən, üzündən və gözündən bəlli olur və Dədə Qorqudun gəlib ona ad verməsinə də ehtiyac qalmır, çünki doğulan kimi onun adı bəllidir: Təpəgöz!

Bir müddət sonra Təpəgöz özünü tam şəkildə, bütün çılpaqlığı ilə göstərir: ona süd verən dayələrin canını alır, oynadığı uşaqların burnunu, qulağını yeyir, yol kəsir, böyük hərami olur. Nəhayət, Oğuzun adamlarını yeməyə başlayır və heç kəs onunla bacarmır. Məsələnin də əsl mahiyyəti elə bundadır ki, Təpəgöz Oğuzun əbədi düşməni olan kafirlərdən də qat-qat güclü görünür.

Burada aydınlıq üçün Oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqlarını xatırlamaq yerinə düşər. Belə ki, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaragünə oğlu Dəli Budaq və Qazan xan hücum edib Şöklü Məliyə, Qara Təkur Məliyə və Buğacıq Məliyə qalib gəlirlər. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Dondar, Qarabudaq, Qazan xan yenə kafirləri məğlub edir.

“Təpəgöz” boyunda isə bunun tamamilə əksidir: “Qazanın qardaşı Qaragünə Təpəgöz əlində zəbun oldu. Dözən oğlu Alp Rüstəm şəhid oldu.

Uşun qoca oğlu kibi pəhləvan əlində şəhid oldu. Aruq candan iki qarındaşı Təpəgöz əlində həlak oldu. Dəmür Tonlı Mamaq əlində həlak oldu. Bıgı qanlı Bəgdüz Əmən əlində zəbun oldu. Ağ saqqallı Aruz qocaya qan qusdurdı. Oğlu Qıyan Səlcüğün ödü yarıldı. Oğuz Təpəgözə kar qılmadı, ürkdü qaçdı” (18, 99).

Mənzərə aydın olduğu qədər də faciəlidir: kafirlərə qalib gələnlər Təpəgözün əlində həlak olurlar.

Bəs onda xalq təfəkkürü belə bir bədheybət, idbar və qaniçən obrazı yaratmaqla nəyə işarə edir? Hətta nəzərə alsaq ki, həmişə qalib gələn igidlərin bu cür ardıcılıqla məğlub olması faktının özü belə dastan düşüncəsinə tamamilə yaddır, onda məsələ bir az da çətinləşir və ciddi bir sual yaranır: Bəs Təpəgöz nə üçün dastana daxil edilmişdir?

ATASI ÇOBAN ANASI PƏRİ OLAN TƏPƏGÖZ

Təpəgöz Çobanla Pərinin izdivacından doğulur və yarı-məfsənəvi bir obrazdır, deməli, reallıqla mifin müştərək təcəssümüdür. Şübhəsiz, onun reallığı atası Çobandan gəlir.

Təpəgöz “özünün qoyun sürüsü” olması ilə çoban atributlarını qoruyub saxlayır və bu fakt X.Koroğlu tərəfindən söylənilmişdir (21, 145). Yaxud Basatın Təpəgözə vurduğu oxlar ona batmayanda Təpəgöz ayılır və Basatı görüb deyir: “Oğuzdan yənə bizə bir türfəndə quzu gəldi” (18, 101). Burada da çobanlıq xisləti aydınca görünməkdədir.

Deməli, Təpəgöz reallığı – atasından gələn xüsusiyyətləri, daha geniş mənada isə öz Oğuzluğunu – çoban zümrəsinə xas keyfiyyətləri qoruyub saxlayır.

Təpəgöz barmağında Pəri anasının yadigarını – üzüyü gəzdirməklə öz mifikliyini də hifz edir və yaşadır. Yəni Aruz Təpəgözü döyüb, söyüb evindən qovanda “Təpəgözün Pəri anası gəlüb oğlanın parmağına bir yüzük keçürdi. “Oğul, sana ox batmasun, tənünü qılıc kəsməsün!” – dedi” (18, 99).

Bundan sonra Təpəgözlə üz-üzə gəlmək qeyri-mümkündür. O, Oğuz elinin axırına çıxmaq qüdrətindədir. Hamını yeyib qurtarmaq fikrindədir və heç kəsə qulaq asmır, heç kəslə də razılaşmır. Onunla kəsəmət kəsmək üçün yalnız Dədə Qorqudu çağırılmalı olurlar və Dədə Qorqud bu işi qismən yoluna qoyur.

HƏQİQƏTLƏ MİFİN QOVUŞUĞU

Təpəgöz heç kəslə deyil, yalnız Dədə Qorqudla danışığa gedir və onun şərtləri ilə (“gündə iki adam ilə beş yüz qoyun verəlim”) razılaşırsa, buna səbəb Dədə Qorqudda da reallıqla mifin qovuşuq şəkilə olmasıdır. Onun reallığına heç bir şübhə yoxdur, çünki qopuz çalır, söz söyləyir. Dədə Qorqudun ad verməsi isə Allahdan bir az aşağı, yaxud Oğuz elində Allaha ən yaxın olması və həmişə “adını mən verdim, yaşını Allah versin” deməsi onun mifoloji gücü ilə bağlıdır.

Beləliklə, Təpəgözlə real Oğuz adamı danışıq apara bilmədiyi kimi, ona real Oğuz igidi də qalib gələ bilməz. Çünki həqiqətlə mifin qovuşuğunda olan Təpəgözlə özündə həqiqəti və mifi yaşadan Dədə Qorqud dil tapa bilirsə, ona qalib gəlmək istəyən igid də özündə məhz həqiqətlə mifi yanaşı yaşadan obraz olmalıdır. Bu, Basatdır! Basatın real söykənəcəyi Aruzdursa – atasıdırsa, mifik qaynağı aslandan gəlir. Çünki Basat Aruz Qocanın itmiş oğludur və onu “bir aslan bulup götürmüş, bəsləmişdir” (18, 98).

Basat və Təpəgöz döyüşü həyatda və ədəbiyyatda nadir hallarda görünən klassik döyüşdür. Eyni zamanda bu döyüşdə dastan, daha geniş mənada, folklor səciyyəsi özünü göstərir. Təpəgöz Basatı tutub çəkməsinin küncünə salır və elə oradaca Basatı yeməyib gözləyir və dastan poetikasına əməl edilir. Hətta əks hadisə də baş verir, Basatın əvəzinə Təpəgöz cəzalanır. Basat qızdırılmış şiši onun gözünə basır. Beləliklə, “Təpəgözün gözü həlak olur” (18, 101).

Təpəgözün gözü çıxarıldı, mahiyyət etibarilə o artıq ölmüşdür, lakin cismani baxımdan hələ də sağdır. Bundan sonra Basat Təpəgözlə deyil, Çobanın kor oğlu ilə vuruşur. Yəni Basat üçün döyüşün qalan hissəsi müəyyən qədər asan keçə bilər. La-

kin kor Təpəgöz öz döyüşünü həm mifik, həm də həqiqi müstəvidə davam etdirir.

“Gözü həlak olan” real Təpəgöz, yəni Çobanın kor oğlu “nərə urdı, hayqırdı kim, tağ və taş yanguləndi. Basat sıçradı. Qoyun içinə mağaraya düşdi” (18, 101). Mifik Təpəgöz Basatın qoyun dərisi içində olduğunu bildi və Basat da mifik düşüncə ilə qoyun dərisi içərisində xilas oldu.

Təpəgöz Pəri anasının ona bağışladığı üzüyünü Basata verir və Basat onu alan kimi mifik düşüncə köməyə gəlir, Təpəgöz Basatın yerini tapır və onu xəncərlə vurmaq istəyir. Basat ondan uzaqlaşır və qurtulur.

Təpəgöz Basatı onun xəzinəsinə sahib olmaq üçün günbəzə göndərir və oranı darmadağın edir, lakin Basat yenə qurtulur.

Bu üç döyüşdən sonra Təpəgöz könüllü şəkildə ölmək istəyir, yəni həqiqi ölüm arzulayır və mağaranı göstərərək Basata deyir: “Anda iki qılıc var: biri qınlı, biri qınsuz. Ol qınsuz kəsər mənim başımı. Var, götür, mənim başımı kəs!” (18, 102). Basat həmin qılıncı gətirir və Təpəgözün boynunu vurur.

Dastan düşüncəsinə – taktiki gedişə görə, Basat Təpəgözü öldürməlidir və öldürür. Reallıqda dastan təfəkkürü qələbə çalır.

TƏPƏGÖZ OĞUZ ELİNDƏNDİR

Təpəgöz oğuzların heç vaxt qarşılaşmadığı nəhəng düşməndir, bütün düşmənlərdən daha güclü bir düşmən obrazıdır – Oğuz elindən olandır. Xalq təfəkkürü onu göstərir ki, ən böyük, ən nəhəng düşmən də məhz yenə Oğuzdan doğulub böyüyən bir obraz – Çoban oğlu Təpəgöz ola bilər. Belə bir düşməni qalib gələn isə Basatdır, çünki o da Oğuz elindən olandır – Aruz Qocanın oğludur. Folklorşünas O.Əliyev “Kəlləgözün nağılı” və “Təpəgöz” nağıllarından danışarkən tamamilə doğru olaraq yazır: “Xalqın bədii təfəkküründə şərə ayrılan masştabın genişliyi bu şərin konkret ifadəçilərinin nəhəngliyində də ifadə olunmaqdadır. Şərin böyüklüyü öz növbəsində ona qarşı duran qəhrəmanın da əzəmətindən xəbər verir” (9, 33).

Mifik düşüncə baxımından isə heç kəsin gözləmədiyi, hətta dastançının, söyləyicinin belə ağına gəlmədiyi halda Təpəgöz qalib gəlir: Təpəgöz yenidən dirilmək üçün öz ölümünə nail olur. Başqa sözlə, o, öz ölümü ilə yenidən dirilmək istəyir ki, bu, onun mifik doğuluş idealıdır! Beləliklə, boyda miflə dastanın döyüşü başa çatır. Daha geniş planda – strategiyada mifik təfəkkür qalibdir. Bəs bu qələbə eposun poetikasında hansı formada davam edir, yəni Təpəgöz hansı formada dirilir?

Beləliklə, Təpəgözün mifik planda qələbəsi – onun yenidən dirilmək təşəbbüsü Aruz Qocada üzə çıxır: o, Beyrəyi öldürür. Hətta eposda Aruz Qocanın ölüm aksiyası Təpəgözün ölümü ilə eyniyyət təşkil edir: “Basat qaqıb yerindən turı gəldi. Buğra kimi Təpəgözi dizi üzərinə çökdürdi. Təpəgözün kəndi qılıclı boynını urdı” (18, 103). Yaxud: “Aruz Qazanın üzərinə at saldı. Qazanı qılıcladı, zərrə qədər kəsdirəmədi, ötə keçdi. Nöbət Qazana gəldi. Altmış tutam ala köndərin qoltuq qısdı, Aruza bir köndər urdı. Köksindən yalab dəq ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi: “Başını

kəs!” – dedi. Qaragünə atdan endi. Aruzın başını kəsdi” (18, 126).

Təpəgözün Aruz Qoca simasında üzə çıxması ən yaxın dövrün hadisəsidir, yəni Təpəgözün ölümü ilə Aruzun Beyrəyi öldürməsi arasında o qədər böyük zaman fasiləsi yoxdur. Amma uzaq gələcəkdə Təpəgözü Basat əvəz edə bilər, çünki Təpəgöz-dəki mənfi elektrat birbaşa onu öldürən Basata keçmişdir. Əslində “Təpəgöz” boyundakı Basat dastanla mifin sərhəddində dayanır. O, Təpəgözü öldürənə qədər və Təpəgözü öldürəndə dastan qəhrəmanıdır, onu öldürdükdən sonra isə mifik qəhrəmana çevrilir. Bu çevrilmə dastançının şahidliyi ilə Beyrək tərəfindən söylənir:

*“Yigitlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədin,
Elim-günüm çapılmadın,
Qaytabanda dəvələrim bozlatmadın,
Qaraqucda Qazlıq atım kişnətmədin,
Ağca qoyunlarım mənrişmədin,
Ağca yüzlü qızım-gəlünüm əkşəşmədin,
Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gəlüb almadın,
Elim-günüm çapmadın,
Qazan mana yetişsün”* (18, 125).

Bütün bunlardan görüldüyü kimi, Təpəgözün eposun poetikasında tutduğu yer və mövqe nə qədər möhkəmdirə, daşdığı funksiya da bir o qədər çoxşaxəlidir. Təpəgöz həm öz düşmənçiliyi, həm də Basata məğlubiyyəti ilə Oğuz elinin gücünü əks etdirir. Çünki Təpəgözün simasında ən böyük düşmən, Basatın simasında isə Təpəgözü məğlub edən ən qüdrətli qəhrəman Oğuz elindən olandır. “Dədə Qorqud” eposunda Oğuz təfəkkürü Oğuzdan başqasını qəbul etmir.

ARUZ QOCA VƏ DİRƏK TƏKURUN OXŞARLIĞI

Sualın doğru cavabını tapmaq üçün yenidən boyun əvvəlinə qayıdaq. Orada “Gödəsi adam, təpəsində bir gözü” olan (18, 99) müəmmaya Aruz Qoca sahib çıxmaq üçün Bayandır xana deyir: “Xanım munı mana verin, oğlum Basatla yaşlıyayım”. Bayandır xan “Sənin olsun!” cavabını verir və bundan əvvəl “qoyun ardına düşən” ata Çoban kimi Təpəgözdən uzaqlaşır. Bütün bunların əksinə olaraq Aruz Qoca Təpəgözü evə gətirir, ona sahib çıxır və Təpəgözə yaxınlaşır.

Bəs daha geniş mənada Aruz kimdir? İlk anlamda Dış Oğuzun ağsaqqalı, Qazan xanın dayısı. Məsələnin digər tərəfinə gəldikdə isə bəlli olur ki, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasında tarixi bir ziddiyyət mövcuddur və onun əlamətləri hələ XII boydan çox-çox əvvəllər hiss edilməyə başlayır. Belə ki, “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu” kimi tanınan ikinci boyda Qazan xanın təklifi ilə bəylər ova çıxmaq istəyəndə Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar və Qaragünə oğlu Qarabudaq heç bir tərəddüd etmədən onun təklifini “məsləhətdir” sözü ilə qarşılayırlar. Aruz Qoca da həmin sözü təkrarlayır, amma sonra Qazan xana üz tutaraq əlavə edir: “Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?” Qazan aydır: “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun”, – dedi” (18, 42).

Son dərəcə sakit keçən bu söhbətin arxasında heç də sakit olmayan başqa mətləb vardır. Belə ki, Aruz qoca ilk dəfə olaraq Uruzu yetişmiş bir igid – varis səviyyəsində görür. İkincisi, Aruz Qocanın verdiyi sualın cavabı Qazan xanda tam hazır idi. Beləliklə, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasında ilk səssiz toqquşma məhz burada baş verir.

İndi başqa bir sual meydana çıxır: Bəs Aruz Qocanın Salur Qazana aid döyüşlərdə iştirakı necədir? Bu suala cavabı, şübhə-

siz, Qazan xanla bağlı boylarda tapmaq mümkündür. V.M.Jir-munski yazır: “Aruz digər Oğuz bəyləri ilə birlikdə Salur Qazan və Uruz uğrunda kafirlərə qarşı vuruşur” (28, 609).

Belə ki, sayca ikinci olan “Salur Qazanın evinin yağma-landığı boy”da Aruz Qoca elə boyun əvvəlində görünür və axırda digər Oğuz bəyləri ilə birlikdə kafirlərə qarşı vuruşur. Sıra ilə dördüncü olan “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq oldu-ğu boy”da da Aruz Qoca görünür, lakin qəribədir ki, boyun sonundakı döyüşdə əvvəlki boyda olduğu səviyyədə iştirak et-mir. Çünki ikinci boyda Aruz Qoca tam portreti ilə təsvir edilir və hətta digər bəylər kimi “Çal qılıcın, bəyim Qazan, yetdim” deyir. Dördüncü boyda isə həmin təsvir və həmin sözlər yoxdur, onun əvəzində isə yalnız bircə cümlə vardır: “Anun ardınca to-quz qoca başları Aruz yetdi” (18, 77). Onu da əlavə edək ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın nəşrlərinin birində ikinci boyda Aruz Qocaya aid geniş təsvir və onun döyüşə inamlı münasibəti dör-düncü boyda eyni ilə təkrar edilmişdir (17, 85). Amma belə bir fakt onun digər nəşrində yoxdur (18).

Sayca on birinci olan “Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da isə Aruz Qoca tamamilə görünmür.

Qəribə vəziyyət yaranır: Aruz Qoca birinci dəfə görünür və döyüşdə iştirak edir, ikinci dəfə görünür, lakin döyüşdə iştirakı əvvəlki səviyyədə deyil, üçüncü dəfə isə nə görünür, nə də döyüşdə iştirak edir. Bircə, bunlar Qazan xanla Aruz arasındakı münasibətlərin tənzimlənmə mexanizminə aid son dərəcə dəqiq bir riyazi silsilənin həlledici hədləri və həlqələridir.

Aruz Qoca və Qazan xana aid bu xronologiya hər iki obraz arasında olan tarixi ziddiyyət məsələsinə tam aydınlıq gətirmiş olur. Beləliklə, təsdiq edilir ki, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasın-dakı ziddiyyət ikinci boydan başlayaraq addım-addım davam et-miş, XII boyda isə özünün ən yüksək səviyyəsinə – zirvə nöqtə-sinə çatmışdır.

Beləliklə, Aruz Qoca ilə Qazan xan arasındakı ilk dialoqla Aruz Qocadan, geniş mənada Dış Oğuzdan Qazan xana, bütövlükdə isə İç Oğuz qarşı kin-küdurət hissi görünməyə başlayır və Dış Oğuzda İç Oğuz qarşı yad bir əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına təkan verir. Həmin fikrin qəti təsdiqi Qazan xanla bağlı boylardan başqa “Bamsı Beyrək” boyunda da reallaşır. Burada Dış Oğuzdan olan Dəli Qarcar Oğuz elinin bilicisi Dədə Qorquda qarşı dayanır. Heç bir boyda görünməyən qeyri-adi hadisə baş verir: Dəli Qarcar Dədə Qorqudla üz-üzə gəlir və onu təhqir edir. Hərgah Dəli Domrulun da Dış Oğuzdan olduğunu nəzərə alsaq, belə məlum olur ki, Dış Oğuz İç Oğuzla üz-üzə gəlib ona qarşı dayanmaqdan ötrü müəyyən məşqlər edir, sınaq mərhələsi keçir və çox ehtiyatlı formada Dış Oğuz bəyləri düşmən obrazına çevrilərək bir növ kafirlərin yerini tutmağa hazırlaşırlar. Belə bir təşəbbüs onların təsvirində də özünü göstərir. Məsələn, kafirlərdən olan Arşun oğlu Dirək Təkur, demək olar ki, Aruz Qocanın tam özüdür: “Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək Təkur derlərdi. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı” (18, 94).

Aruz Qocanın portretinə gəldikdə isə eposda o, belə təsvir edilir: “Altmış ərkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtmiyə, qolubudı xıracə, uzun baldırları incə, Qazan bəgün tayısı At ağızlu Uruz qoca çapar yetdi: Çal qılincın, bəgüm Qazan, yetdim!” – dedi (18, 49-50). Nəhəng qorqudşünas O.Ş.Gökyay da yazır ki, Yazıçıoğluna aid oğuznamədə Aruz Qoca “90 dəridən kürk olsa, topuğunu örtməyən, doqquz dəridən şəbkülah olsa, tülügün örtməyən” (10, JXLI) bir obrazdır. Yaxud bir az sonra yenə əlavə edərək bildirir ki, Aruz “əski dastan gələnlərindəki dev qəhrəmanlara” oxşayır (10, JXLII). Xatırladaq ki, qırğızlarda Təpəgözü “yalqız gözlü dev” kimi tanıyırlar (28, 598).

“Dədə Qorqud” eposunun ardıcıl və sistemli tədqiqatçılarından olan professor Ş.Cəmşidov eposdakı obrazları bir-birindən fərqləndirən maraqlı bir məsələyə toxunur: “Qəhrəmanların atları boz, qonur, qara və qırmızı rənglidir; düşmən atları isə aladır” (7, 63). Ona görə də biz Dirək Təkurla Aruz Qocanın oxşar təsvirinə təsadüf kimi baxmırıq. Unutmaq lazım deyildir ki, eposda obrazların nəhəngliyinin göstərilməsi müxtəlif variantlarda həyata keçirilir. Məsələn, biri sapandına görə, digəri əlli yeddi qalanın kilidini almasına görə, üçüncüsü əjdahalar ağzından adam xilas etməsinə görə tanınır. Bu müxtəliflik və rəngarənglik epos poetikasının mahiyyətidir. Deməli, müəyyən bir məsələnin tam təsdiqi üçün onunla bağlı informasiyanın bir neçə dəfə təkrarı məqbul hesab edildiyi kimi, eyni bir ideyanın da təqdimatında müxtəlif yönərdən yanaşmanın, bir-birindən fərqli informasiyaların bir araya gətirilməsi də epos poetikasına qətiyyətlə zidd deyildir. Beləliklə, Aruz Qocanın portreti ilə Arşun oğlu Dirək Təkurun portretinin, demək olar ki, üst-üstə düşməsi və eposda bu tipli portret eyniliyinin başqa heç bir obrazda müşahidə edilməməsi Aruz Qoca ilə Dirək Təkur arasında bərabərlik işarəsi qoymağa imkan verir. Beləliklə, yalnız atların rəngi deyil, təsvirin gücü də qəhrəmanla antiqəhrəmanı seçməyə xidmət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

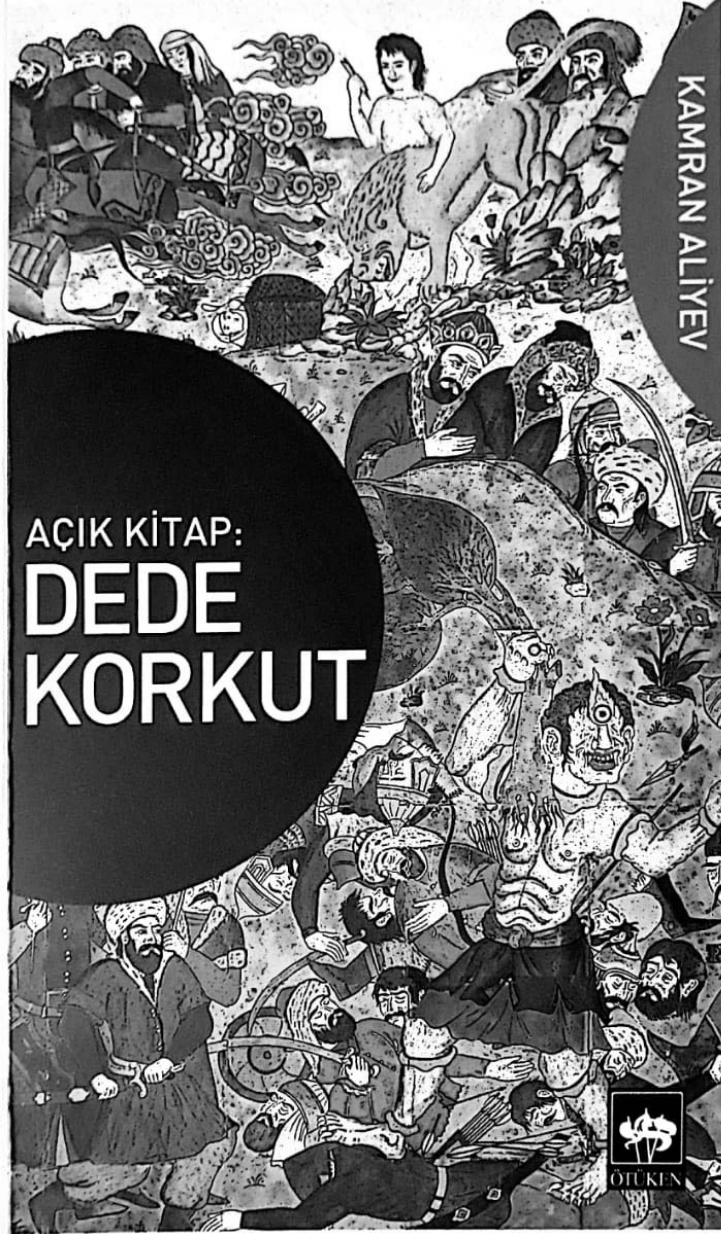
1. Abdulla Bəhlul. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1999, s.44-58
2. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1991
3. Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, Elm, 1999
4. Abid Əmin. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan Milli Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, fond 120
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, “Elm”, 1980
6. Acalov A. “Dəli Domrul” boyunun kökləri və mifoloji semantikasası. – Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, “Elm”, 1983, s. 222-236.
7. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədəm Qorqud. Bakı, Elm, 1999
8. Ergin M. Dədə Qorqud kitabı. Ankara, 1958; 1963
9. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı, Səda, 2001
10. Gökyay Orhan Şaiq. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000
11. Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, “Elm”, 1999
12. Hacıyev Tofiq. “Dədə Qorqud kitabı”nda qədim türk demokratiyası. – Dədə Qorqud. BDU, 1999
13. Hacıyev Tofiq. “Dədə Qorqud kitabı” Oğuz tarixinin yazılı dərslisi kimi (yaxud: Dastanımızın həcmi haqqında). “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, Bakı, 2001, №1, s. 9-24
14. Xəlilov P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – intibah abidəsi.

- Bakı, “Gənclik”, 1993
15. Kazımoğlu Muxtar. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2006
16. Kitabı-Dədə Qorqud. (Tərtib edəni H.Araslı). Bakı, Azərnəşr, 1962
17. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977
- 18.Kitabı-Dədə Qorqud. (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, “Yazıçı”, 1988
19. “Kitabı-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. I c., Bakı, “Yeni Nəşrlər Evi”, 2000
20. “Koroğlu“. Bakı, Gənclik, 1982, s.18
21. Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, “Yurd”, 1999
22. Köprülü Fuad. Türk saz şairləri. I c., Milli kültür yayınları, Ankara, 1962
23. Oğuznamə (Çapa hazırlayanı S.Əlizadə). Bakı, “Yazıçı”, 1987
24. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı, Azərnəşr, 1974
25. Sümər Faruq. Oğuzlar, Bakı, “Yazıçı”, 1992
26. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm,1972
27. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, “Yazıçı”, 1984

Rus dilində

28. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, Наука, 1974
29. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI в., М., 1971

KAMRAN ALIYEV

AÇIK KİTAP:
**DEDE
KORKUT**

OİUKEN

**Aktaran:
Rabia IŐIK**

**İnceleyen:
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN**

**Türkiye Türkçesindeki Metnin Editörü:
Arş. Gör. Tuğba BAYRAKDARLAR**

**Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Aktaran:
Rabia IŐIK**

Kapak Tasarımı: Anar Musayev

Bu çalışmada Prof. Dr. Mehman Musaoğlu, Türkiye Türkçesindeki hedef metni, Azerbaycan Türkçesinden aktarılan kaynak metin ile karşılaştırarak kontrol etmiştir. Kontrol esnasında kaynak metinde olup hedef metinde tam karşılığı bulunmayan kavramsal, leksik, terminolojik ve stilistik-teknik nitelikteki bazı dil-kullanım farklılıkları saptanmıştır. Buna bağlı olarak bazı folklorik kavramlar, filolojik terimler, leksik-deyimbilimsel birimler ve teknik hususlar, uygun bilimsel kaynak ve sözlüklerden yararlanılarak dipnotlarda açıklanmıştır. Prof. Dr. Kamran Aliyev'in ilmî eserlerinin listesi Azerbaycan Türkçesindeki orijinal şekliyle sonda verilmiştir.

SUNUŞ

AÇIK KİTAP: DEDE KORKUT / SUNUŞ

Dede Korkut Kitabı sadece edebî bir şaheser değildir. Sadece orijinal bir dil metni de değildir. O aynı zamanda Türklerin, Oğuzların mitolojik anlayışlarının, efsanevi ve destani hayatlarının aynasıdır. Bu harikulade eserde, mitolojiden efsaneye, efsaneden destana, destandan tarihî hayata geçişin izleri sürülebilmektedir. Bu sebeple eser birçok bilim dalının inceleme alanına girer. Dilcilik, edebiyat bilimi, halk bilimi (mit, efsane, destan, halk şiiri, âdetler vb.), gösterge bilimi, tarih, sosyoloji... Onun modern edebiyata ve sanatlara yansımaları da başlı başına ele alınması gereken ayrı bir alandır. Bu sebeplerle Azerbaycan'da Dede Korkut araştırmalarına *Korkutşinaslık* (Korkut bilimi) denilmesi son derece yerinde bir tutumdur.

Dede Korkut metinlerinin bugüne kadar en çok dilciler tarafından incelenmiş olması son derece tabiidir. Çünkü bugüne ulaşmış bulunan iki yazmanın, her şeyden önce doğru ve sağlam olarak tesbiti gerekmektedir. Asırlar öncesinde kaleme alınmış olan yazmaların tabii olarak birçok okunma ve anlaşılma sorunu vardı. Ve her şeyden önce bunların çözülmesi, giderilmesi gerekiyordu. Nitekim birçok sorun hâlâ çözülmemiş olarak durmaktadır. Dilciler de hâlâ bu sorunları çözmeye çalışmaktadır.

Eserde bir takım dil (okuma ve anlaşılma) sorunlarının hâlâ mevcut olması elbette onun diğer bilim dalları açısından incelenmesine engel teşkil etmemelidir. Nitekim Fuat Köprülüden beri eserin edebî yönünden incelenmesine devam edilmektedir. Halk bilimi, özellikle destancılık açısından da eser üzerinde birçok araştırma yapılmıştır. Metinlerin tarihî olay ve şahsiyetlerle ilişkisi de inceleme alanlarından biridir ve bu konuda da bazı çalışmalar yapılmıştır.

Dede Korkut boyları Oğuzname olarak da adlandırılmaktadır. Bu sebeple Oğuzname olarak adlandırılan diğer eserlerle mukayesesi de bir araştırma konusudur. Bu alanda da bazı çalışmalar mevcuttur.

Metnin içine girmek; metindeki olay örgülerini, tem ve kavramları, motifleri, şahsiyetleri, zaman ve mekânı, metnin başlama, gelişme ve bitiş çizgisini, üslubunu, metin içindeki özel formelleri, özel anlatım tekniklerini incelemek edebiyat bilimcinin işi olduğu kadar halk bilimcinin de işidir. Bu alanların her biri kendi açısından metnin içine girer, kendi yöntemleriyle metni inceler ve çeşitli değerlendirmeler yaparak bazı sonuçlara ulaşır.

Azerbaycan'ın tanınmış kültür adamlarından, edebiyat bilimcisi Kemal Abdulla *Gizli Dede Korkut* kitabıyla ilk defa metnin içine dalmış, metnin içinde dolaşan keskin gözlü bir seyyah gibi gördüklerini, keşfettiklerini ve hatta belki de görmediklerini bize ulaştırmaya, çattırmaya çalışmıştır. Kemal Abdulla metnin içine o kadar dalmıştır ki metin içindeki sırları, gizlilikleri ortaya çıkarmakla yetinmemiş, oradan bir de elmas çıkarmıştır: *Yarımçıg El Yazma*. Kemal Abdulla'nın okuyuculara şöyle dediğini hissediyorum: “Ben bir araştırmayla bu sırları size açıklayamadım; belki bu romanla bazı sırları açıklaya bilirim.”

Gizli Dede Korkut'tan sonra şimdi de *Açık Kitap: Dede Korkut* geldi önümüze. Kamran Aliyev de dalmış metnin içine. Ama o “gizli bir tarafı yok, her şey açık” diyor. İlişkiler kuruyor. Olaylar arasında, kişiler arasında, söylemler arasında. Demek istiyor ki bu ilişkileri kurarsanız her şey açığa çıkar. Tepegöz ile niye o kadar kahraman baş edemiyor da ancak Basat baş edebiliyor? Çünkü Tepegöz'ün mitik bir tarafı da vardır, o bir periden doğmadır. Onunla savaşılan kahramanlardan da sadece Basat'ın mitik yönü vardır, onu aslan büyütmiştir.

Aruz Koca'nın olumsuz bir şahsiyete bürünüşünü, Aliyev'in incelemesinden âdeta adım adım takip edebilirsiniz. Niçin diğer Oğuz kahramanlarında her şey üç veya üç yüzdür de Aruz'da niçin altmışdır. Sayıların birbirleriyle ve şahıslarla ilişkilerini izlerseniz Aliyev gibi, bu سوالin de cevabını bulabilirsiniz.

Hele Deli Dumrul'un yalnızlığı. O, sadece diğer Dede Korkut kahramanları kendi boyunda yer almadığı için yalnız değildir. Aynı zamanda Korkutşinasların bir kısmı da onu yalnızlığa terk etmek istemektedir. Deli Dumrul boyu, diğer boylardan farklıymış, diğer boylar bir yana, Deli Dumrul boyu bir yana imiş. Kitaba sonradan ve sun'i bir şekilde sokulmuş gibiymiş. Kamran Aliyev'in buna isyan ettiğini hissetmiş gibiyim. Fakat o isyanını öfkeyle, hiddetle ortaya koymuyor. İğneyle kuyu kazar gibi metinleri didikliyor; diğer boylarla benzer ve paralel tarafları buluyor ve Deli Dumrul'u eserin olmazsa olmaz bir parçası hâline getiriyor. Deli Dumrul yalnızlıktan kurtulmuştur.

Türk şiirinin doğuşunu ve tekâmülünü Dede Korkut Kitabı'nda aramak ve bulmak. Beni en çok heyecanlandıran bahislerden biri, belki de birincisi bu. Mısradan beyite, beyitten dörtlüğe, oradan şiire geçiş. Yine adım adım iz sürüyor Aliyev ve bizi şiirin seyrangâhına çıkarıyor. Hem de bazen rahvan yürüyüşlü, bazen dört nal koşuşlu ak boz atların sırtında. Şimdi Türk şiirinin kanatlarıyla daha şuurlu olarak uçabiliriz. Bu aynı zamanda Türk etnosunun poetikasıdır. Hani bazı edebiyat bilimcilerin, bazı şairlerin poetikası vardır ya. Etnosların da poetikası olmalıdır ve işte Türk etnosunun poetikası, Dede Korkut Kitabı'nın satırları (mısraları mı desem?) arasındadır. Kamran Aliyev o satırlarda gezinmiş (at çapmış mı desem?) ve etnosumuzun poetik icadını, poetik anlayışını ortaya koymuştur. Esasen Aliyev, bu eserden önce de etnopoetika üzerinde çalışmış bir edebiyat ve halk bilimcidir. Çalışmalarını Azerbaycan'ın roman-

tikleri üzerine yoğunlaştırmış bir ilim adamının belki de varması gereken tabii bir sonuca ulaşmıştır Aliyev. Bu sebeple okuyucular kitabın sonunda yer alan Aliyev'in çalışmalarını belki de merak edeceklerdir. Belki de onların bir kısmını daha Türk okuyucusuna kazandırmak yerinde olacaktır.

Kamran Aliyev'in bu eseri sadece Korkuşinasların değil, Dede Korkut üzerinde fazla durmamış edebiyat bilimcilerin de ilgisini çekmelidir. Çünkü bu eser, bir edebî metne nasıl yaklaşılabileceği, bir edebî metnin içine nasıl girilebileceği konusunda da bize iyi bir örnek teşkil etmektedir. Tıpkı Kemal Abdulla'nın öncü eseri gibi.

Öyle anlaşılıyor ki Dede Korkut boyları bizi beslemeye devam edecek. Etnosumuzun köklerini onda bulduğumuz gibi dallanıp budaklanmasını, yeşerip meyva vermesini de onda bulacağız. Dede Korkut Kitabı gibi bir şahesere sahip olmakla sadece gurur hissimiz taşmayacak, şuurumuz da bilenecektir. Onunla köklerimizden her defasında yeniden doğacak ve asmana dal budak salacağız. Gelin, Dede Korkut gibi yöm verelim:

Yerli kara dağımız yıkılmasın / Gölgelece kaba ağacımız kesilmesin / Kamın akan görklü suyumuz kurumasin / Kanatlarımızın ucu kırılmasın / Kadir Tanrı bizi namerde muhtaç etmesin / Allah'ın verdiği ümidimiz bitmesin!

Ahmet Bican Ercilasun / 22.03.2017

ETNOPOETİKA KAVRAMI

Etnopoetika¹ ilim dünyasında son derece yeni bir kavramdır. İlim olarak onun sağladığı imkânlar günümüze kadar yeterince incelenmemiştir. Aynı zamanda etnopoetika kavramının ihtiva ettiği mana ve içerik, henüz bu terimin ortaya çıkmadığı dönemden önce birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu dikkatin bazen geçişi bazen dolaylı bazen de hissedilemez derecede olması ve gizli şekilde kendini gösterdiği görülmektedir.

Bilindiği gibi bedii düşünce, gerçekliğe aktarılan bedii vaka ve örnekler de birdenbire oluşmaz. Onun evrimi ve şekillenmesi oldukça fazla bir zaman alır. Bununla birlikte, bedii düşüncenin içerik ve ifade planı, ait olduğu etnosun² tabiatının dış-

---

¹*Etnopoetika* kavramı, belli bir ardışıklıkta hem mitolojik hem de tarihî dünyagörüşü projeksiyonunda belirmektedir. Bu kavramın incelenmesi ise, etnosun oluşumuyla bedii veya sanal düşünce arasındaki ilişki ve teması inceleyen ve onların etno-lengüistik özelliklerini, semiyotik göstergelerini ve kodlarını ortaya çıkaran bir ilim alanı olarak algılanmaktadır. Söz konusu kavram, belli coğrafi bölgelerin etnolojik olarak biçimlenen temel maddî-manevî muhteviyatının semiyotik işaretlerini ve etnik mozaki çok zengin olan bir ülkenin nüfus içeriğinin dille ilgili özelliklerini lengvo-kulturoloji ve lengvo-poetik yönleriyle ihtiva eder

(<https://www.palmariumpublishing.ru/çatalog/details//store/rubook/>).

²*Etnos* (Yun. ἔθνος/éthnos, Azerb. Xalq) – kelimenin dar anlamında göreceli olarak değişmez özelliklere, kültür ve psikolojiye sahip olan, aynı zamanda kendi birliğini başka insan gruplarından farklı kılan ve tek bir dilde konuşan insanların tarihî olarak oluşmuş toplamı demektir. Etnos üyelerinin onlara mahsus grup birliğini algılayabilmesine etnik olarak kendini idrak etme denmektedir. Bunun terminolojik olarak adlandırılması ise adbilimi disiplinine göre *etnonim* sözcüğüyle yapılmaktadır. Etnos için irsiyet ve devamlı gelişimin yanı sıra, zaman içerisinde değişim özelliği de vardır. Bütün bunlar etnik (etnogenetik) süreçler olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu süreçler

ında deęildir. *Aslında, etnopoetika bedii düşünce ile etnosun tabiatı arasında alaka ve teması inceleyen, bu alaka ve temasın özelliklerini ve alametlerini ortaya çıkaran bir bilim dalı gibi algılanabilir.* Yazılı edebiyat örnekleri ile mukayese edildiğinde folklor örneklerinin etnopoetika kavramının ifade edilmesi bakımındandaha çok kaynaęa sahip olduğunu da hatırlatalım. Dięer bir ifadeyle, folklor mirası ile etnopoetika arasındaki mesafe; yazılı edebiyat ile etnopoetika arasındaki mesafeden çok daha kısadır. Halk yaratıcılığı örnekleri de bedii düşünce ile etnopoetika arasında en kısa köprüdür.

Türk etnosunun oluşturduğu bedii mirasın, aynı zamanda şiir sanatının etnik mahiyetini görmek bu sanatın nasıl tasnif edildięi ile alakalıdır. Örneğin; şiir türünün zenginlięi, etnopoetika meselelerini incelemek için o kadar da elverişli deęildir. Çünkü tür sonradan ortaya çıkmıştır ve etnik nitelikleri ifade etmesi bakımından geç kalmıştır.

---

içerisinde yeni bir etnik dönüşüm de gerçekleşebilmektedir. Söz konusu terim, etnografik incelenme objesi veya hedefi olarak XX. yüzyılın başlarında yaşamış ünlü Rus bilim adamı S. M. Şirokogorov'un (1887-1939) adıyla baęlıdır(<https://az.wikipedia.org/wik/Etnos>).

ÇİFT MISRALI ŞİİR

Aynı zamanda, türler birbirinden türemiştir. Mani, tuyuğ, okşama³, sayacı sözləri⁴, holavar⁵ gibi türler yapı bakımından

³ “Okşamalar Azərbaycan sözlü edebiyatında lirik şiir şekillerinden biridir. İçeriğine göre ninnilere yakın olsa da onlardan farklı özellikleriyle seçilmektedir. Ninniye anne beşik başında, hazin bir ruh halinde bebeğini uyutmak için okurken, okşama çocuk uyanık olduğunda ve sevilirken söylenir. Yavrusuna bakıp sevenin, onunla gurur duyan anne onu büyük bir sevgiyle okşar:

*Ağardı başım,
Yoxdu sirdaşım,
Qohum-qardaşım
Bu balama qurban*

*Göydəki quşlar bu balama qurban,
Yağan yağışlar bu balama qurban,
Kişnəyənlər bu balama qurban...*

“Şenlendirme” adlandırılan şiirler de içerik ve ruh itibarıyla okşamalara yakındır:

*Atım-tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni,
Dədən evə gələndə
Qabağa tutum mən səni.*

İki mısralı okşamalar da vardır:

*Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər?*

*Balama qurban buzovlar,
Balam nə vaxt düz oynar?*

Kısa mısıralı (beş-altı heceli) okşamalara örnek olarak aşağıdaki şiir parçası gösterilebilir:

*Dağda darılar,
Sünbülü sarılar.
Qoca qarılar
Bu balama qurban.*

Azərbaycan yazarlarından Abbas Sehhet, Cafer Cabbarlı və Samet Vurğun okşamalardan eserlərində ustalılıqla istifadə etmişlərdir” (Ə. Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Bakı 1998, s. 189).

⁴“*Sayaçı sözləri* Azərbaycan sözlü edebiyatının keçmişdə çox yaygın olmuş şiir türlerinden biridir. Emek nəğmələri sırasında yer alan sayaçı sözləri atalarımızın ən əsas məşğuliyetlərindən olan hayvancılıq və koyunculuk surecində ortaya çıkmışdır. *Holavarlar* kimi, *sayaçı sözləri* də çoğu kez mani biçimində olup holavar və maniden kendine məhsus içeriğiylə ayrılmaktadır. Dili və üslubu sadə, açıq və doğaldır. Sayaçı sözlərində hayvancılıq və koyunculüğün halkanın həyatında önəmli yer alması, özəlliklə də koyunculüğün verimli, bərəkətli olması çoban və sağıcıların koyun kuzuya münasebeti və rəğbeti samimi ifadəsini bulmuşdur. Örneğin:

*Nənəm, a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamamı tez yetir,
Qırıldı uşaq, qoyun.*

*Nənəm a saçaq qoyun,
Bərədən aşaq, qoyun,
Sənə gəc baxanların
Gözünə bıçaq, qoyun.*

Sayaçı sözlərinin bir kısmı da heyvanlardan bahseder. *Kişiləştirme* yoluyla heyvanların dilindən söylənen bu parçalar *temsəl* ruhunda, sadə və ritmik şiirlərdir. Burada hər bir heyvan, onun halka verdiği yarardan, tarımdaki

konumundan söz eder. Örneğin, koyun yünü ve eti ile övünür. Yününden halılar, kilimler vb. dokunduğunu söyler, keçi ise derisini ve minimini yavrularını över vb.

Çobanları vasfeden sayacı şarkıları da vardır. Örneğin:

*Göydəki göy buludlar
Yorğandı çobanın,
Yastı-yastı təpələr.
Yastığıdı çobanın.*

*Yumru-yumru qayalar,
Yumruğudu çobanın.
Əlindəki dəyənək
Qalxanıdı çobanın.*

*Yanıdakı boz köpək
Yoldaşdı çobanın.
Ağzı qara canavar
Düşmənidı çobanın.” (Mirəhmədov. Yine orada, s. 189).*

⁵“*Holavarlar*Azərbaycan sözlü edebiyatında yer alan halk şiirinin geçmişte çok yaygın türlerinden biridir. Emek nağmeleri niteliğindeki holavarlar ekinçilik ve çiftçilikle ilgili olup atalarımız tarafından çalışma sürecinde ağır işlerini kısmen kolaylaştırmak amacıyla söylenirdi. Söz konusu şiirler, genellikle “Siyah saban” ve “Öküzüm” gibi sözler ile başlar ve sahibinin evcil hayvanlarına olan samimi duygularını ifade ederdi. En kadim zamanlarda bir iki heceli mısradan ibaret olduğu varsayılmaktadır. Günümüze kadar ulaşmış olan holavarlar mâni şeklindedir. Örneğin:

*Qara kəlim naz eylər,
Quyruq bular, toz eylər.
Ay qaranlıq gecədə
Kotanı pərvaz eylər.*

birbirinin devamı ve eş deęeridir. Cıęalı⁶ cinasın, farklı kul-

---

*Boynunu mən yağlaram,
Yaman gözü daęlaram.
Tez çək, maral öküzüm,
Geri qalsan, aęlaram.*

*Qara kəl elin varı,
De, dərdin bilim barı.
Məni məğmun eyləmə,
Açılsın dilin barı.*

*Öküzüm gedər işə,
Qorxuram baęrı bişə,
Nola bir bulud gələ,
Göydən yerə nəm düşə.*

Holavarlar üslubuna göre sade, açık, bazen de okşama ruhunda ifade edilmektedir. Onların metninde etnografik unsurlara, iş aletlerinin adına (saban, saban destesi vb.) doğa olayları üzerine tasavvurlara rastlanmaktadır” (Ə. Mirəhmədov. Yine orada, s. 229).

⁶*Cıęalı cinas*: Cinasın bir türüdür. *Cıęalı cinas*, cinasın her mısrasına bir mâni eklenmekle oluşur. İlave edilen mısra, *cıęa mısra* diye adlandırılır. Azərbaycan şiirinde muhammes, tecnis, geraylı gibi küçük ebatlı şiir şekillerinde bendlerin içerisine eklenerek içerik ve biçim renklilięi oluşturan kısa mısralardır. Muhammes ve tecnise göre geraylıda cıęa eserin bir birleşeni olarak içerięe yakinen baęlı olur. Âşık şiirinde böyle geraylı şeklinin ilk temsilcilerinden biri olarak Âşık Hüseyn Cavan bilinmektedir. Onun 1962 yılında Bakü’de yayımlanmış “Şiirler” kitabında çok sayıda cıęalı geraylı yer almaktadır. Örneęin:

*“Aşiq yarını görməsə,
Siyah saçların hörməsə,
Açılan güllün dərməsə,
Gül tökülər,
Əęyar gülər,*

lanılmış cinas türünün ilavesi olduğuna hiçbir şüphe yoktur. Yahut tür kardeşliğine mensup koşma ve semai şiiri (büyük ve küçük kardeşi!) birbirinden ayıran teközellik, sadece mısralarındaki hece sayısidir. Hatta birçok millî şiir türü; mâni, semai şiir, türkü, varsağı vb. ayrı ayrı Türk boylarının adlarına dayanıp “etnik menşei gösteren şekiller”(22, 33) olsalar bile, tür ile etnopoetika arasındaki iletişimin kapsamlı olarak algılanması bakımından o kadar da kolay hedef değildir.

Etnopoetik düşüncenin incelenmesi için şiir sanatının mahiyetini oluşturan karakter ve sanatsal canlılığın ilk plana alınması ise, tarihî sırada öncelik bakımından karmaşık bir yaklaşımı kabul etmez. Çünkü karakter ve sanatsal canlılık, doğrudan etnopoetikanın önde gelen parçası olsalar da onun gelişim meylleri şiirin yeteri kadar şekillenmesinden sonraki aşamayı kapsar. Aslında bedilik kriterlerinin kendisinde doğurduğu soruların anlaşılır ve doğrubir şekilde cevaplanması, etnos ile bedii düşünce arasındaki birincil alakaların bulunmasından kaynaklanır.

Böylelikle etnopoetik düşünce, ilk olarak şiir yapısını ve mısrayı arar. Aranılan mısranın ise öncelikle diğer mısraya ihtiyacı vardır. Çünkü o asla tek kullanılamaz. Bedii düşünce armonidir ve tek başına armoni olamaz. Mısra yalnızlığından kurtulan

---

*Bel bükülər,
Cığa ağlar, tel vay eylər.*

*Ovçu itirsə maralı,
Kəsilər səbri, qəralı,
Dağdan-daşdan xəbər alı
Ürək yanar,
Yarın anar,
Dərdli qanar,
Çəmən sızlar, çöl vay eylər”*

(Ə. Mirəhmədov. Yine orada, s. 231).

şiiir, çift mısranın kafiye ve ritim uyumu ihtiyacı hissedildiğinde ise olağanüstü bir keşif yapılır. Etnosun kendi dilinin gramatikal yapısı için son derece niteliksel olan hece, hem edebî ölçü birimi hem de ritim temeli olarak seçilir. Diğer bir ifadeyle; çift mısranın vezin beraberliğini ortaya koyma zorunluluğu meydana geldiğinde hece, sayı paydasına getirilerek ölçü birimi rolüyle ortaya çıkar. Çift mısranın ritim, ahenk isteğini karşılayan durak ve kafiyeyi de sadece düzenli hece belirginleştirir.

Verilen bilgilerden şöyle bir sonuç çıkarılabilir: En eski ve ilk Türk şiiri çift mısralı şiiirdir. Hatta vezin bakımından da ilk şiirin kısa şiirler olduğu fikri tamamıyla doğrudur. “Hece vezni şekillenmeye başladığında ilk olarak kısa ahenkler oluşturan vezinler ortaya çıkmıştır. Bu vezinler üç ile yedi arasındadır. İlk defa kısa vezinlerin oluşması çok doğaldır. Çünkü çok basit bir derecede olan dil, birdenbire güç ve birleşik duraklı vezinleri oluşturamazdı” (4, s. 121).

İki mısralı şiir örnekleri günümüzde varlığını şu şekilde korumaktadır: Örneğin; “El gücü, Sel gücü”, “Bir tabak elma, Sabaha kalmaz”, “Bir balaca⁷ boyu var, Dam dolusu toyu var”.⁸

Bu tür örnekleri Oğuzname’den de gösterebiliriz:

“*Oq atmaq, yazu yazmaq, suda üzmək Gərəkdir bu üçü hər şəxsə dözmək*” (23, s. 31).

---

⁷ BALACA (*sıf.*) kelimesi, Azerbaycan Türkçesinde hacimine, boyuna, ölçüsüne göre *küçük* veya *kısa*, sayına ve miktarına göre *az*, aynı zamanda *önemsiz* ve *hafif* anlamlarını ifade eder. Örneğin: *Balaca barmaq* ‘şehadet parmağı’, *balaca qız* ‘küçük kız’ vb. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı 2006, s. 212).

⁸ “*Bir balaca boyu var, Dam dolusu toyu var*” Azerbaycan Türkçesinde aynı zamanda “Atasözü” yerine de kullanılan bir bulmacadır. Anlamı *lamba* demektir (Mehman Musaoğlu).

Peki Dede Korkut destanında bu durum nasıldır?

Öncelikle burada bir meseleye açıklık getirelim: Dede Korkut kitabının Vatikan ve Dresten nüshalarında metin ardışık şekildedir. Yani günümüzdeki metinlerdeki gibi nesir ve nazım birbirinden ayrılmamıştır (19, s. 312-216, 623-313). Sonraki dönemlerde ise destanı neşreden ve araştıran O.Ş.Gökyay (10), M.Ergin (8), H.Araslı (16), F.Zeynolov ve S.Alizade (18) metindeki nazım ve nesri ayırmışlardır.

Dede Korkut destanındaki şiirden bahseden araştırmacılar ise, sadece metinden şiir gibi seçilip ayrılmış, açıkça farklılaştırılmış örneklere dayanmışlardır. Söz konusu âlimlerden İ.V.Stebleva (29), X.Koroğlu (21), T.Hacıyev (14) vd. destandaki şiirin içerik ve mahiyetine, sanatsal özelliklerine büyük ölçüde açıklık getirmişlerdir.

Şüphesiz, destanda da çift mısralı şiir yeterli derecede bulunmaktadır. Fakat asıl mesele şudur ki, elimizdeki örnekler bizim şimdiye kadar alışkanlık nedeniyle nesir olarak kabul ettiğimiz metnin içinde saklanmıştır. Bu manada, Profesör Tofik Hacıyev'in düşüncesi tamamıyla doğrudur: "Destanın nesir gibi verilen parçaları da şiirle veya şiir ihtiyacını karşılayan kısımlarla doludur." (11, s.167).

"Boğaç" boyunda Dirse Han'a ve oğluna düşman olanların söylediklerine dikkat edelim:

Gəlün varalım, şol yigidi tutub gətürəlim.

İkisini bir yerdə kafərə yetürəlim (18, s. 40).

"Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy"da isekâfirler hakkında şöyle söylenir:

...at dəpdilər,

ox səpdilər (18, s.43).

Burla Hatun da oğlu Uruz'a şöyle der:

Toquz ay tar qarnımda götürdığım oğul!

On ay deyəndə dünyaya götürdüm oğul!

(18, s.47)

Yine aynı boydan başka bir çift mısra:

*At ayağı külük,
Ozan dili çevik... (18, s.48, s.86, s.119).*

Hatta Uruz da annesiyle şiir dilinde konuşur:

*Ağzın qurısın, ana!
Dilün çürisin, ana! (18, s.47)*

“Segrek” boyunda da Segrek annesine tahminen şöyle müracaat eder:

*Ana, ağzın qurısın!
Ana, dilin çürüsün!” (18, s.111)*

“Beyrek” boyunda Beyrek, Banu Çiçek hakkında şöyle söyler:

*“Göz açuban gördüğüm,
Könül verüb sevdiğim” (18, s.59).*

Buradaki çift mısralı şiir, Banu Çiçek’in niteliğidir ve yalnız onun niteliği olduğu için değil, şiir örneği olarak da nesir kısmından ciddi şekilde ayrılır. Bedii düşüncede ayrıştırıp seçme durumu söz konusu olduğunda, yardıma gelen ilk gücün sadece bedii dizgi labildiği anlaşılmaktadır.

“Uruz’un tutsak olduğu boy”da savaş sahnesi şöyle tasvir edilir:

*Bir qiyamət savaş oldu,
Meydan tolu baş oldu (18, s. 77).*

Yeri gelmişken bu şiiri Köroğlu destanındaki bedii örneklerle de mukayese edilebiliriz: “Kan Turalı boyu”nda Tekur’un adamları hakkında ise şöyle denilir:

*Gecə-gündüz yortdılar,
Nagahandan yetdilər (18, s. 90).*

Bu mısralar ile masallarımızdaki “Az gittiler, uz gittiler, dere, tepe düz gittiler.” tekerlemeleri arasında benzerlik bulmak mümkündür.

Bütün bunlarla birlikte, ayrıca belirtmek gerekir ki, Dede Korkut Destanı’nda çift mısralı şiir örneklerinin kullanımı ile mukayese edildiğinde çift mısraya olan eğilim potansiyelinin destan kahramanlarının adlandırılmasında daha güçlü olduğu gözlemlenmektedir. Bu potansiyeli açıkça algılamak için destanda adları belli olan üç kadın tipini hatırlayalım: Boyu uzun Burla Hatun, Sarı elbiseli Selcan Hatun ve Banu Çiçek. İlk iki adı aliterasyon noktalarından ayıralım:

Birincisi:

Boyu uzun
Burla Hatun

İkincisi:

Sarı tonlu (elbiseli)⁹
Selcan Hatun

Her iki durakta da çift mısra ortaya çıkar. Bu mısralarda önce aliterasyon mevcut olur. Her bir mısra 4 heceden ibarettir ve her birinde 2+2 durak vardır. Mısra sonları, kafiye ile tamamlanır: uzun\\ hatun, tonlu\\hatun.

Bu hatunların arasında Banu Çiçek’in son derece gariban ve kimsesiz görüldüğünü tasavvur etmek zor değildir. Hatta üzücüdür ki, destan metninin hiçbir yerinde Banu Çiçek’in adı ile birlikte “hanım” ve “hatun” sözleri de kullanılmaz. Fakat Yazar Ozan (Burada “Yazar” sözcüğü gerçek manasıyla kullanılır ve Dede Korkut kitabını söyleyen ozanı diğer Oğuznameleri yazan ozanlardan ayırmak maksadını taşır.) bizim tasavvur et-

---

⁹ Eserde Dede Korkut’un orijinal nüshasından alınan örnekler Azerbaycan Türkçesinde verilmiştir. Kamran Aliyev’in yorumunda yer alan Dede Korkut örnekleri ise genellikle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

tiğimiz kadar da insafsız değildir. O, BanuÇiçek, Burla Hatun ve Selcan Hatun'a verilmeyen bir statü kazandırır. Destanın hiçbir yerinderastlanılmayan bir mucize görülür ve Banu Çiçek'in adının karşısında babasının adı yazılır: Bay Bican kızı Banu Çiçek! Bununla da paralellik meydana gelir ve bu paralelizm aliterasyonla gerçekleşir:

Bay Biçankızı

Banu Çiçek.

Meseleye artık belirgin bir açıklık gelir ve şöyle bir kanaat oluşur: Türk şiirsel düşüncesinin gelişim tarihinde bir mısra diğer bir mısrayı bularak çift mısralı birincil şiiri oluşturursa, çift mısra da kendi dengini bulup dördlük şiir biçimini meydana getirir.

ÇİFT MISRADAN BENDE GEÇİŞ

Dede Korkut Destanı'nda çift mısranın sonradan dörtlüğe dönüşme süreci de görülür. “Kazan Han’ın evinin yağmalanması boyu”nda tutsak olmuş Uruz, annesine şöyle söyler:

*Ağzın qurısın, ana!
Dilün çürisin, ana! (18, s.47).*

“Segrek” boyunda bu sözleri Segrek de kendi annesine der:

*Ana, ağzın qurısın!
Ana, dilin çürisün! (18, s.111).*

“Beyrek” boyunun nesir kısmında ise metnin başka bir yerinde mısralara çevrilmişörneğe rastlanılmaktadır ve burada Deli Kaçar, Dede Korkut’a şöyle söyler: “*Ay əməli azmış, feli dönmüş, qadir allah ağ alnına qada yazmış!*” (18, s.56).

Sonuç olarak “Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı boy”da Kazan Han, çobana bakarak şöyle söyler:

*Ağzın qurısın, çoban!
Dilün çürisün, çoban!
Qadir sənın alnuna
Qada yazsun, çoban! (18, s.45)*

Bu dörtlüğün ilk ve son iki mısrasının şekil ve içeriğine göre destan metninde farklı işlendiği görülmektedir. Dolayısıyla, ilk iki mısrayı Uruz ve Segrek kendi annesine söylemiş, sonraki iki mısra ise Deli Kaçar’ın dilinden seslendirilmiştir. Bu durum, aslında çift mısradan dört mısraya geçişin özelliğini nitelendirir.

MÂNİ DÜŞÜNCEİ

Dörtlük şekli hece, durak ve mısra bakımından olmasa da kafiye bakımından belirli zorluk oluşturmaktadır ve bu kafiye sisteminin şeması şu şekilde tasavvur edilebilir:

1. Dört mısra aynı kafiye olabilir(a, a, a, a).
2. Her çift mısra aynı kafiye olabilir (a, a; b, b).
3. Birinci ve üçüncü, ikinci ve dördüncü mısralar aynı kafiye olabilir (a, b, a, b).
4. Üç mısra aynı kafiye olup dördüncü mısra serbest kafiye olabilir (a, a, a, b).
5. Bir, iki ve dördüncü mısralar aynı kafiye olup üçüncü mısra serbest kafiye olabilir (a, a, b, a).

Bu kafiye sistemi Türk şiirinin son asırlarında o kadar da karmaşık bir yapıda değildir. Ancak bu sistemin Dede Korkut devri için zorluğu ve karmaşıklığı şüphesizdir. Çünkü Dede Korkut şiirinden konuşmak, şiirin teşekkül ve ilk oluşum devrinden bahsetmek demektir. Profesör Fuat Köprülü bu durumu doğru bir şekilde değerlendirir: “XVI. asır saz şairlerinin eserlerini umumi ve mukayeseli bir surette tetkik edince, bu şiir tarzının bu asır esnasındaki tekâmülü hakkında şu neticelere varıyoruz: İlk zamanlarda asıl halk edebiyatı unsurları, gerek esasta gerek şekilde çok kuvvetlidir; dil, tamamıyla halk dilidir; ifade şekli, tabirler, mecazlar, halk türkülerinde ve hatta Dede Korkut hikâyelerindegördüğümüz bir takım özellikleri ihtiva eder”(22, s.58).Bu manada destanın mukaddimesinde gizlenen, çoğunabedii nesir vakası gibi görünen ve halk edebiyatı unsurları olarak anlaşılan aşağıdaki örneği şiir mısrası gibi yazalım:

*Birisi soldıran soydır,
Birisi toldıran toydır.
Birisi evin tayağıdır,*

Birisi necə söylərsən, bayağıdır (18, s.33).

Bu bedii örneğin sadece dört mısralı şiir olduğunu tasavvur etmek zor değildir. Yukarıda verilen şiirin ilk ve son çift mısraları aynı kafiyelidir: soydur ve toydur, tayağıdır ve bayağıdır.

“Segrek” boyunun nesir metni içerisinde gizlenmiş aşağıdaki dörtlüğe dikkat edelim:

*Ağam tutulan qələyə varmayınca,
Ağamın ölüsin-dirisin bilməyincə,
Öldisə, qanın almayınca,
Qalın Oğuz elinə gəlməgim yox(18, s.112).*

Buradan da anlaşıldığı gibibedii örnekte ilk üç mısra aynı kafiyə, dördüncü mısra ise serbesttir.

“Kazan Han’ın evinin yağmalandığı boy”da başka bir mâni şekline de rastlamaktayız:

*Qo atimdən çəksünlər,
Qara qaurma etsünlər,
Qırq bəg qızının
Öginə ilətsünlər (18, s. 47).*

“Beyrek” boyunda Beyrek’in yeminine dikkat edelim:

*Qılıcıma toğranayın!
Oxıma sancılayın!
Yer kibi kərtləyin,
Torpaq kibi savrılayın! (18, s. 59).*

Burada Korkut araştırmalarında uzun süredir tartışma konusu olan Beyrek’in ölüm sebebine de açıklık getirebiliriz. Destanda sıkça tekrarlanan şöyle bir özdeyiş bulunmaktadır: “Beylerin duası dua, bedduası bedduadır.” Beyrek ise kâfir kızı karşı-

sında “Yurduma kavuştuktan sonra gelip seni alacağım ve eğer gelmezsem kılıcım doğrasın beni, yani ölüm bana helaldir!” şeklinde yemin eder. Beyrek sözünü yerine getiremez ve Bey’in bedduası beddua olur ve kılıcıyla doğranır. Bu konuda ilk defa Kamal Abdulla şöyle bir sonuca varmıştır: Kendinin veya dostlarının kılıcı olmasının burada meseleyle hiçbir alakası yoktur. Çünkü etrafındaki en yakınları onun kendisidir! Ancak bizi burada daha çok ilgilendiren; bir bent, dört mısra ve onun kafiyelenmesidir.

Dede Korkut Destanı’nda mâni düşüncesinin mevcudluğu başka bir örnekte daha bariz şekilde kanıtlanır:

*Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqılar!
Dibdə oturan xas bəglər! (18, s.63).*

Bu örnek Divan’daki nizamı ifade eder ve tasvir edilen manzarada Oğuz devletinin ve devletçiliğinin küçük modelini görmek çokda zordeğildir. Fakat burada başka bir mesele vardır: Nasıl olur ki, Yazıcı Ozan sağdaki ve soldaki beylerden sonra, sondaki has beyleri hatırlatmadan girişteki arkadaşlarına (üçünü mısrayı!) dikkat çeker ve sonra tekrar içeri gider?

Mukaddimeden aldığımız örnekte de şöyle bir sınıflanmaya rastlıyoruz. Örneği tekrar hatırlayalım:

*Birisi soldıran soydır,
Birisi toldıran toydır.
Birisi evin tayağıdır,
Birisi necə söylərsən, bayağıdır (18, s. 33).*

Dede Korkut, kadınların deęerini nitelendirirken “Birisi evin bakıcısıdır.” mısrasından başlıyor (Üçüncü mısradan):

“Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, əradam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağır-lar-əzizlər, göndərər” (18, s. 33).

Tartışmasız kabul edelim ki, bunlar mâni düşüncesidir!

KOŞMA VE SEMAİ (ŞİİR)'ye DOĞRU

Dede Korkut Destanı'nda bentlerden meydana gelen şiir örneğinin de olması ilginçtir. Ancak mesele sadece o örneğin nesir olarak kabul ettiğimiz metnin içerisinde saklanmış olmasındadır. Şöyle ki, söz konusu durumu “Bəgil oğlu İmran boyu”nda okuyoruz:

*Qalqanı ovatdı,
Tuğulqasını yoğurdı,
Qapaqların sayırdı,
Oğlanı alımadı.*

*Gürzlə dögişdilər,
Qara polad uz qılıc ilə tartışdılar,
Sərpə-sərpə meydanda qılıclaşdılar,
Çiğidləri toğrandı,
Qılıcları ovandı,
Bir-birin alımadı.*

*Qarğu talı sügülər ilə qırışdılar,
Meydanda buğa kibi süsişdilər,
Köksləri dəlindi,
Süküləri sındı,
Bir-birin alımadılar (18, s. 108-109).*

Örnekteki her bendin sonunda kullanılan “Oğlanı alımadı”, “Birbirini alımadı” ve yine “Birbirini alımadılar.” Mısralarının, şiirin yapı bütünlüğünü sağlayan ve ayrı ayı bentler arasında sıkı ilişki kuran şiirsel birimlerolduğuna şüphe yoktur.

AT YÜRÜYÜŞÜ VE ŞİİRİN YAPISI

Çift mısra, dört mısra, mâni düşüncesi, bentlerden ibaret şiir örneği vb. ne kadar doğru olsa dayine de mühim bir soru vardır: Bütün bu şiir yapılarının etnosun tabiatı ile ne tür bir alakası vardır?

Bahsettiğimiz soruya şu şekilde cevap verebiliriz: Eski Türk şiirinin bedii kaynağı ve bu manada şartı olarak, totemi *at*-tır. Türk tefekkürünün ve dünya görüşünün Türk toplumunun günlük yaşayış biçimi ve hayat tarzının yenileşmesinde, Türk kahramanlığının teşekkülünde ve şekillenmesinde atın rolü paha biçilemezdir. Eski Türklerin atı bozkırlardan alıp medenileştirmesine cevap olarak at da bunun karşılığında Türk'e, sözün gerçek manasında, dünyayı bahşetmiştir. Atın Türk hayat tarzı ile alakası üzerine yeteri kadar olgu, delil ve incelemeler bulunmaktadır.

Ünlü Dede Korkut araştırmacısı Orhan Şaik Gökyay, Türk hayatının at ile olan bağımlı şekilde değerlendirir: "Türklerin hayatında atın yeri başka hiçbir varlıkla ölçülmeyecek derecede önemli olmuştur. At, bu dünyada yalnız onun silah arkadaşı olduğu için değil, öldükten sonra da öteki dünyada her bakımdan kendisinden yararlanacağına inandığı için ayrı ve eşsiz bir değer taşımaktadır (10, s. SDXXVI).

Profesör Tofik Hacıyev'in de bu konuda bir görüşünü hatırlamak yerinde olacaktır: "Oğuz topluluğunda at, bütün hareketliliğin kaynağıdır: binmek için kullanılır, savaşta birçok sorunun üstesinden gelir. Hatta gıda kaynağıdır. Eti yenilir, sütü içilir, tüyünden yay elde edilir. Urgan vs. şeyler dokunur. Oğuz topluluğu için attan kıymetli ikinci varlık, ikinci doğal güç yoktur." (12, s. 29).

Bu durumdayine şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: Atın hangi yönü Türk şiiri için esas olmuştur?

Atın kulakları düşmanı sezmek içindir, boynu kahramanın sarılması içindir, beli kahramanın binmesi içindir, kuyruk tüyü yay hazırlamak içindir. Yigidin en yakın arkadaşı olan atın sütü-nün içilmek, etininise yenmek içinolduğunu da hatırlayalım. Kısacası, atın bütün uzuvlarının Türk toplumundaki görevi açık ve bellidir. Bu durumda Türk şiiri için atta bulunan uzuvlardan sadece ayaklar ve atın yürüyüşü kalır. Kanaatimizce, Türk şiirinin şekillenmesi atın ayaklarına ve yürüyüşüne borçludur.

Orhan Şaik Gökyay, atın birkaç yürüyüş tarzını şu şekilde sayar: “büdremek, çapmak, depmek, eşmek, ılgamak, koşmak, seğırtmek, sürçmek, tayınmak, yortmak, yügürmek” (10, SDXXXIX-SDIL).

Peki atların yürüyüşündeki farklılıklar nedir?

At yürüyüşü için en önemli durumlardan biri, onun *rahvan yürüyüşü*dür. “Bu yürüyüşte at sıra ile kâh bir taraftaki sağ ayaklarını kâh diğer taraftaki sol ayaklarını aynı anda ileri atar” (5, s. 557). Tasavvur etmek zor değildir ki, bu durum şiirde çift mısra demektir.

Atın diğer bir yürüyüşü *çarpma*tır, yani dört nalla koşmaktır. Bu esnada atın dört ayağının dördü de aynı anda yerden kesilir. Türk şiirindeki dörtlük bununla alakalıdır.

Atın yine başka bir yürüyüşü *yortma*tır. İlginçtir ki, bu sözün kendisi de Dede Korkut Destanı’nda kullanılmıştır. Bu yürüyüşte ön sol ayak ile arka sağ ayak ve ön sağ ayak ile arka sol ayak birlikte atılır. Türk şiirindeki çapraz kafiye sistemi bu ahenkle örtüşür.

Atın sağ ayağından bağlanması veya atı (aslında diğer hayvanları da!) keserken üçayağının bağlanması ve ön sağ ayağının serbest halde olması tam anlamıyla mânitasavvurunu oluşturmaktadır. Hatta folklorik metinde *mâni* kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılan “bayat” sözcüğünün oluşumunda yer alan “at” kısmı da burada dikkatten kaçmamaktadır. Çünkü söz konusu kelimenin etimolojik olarak parçalanabilir nitelikte olduğu görülmekte ve seman-

tik açıdan da at kültü ile bağlantılı olabileceği bütün yapısal ve anlamsal parametreleriyle sezilenmektedir. Öyleyse dörtlüklerden ibaret olan ve hacim bakımından büyük şiir nasıl oluşabilir? Bu durumda meseleye açıklık getirmek için atların sınıflandırılmasına göz atmak gereklidir.

İnsan ve yük taşıyan atlar vardır ve bu *yük atları* sadece arabaya koşulur. Binek atı yalnızca binmek içindir. Dede Korkut Destanı'nda her yiğidin binmek için bir atının olduğu bilinmektedir. Hatta onlara ayrıca isim verilir: Qonur at, Boz at, Ağ boz at vs.

Arabada yan yana koşulan ata ise *yan at* denir. Hatta iki atın arasında kalan *orta atı*, *yarış atı* da vardır. Fakat bunların hiçbiri çift mısra tasavvurunu oluşturmaz.

Çift mısra tasavvurunu *yedek atı*; ihtiyaç için yanda götürülen at oluşturur. Yedek atına ise Dede Korkut Destanı'nda sadece Dede Korkut'un şahsındarastlamaktayız. Beyrek Boyu'nda Banu Çiçek'i Deli Kaçar'dan istemek için yola düşen Dede Korkut, iki at ister ve şöyle söyler: “*Yaranlar, çünki mənı göndərsiz, bilürsiz kim, dəli Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər. Bari Bayındır xanın tövləsindən eki şahbaz yügrək at gətürün. Bir Keçi başlu Keçər ayğırı, bir Toğlı başlu Turı ayğırı. Nagah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm...*” (18, s. 55)

“Basat'ın Tepegözü öldürdüğü boy”da; Basat Tepegöz'e galip geldikten sonra iki ihtiyarın atlanıp haber götürmesi durumundan da şöyle bir tasavvur elde edebiliriz: “*Bunlı qoca ilə Yapağlı qocayı Oğuz muştçı göndərdi. Ağboz atlar binübən yortışdılar. Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi*” (18, s. 103).

İki atın birbiriyle yanyana gitmesi tasavvurundan çift bent “iki dörtlük” oluşabilir. Böylece Türk etnosunun kendi hayat tarzı, kahramanlığı, faaliyet dairesi ve hatta ahireti için olduğu gibi, şiirsel tefekkürün şekillenmesi için deata borçlu olduğunu kesin olarak söylemek mümkündür.

BİRİNCİ BOY: DOĞUŞ VE YENİDEN DOĞUŞ

Halkın en temel istek ve arzularının tecessümü olan kahramanlık destanlarının içerik ve mahiyeti onlardaki süjetin¹⁰, tasvir edilen hadise ve öykülerin gerçek çözümü ile belirlenebildiği gibi en çok da kahramanın durumunun açılımı ve belirginleşmesi ile onaylanır. Destanda kahramanla alakalı hadiseleri doğru okumak, kahramanı olduğu gibi değerlendirmek, onun şahsiyetinde ve faaliyetinde ihtiva edilen halk fikrini ve düşüncesini tam anlamıyla anlamak ve açığa çıkarmak, halk bilimi araştırmacılarının temel vazifesidir. Destan biliminde birçok ha-

¹⁰ *Süjet* kelimesi, Sovyetler Birliği'nden ayrılmış diğer Türk Cumhuriyetlerinin resmî devlet dillerinde ve diğer Türk toplulukları ve otonom ülkelerinin ise yazı dillerinde kullanılmaktadır. Son zamanlarda Türkiye Türkçesinde de söz konusu kelimenin kullanımına rastlanmaktadır. Buna rağmen hâlâ Türk yazı dilleri arası aktarma süreçlerinde *süjet* kelimesinin aktarımında zorlukların yaşandığı görülmektedir. Bu bakımdan metnimizde de kullanılan *süjet* kelimesinin terminolojik açıklanması üzerine aşağıdaki bilginin verilmesinin yararlı olabileceğini düşünüyoruz: “Süjet, bir-biri ile bağlı olup, ardışık olarak gelişen (başlangıçtan sonuca kadar) ve doğrudan epik, lirik-epik ve dramatik eserin içeriğini oluşturan hayat hadiselerinden oluşmaktadır. Bu hadiseler içerisinde gösterilenlerin karşılıklı ilişki ve birbirine münasebeti, insan karakterinin çeşitli yönlerini, eserde iştirak edenlerin fikir, duygu ve davranışlarını, karakterin gelişim tarihini ve yükselişini yansıtmaktadır. Süjette hayatın önemli ayrılıkları ve çarpışmaları, insanların karşılıklı ilişkisi ve yazarın onlara münasebeti ve onları nasıl değerlendirdiği ifade olunmaktadır. Aristo yazmıştır ki, her bir kâmil süjetin “başlangıcı, ortası ve sonu olmalıdır”. Süjet “istediğin yerde başlanmamalı, istediğin yerde tamamlanmamalıdır.” Bu şu demektir ki, süjet eserin anlatımı yönünü ifade etmekle onun formasını da temelli olarak etkiler. Eserin ayrı ayrı parçaları, iştirak eden şahıslar ve onların davranışları, süjette belli bir sistemin birleşenleri niteliğinde birbiriyle sık olarak birleşir” (Ə.Mirəhmədov. Yine orada, s. 198).

kikatin meydana çıkması, birçok mücadelenin ise azalmadan devam etmesindeki sebebin kahraman faktörü olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda halk bilimi araştırmalarında Dede Korkut Destanı'ndaki Kazan Han, Uruz, Basat, Boğaç, Beyrek, Deli Dumrul gibi karakterlerin kaderi ile alakalı meselelerin tekrar tekrar araştırılması doğal ve mantıklıdır.

Bu konudaki diğer bir sebep de şu olabilir: Bazı kahramanlar, diğer kahramanlar ile mukayese edildiğinde daha az araştırılmış veya herhangi bir araştırmanın konusu olmamıştır. Bu bakımdan son dönem Dede Korkut araştırmalarında yalnız adlandırma açısından hiçbir zaman ikinci plana düşmeyen Dirse Han oğlu Boğaç tipinin destandaki yerineaz da olsa açıklık getirebiliriz.

Diğer taraftan, Dede Korkut destanının poetikasının incelenmesi, destanın ayrı ayrı müstakil boylar gibi değil de tek bir abide olduğu görüşünü onaylar niteliktedir. Boyların bazılarını, süjetine ve kahramanın faaliyetine göre müstakil folklor örneği olarak düşünüp ayrı şekilde ele alıp tahlil etmenin de mümkün olduğuna şüphe yoktur. Fakat Dede Korkut Destanı bütün olarak ele alındığında, boyların ayrı ayrı tahlili ile mukayesede oldukça muazzam görünür ve önemli fikirler taşır. Bir dönemler, destanın birinci boyu hakkında şöyle yazılmıştır: “Dirse Han oğlu Boğaç Han” hikâyesinin kahramanlarına diğer Dede Korkut Destanları'nda raslanmamaktadır (10, CLII). Bu görüş başka bir kaynakta daha geniş bir şekilde tasdik edilir: “Boğaç Han ile ilgili olan Oğuzname tematik bakımdan Dede Korkut kitabının hiçbir boyuna dâhil olmaz ve Oğuzlar'ın hanı Bayındır Han ile alakası zayıftır. Boğaç Han boyunun esas kahramanlarının adı Dede Korkut kitabının diğer Oğuznamelerinde yoktur” (18, 105-106). Hatta başka bir görüşte Boğaç ile alakalı boyun “esas mevzu ile zıtlık” teşkil ettiği (21, 604) gösterilir. Ancak unutulmamalıdır ki, “Dirse Han oğlu Boğaç Han boyu”nun destanın

bütün metni ile yapısal alakası vardır. Şüphesiz, bu yapısal alakaların bazen son derece ince bazen de gözle görünmez şekilde oluşu ise ayrı bir meseledir.

Bu konuda başka bir mesele daha vardır: Bütün yazılanlara, tartışmalara, doğruveya yanlış fikirlere rağmen Dede Korkut Destanı'nın boylarının dizilişi hâlâ tam anlamıyla araştırılmayı beklemektedir. Aynı zamanda bu durum Korkut araştırmalarının zayıf noktası da değildir. Çünkü oldukça uzun bir süre, destan metninin okunmasına, metnin söz söz, kelime kelime öğrenilmesine harcanmıştır. Yani uzun müddet teorik Korkut bilimi, tekstoloji Korkut bilimine, dolayısıyla, metni büyüteçle okuyan uzmanlara bağlı olarak kalmıştır. Bu bağlılık hâlâ tam olarak yok olmasa da, çağdaş halk bilimi isteklerine cevap veren incelemelerin yapılması konusunda, çalışma dairesinin oldukça genişlediği gözlemlenmektedir. Bu bakımdan Dirse Han oğlu Boğaç karakteri, ne kadar incelense bile, yine de günümüzde destanın yapı ve anlam sisteminin açık bir şekilde algılanmasına imkân vermekte ve uygun bir araştırma ortamı oluşturmaktadır.

Boğaç, destanın birinci boyunu temsil eder. Birinci boyun kahramanıdır ve destanın sonraki boylarında tanışacağımız kahramanların ilkidir. “Dirse Han oğlu Boğaç Han boy”u şeklinde adlandırılan bu birinci boy ile destanın yapısı arasında iki tür alaka vardır. Birincisi; ilk boydur. İkincisi ise boyun içeriği, destanın bütün yapısıyla alakalıdır. Diğer bir ifadeyle, birinci boy destanın doğuş boyu olduğu gibi, boyun kendisinde de temel içerik doğuş ile ilgilidir.

Boyun başlangıcındaki Bayındır Han'ın meclis kurma sahnesini hatırlarsak, gerçek anlamda orada Dirse Han, Bayındır Han'ın düzenlediği meclisten uzaklaştırılır. Oğlu olan ak otağa, kızı olan kızıl otağa davet edilirken, oğlu, kızı olmayan Dirse Han'ı kara otağa oturturlar. Böylece zürriyetsizlik derdi bir yana dursun, Bayındır Han'ın ve onun görevlendirdiği adamlar

tarafından mecliste Dirse Han'ın kınanması, yani Dirse Han'ın hâkimiyetalanından uzaklaştırılması aslında onun için hem bu dünyada, hem de öteki dünyada tekrarı olmayan gerçek bir *sosyal-fiziksel ölüm* veya kaos (Aşağıda *kaos* kelimesinin anlamı üzerine ayrıca olarak bilgi verilecektir) demektir. Oğlu, kızı olmayana beddua etmek hususunda Bayındır Han'ın davranışı dabu bedduanın ölümü simgelediğini göstermektedir.

Bayındır Han'ın bilinen ve çok meşhur kınamasından sonra Dirse Han son derece büyük bir sıkıntıya düşer ve kendi zürriyetsizliğinin sebebini arar. Şüphesiz ki, her zaman Bayındır Han'ın meclisinde sayılıp tanınan Dirse Han, beklenmeyen bir duruma düşer. Hanımına "*Qavunım, verəgim, döləgim!*" (18, 35), yani "*Qadınım, dayağım, döl verənim!*" (18, 133) der. Aynı zamanda, Bayındır Han'ın ona yaptığıının karşılığını, yahut da kendisoyal ölümünün üzüntüsünü hanımından (han kızından) çıkarmak ister. Onu günah keçisi olarak görür ve ölümle tehdit eder. Bayındır Han'ın meclisindeki ölüm ile ilgi edilen beddua, Dirse Han'ın evinde han kızının ölüm ile korkutulmasına sebep olur:

*“Xan qızı, yerimdən turayınmı?
Yaqanla boğazından tutayınmı?
Qaba öncəm altına salayınmı?
Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?
Öz gödəndən başunu kəsəyinmi?
Can tatlusun sana bildirəyinmi?
Alca qanun yer yüzünə dökəyinmi?
Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!”* (18, 35).

Han kızı ise bu hırs ve kızgınlığın karşısında son derece temkinli davranarak Dirse Han'a yurt ve obasına cimrilik etme-

mesi, ihtiyacı olanlara cömertlik göstermesi hususundan asihat eder:

*“Ac görsən, toyurğıl! Yalıncaq görsən, tonatğıl!
Borcluyı borcından qurtarğıl!
Dəpə kibi at yığ, göl kibi qımız sağdır!
Ulı toy elə, hacət dilə!
Ola kim, bir ağzı dualının alqışılə
Tənri bizə bir yetman əyal verə” (18, 35).*

Dirse Han, hanımının söylediği venasihət ettiği şekilde davranır veeline, halkına, obasına daha da yakınlaşır. Nihayet *“Bir ağzı dualının alqışılə Allah-təala bir əyal verdi” (18, 35).*

Ancak Dirse Han oğlu Boğaç’ın dünyaya gelişi o kadar da kolay olmaz. “Dirse Han oğlu Boğaç boyu”ndagörülen esas ve mantıklı gelişme de işte bu doğuma dikkat çekmektedir.

Dirse Han da, onun hanımı da zürriyetsizliğin veya kaosun kurbanı olmaz. Zürriyetsizlik hakkındaki tasavvurlar zamanla uzaklaşıp gider. Hayır ve sadaka sayesinde Dirse Hanve hanımının adak, istek ve arzuları karşılığında onların bir evladı dünyaya gelir. Bu evladın dünyaya gelişi, hem babanın veya Dirse Han’ın, hem de annenin veyahın kızının yeniden doğuşu anlamına gelir. Dirse Han hakkında Yazıcı Ozan şöyle yazar: *“Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı” (18, 36).* Aslında böylece kocası Dirse Han tarafından beklenmedik şekilde ölüm ile korkutulan han kızı da ikinci hayatını yaşamaya başlar.

Dirse Han oğlu Boğaç’ın tanınmasında ve diğer kahramanlardan ayrılmasındaki esas faktörlerden biri, yurdun bilgisi sayılan Dede Korkut’un gelip ona ad vermesidir. İşte bu hadise, destanın süjetinde yer alan en önemli vakadır. (Beyrek ve Basat’ın ad alması sonraki merhaleye dâhildir.)

Öncelikle hatırlatalım ki, Dede Korkut Destanı’nda ad verme gösterişli bir merasimle yapılmaz. Ancak şuna özellikle dikkat etmek gerekir ki, ad vermenin bir sebebi vardır ve bu her-

hangi bir merasim veya hadise ile alakalıdır. İlk olarak kahramanlık gösterilir, sonra ise Dede Korkut tek başına gelip bunun karşılığında, hatta şöyle demek mümkünse, yiğidin kahramanlığının niteliğine uygun olarak ona ad verir. Örneğin; boğayı yıktığı için Boğaç adı ortaya çıkar. Bu bağlamda herhalde verilen ad ile onun arkasında baş gösteren hadisenin alakasının olması, olamamasından daha mantıklıdır.

Folklor örneğinin kosmoloji¹¹ prensibine uygunluğu da en önemlifactörlerden biridir. Bu bakımdan folklor metnindeki, somut olarak Dede Korkut Destanı'ndaki Dede Korkut tarafından kahramanlara verilen ad ile onun ifade ettiği anlam ilişkisi ve hatta yakınlığı da nizamlı bir cemiyyetin işaretidir.

Boğaç'ın ikinci kez doğuşu, ad alması ile gerçekleşir. Ad almakla Boğaç adeta yeniden dünyaya gelir. O, meydanda Bayındır Han'ın boğası ile karşı karşıya gelir: “*Genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Uç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlib meydan ortasında qoyu verdilər... Dirsə xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydana aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlancığı qaç-*

---

¹¹ *Kosmoloji* (is. Fr. *cosmologie*) terimi, evren bilimi kavramını (Türkçe sözlük 2005:1227), Kaos (İng. chaos) kelimesi ise evrenin düzene girmeden önceki yoksun, uyumsuz ve karışık durumunu (2005: 1065) ifade eder. Dede Korkut destanında kaos durumuna “Dirse Han Oğlu Buğaç” boyunda “Xanim, Bayandır Xandan buyruq belədir ki, oğlu-qızı olmayanı Allah qarğıyıbdır: biz də qarğıyırıq” (Kitabi –Dədə Qorqud 1988:132) cümlesiyle işaret edilmektedir. Kaos, Dirse Hanın Oğlu Buğaç'ın ve diğer Oğuz yiğitlerinin Dede Korkut tarafından isimlendirmesiyle sona ermektedir. Akabinde bundan sonraki hadiseler, destanın süjetinde kosmolojik prensipe göre yer almaktadır.

madı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı” (18, 36). Bu müca-dele, Dirse Han’ın oğlu Boğaç’ın kazanması ile sonlanır: “Oğ-lan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi” (18, 36).

Bayındır Han, Boğaç’ı meydandaki yiğitliğindən dolayı kahraman olarak tanıtır. Dede Korkut ona ad koyar. Boğaç’a beylik verilmesi ise babasının vazifesi olarak görülür. Böylece, yeni bir mantık belirir: Destanın ilk kahramanının yaşını Allah, adını Dede Korkut, beyliğini ise babası verir.

Tüm bunların karşılığında Dirse Han, öz oğlunu öldürme tehlikesi ile karşılaşır. Kendi doğumuyla baba ve annesine veya Dirse Han ve han kızına yeniden hayat bahşeden Boğaç şimdi ölümün kucağına atılır. Dirse Han, Boğaç ölürse kendisinin de öleceğini düşünemez. Onun yanında olan kırk yiğit, Boğaç’ı babasının gözünden düşürür ve onu babasına oklattırırılar. Bununla birlikte aile yeni bir ölüm ile karşı karşıya kalır. Yani eğer Boğaç ölürse, bu yeniden Dirse Han’ın ve han kızının ölümü demektir. Diğer bir ifadeyle, sosyal-fiziksel ölüm, manevi ölüme dönüşebilir.

Fakat hayat Dirse Han ailesinin yüzüne güler. Boğaç “*ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbügəzi vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan onda yıqıldıqda Boz atlu Xızır hazır oldı. Uç qatla yarasın sığadı: “Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəyi anan südilə sənin yarana məlhəmdir” – dedi, qaib oldu” (18, 39). Bu vaka “halkların ibtidai görüşleri ile bağlantılı süjetin arkaik ve masal elementi” (21, 104) olarak kabul edilmiştir.*

Burada en gerekli ve önemli durum, Hızır’ın “Ölüm yoktur.” kelamıdır. Aslında bu kelamı ilahi güçten gelen bir hakikat gibi kabul etmek mümkündür. Boğaç’a ölüm yoksa diyebiliriz ki, Dirse Hanve han kızına da ölüm yoktur.

Anne, oğlunun yanına gider. Koca Hızır'ın tavsiyesi yerine getirilir. Kırk ince belli kızın toplayıp getirdiği dağ çiçeği ile anne sütü Boğaç'ın yarasına merhem olur: *“Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapsağ oldı. Oğlan ata binər, qılıc quşanar oldı. Av avlar, quş quşlar oldı”* (18, 39).

Böylece Boğaç ölümden kaçarak kurtulmuş ve yeniden doğmuştur. Aynı zamanda, anne ve babasını da manevi ölümden kurtarmıştır. Ama bu hadiseden sonra bile Dirse Han, oğlunun öldüğünü zanneder. Dirse Han'ın kırk hizmetçisi ise Boğaç'ın sağ olduğunu bildiği için plan yaparlar ve Dirse Han'ı ortadan kaldırmak isterler. Çünkü aksi takdirde Dirse Han kendi askerlerinin hile yaptığını öğrenebilirdi: *“Ol qırq namərdlər bunu tuydılar. “Nə eyləyalım?” deyü tanışılar: “Dirsə xan əgər oğlanlığın görərsə, oturmaz, bizi həb qırar” – dedilər. “Gəlün Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafər ellərinə yonalalım” – deyü Dirsə xanı tutdular, ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim boynına taqdılar, ağ ətindən qan çıxınca dögdilər. Dirsə xan yayan, bunlar atlı yürüdü. Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər. Dirsə xan tutsaq oldı, gedər. Dirsə xanın tutsaq olduğundan oğuz bəglərinin xəbəri yoq”* (18, 40).

Hadiselerin bu şəkildə gelişimi yine hem Dirse Han ve han kızının hem de Boğaç'ın nihai ölümü olabilirdi. Fakat han kızı en doğru şəkildə hareket eder ve Boğaç'ı kendi babasını kurtarmaya yönlendirir:

*“Görərmisin, ay oğul, nələr oldı?!
Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldu.
Eldə yağı yoğkən sənin babanın, üstinə yağı gəldi.
Ol qırq namərd – babanın, yoldaşları babanı tutdılar.
Ağ əllərin ardına bağladılar.
Qıl sicim ağ boynına taqdılar.
Kəndülər atlı, babanı yayaq yürütdilər.*

*Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər.
Xanım oğul! Qalqubanı yerindən urı turğıl!
Qırq yigidin boyına alğıl!
Babanı ol qırq namərddən qurtarğıl!
Yüri, oğul!
Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl! – dedi”*

(18, 40).

Neticede Boğaç kırk yiğit ile Dirse Han'ı ve kendi babasını düşmanın elindən kurtarır. Bu defa Boğaç'ın, kendi oğlunun gücü ilə Dirse Han yeniden doğar. Boğaç da yeniden doğmuş kahraman gibi kendini takdim eder.

Böylece bütün ölümlərə galip gəlinir. Hızır'ın “Ölüm yoktur.” düşüncəsi, boyun içeriğine ve sonucuna dönüşür. Dede Korkut da boyun sonunda şöyle söyler: “*Qərə ölüm gəldigində keçit versün*” (18, 41) – “*Qara ölüm gəldikdə keçid versin*” (18, 139).

Boydaki Boğaç ile bağlantılı doğuş eylemi üç defa təkrarlanır: Anadan doğmaq, ad almak, ölümdən kurtulmaq. Bu durum üç defa datasdik edilir. Dirse Han da iki defa (oğlu olduğunda, Dirse Han'ın adamlarına inanır və esir edildiyində, oğlu tərəfindən kurtarıldığında), han kızı da iki defa (oğlu olduğunda və sütü ilə oğlunu kurtardığında) doğar. Bununla da “Dirse Han oğlu Boğaç boyu” digər bütün tərəflərinin yanısıra kendini destanın poetkasında və ya şiirsel düşüncəsində doğuş eylemi gibi atfetmiş olur və destanın da doğuş boyuna (birinci boyuna) dönüşür.

BURLA HATUNUN STATÜSÜ

Oğuz hanımlarının tasvirinde göze çarpan ve ciddi derecedeki farklılıklar açıkça görünür. Bu esas ve önemli farklılıklar, zahiri etkilere bağlı olsa bile daha çok dâhili içerik ve mahiyet taşır.

Diğer taraftan Dede Korkut destanında aliterasyon çok geniş ve mühim yer tutar. Hatta kafiyeleri de değiştirme gücüne sahiptir. “Boyu uzun Burla Hatun, Sarı elbiseli Selcan Hatun, Bay Bican Bey’in kızı Banu Çiçek, Bay Büre’nin oğlu Bamsı Beyrek” gibi ifadelerde ‘b’ ve ‘s’ ünsüzlerinin aliterasyonu göz önündedir. Ancak “Boyu uzun Burla Hatun” ifadesi, söz konusu ifadeleresadece aliterasyon gibi yaklaşmanın ve onları kafiyenin eşdeğeri olarak nitelendirmenin çok yetersiz olduğunu kanıtlar. Bunun için “Boyu uzun Burla Hatun” ifadesinin destanda kullanım yerlerine dikkat etmek gereklidir.

“Boyu uzun Burla Hatun” ifadesine ilk olarak “Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı boy”da rastlanılır. Salur Kazan’ın evinin talan edilmesini tasvir eden anlatıcı, Kazan Han’ın hanımının adını zikrederken “Boyu uzun Burla Hatun” ifadesini olduğu gibi kullanır (18, s. 42-43). Metnin sonraki bölümünde de bu ifade aynen tekrar edilir: “*Boyu uzun Burla bunu eşitdi, yürəgilə canına odlar düşdü*” (18, s. 46).

Yahut “*Boyu uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi*” (18, s. 47).

Ve yahut “*Oğlan böylə digəc bıldır-bıldır gözünün yaşı rəvan oldı. Boyu uzun, beli (incə) Burla xatun boynılə qulağın aldı, düşdi. Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı. Qarğu kibi qara saçını yoldı*” (18, s.47).

Son örnekte “beli ince” ifadesinin kullanılmasına rağmen “Boyu uzun Burla hatun” ifade kalıbı olduğu gibi korunup muhafaza edilmiştir.

Tüm bunlar anlatıcının “Boyu uzun Burla Hatun” ifadesine “Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı” boyun sonuna kadar sadık kaldığını onaylar. Konuya açıklık getirmek için şunu hatırlatalım ki, destan metninde Burla Hatun’dan farklı olarak Selcan Hatun’un isminin karşısında kullanılan “sarı donlu (elbiseli)” ifadesi yeteri kadar kalıcı ve sabit değildir. Nitekim “Kanlı Koca oğlu Kan Turalı boyu”nda 5 defa “Sarı donlu (elbiseli) Selcan Hatun”, 5 defa “Sarı elbiseli kız”, 10 defa ise farklı olarak “Selcan Hatun” ifadesine rastlanılır (18, s. 85-93) ve Selcan Hatun’un adında metin boyunca çok fazla değişiklikler görülür. Söz konusu durum, anlatıcının Burla Hatun ile mukayese edildiğinde Selcan Hatun’da o kadar da dikkatli olmadığını gösteriyor ve bunun başlıca sebebi, yine Burla Hatun ile mukayesede edildiğinde Selcan Hatun’un cemiyetteki yeri ile alakalıdır. Selcan Hatun sadece Trabzon Tekürü’nün kızıdır. Burla Hatun ise Bayındır Han’ın kızı ve Kazan Han’ın hanımıdır. Bu bakımdan Burla Hatun’un cemiyetteki statüsü, anlatıcıyı oldukça dikkatli olmaya sevk eder. Hatta “Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı” boyda Şökli Melik de “Boyu uzun Burla Hatun” ifadesini kullanır (18, s. 46).

Destanın “Kazan Bey’in oğlu Uruz Bey’in tutsak olduğu” boyunda da vaziyet aynıdır. Metinden bir parça: “*Xan qızı Boyı uzun Burla xatun Qazanın gəldiyini eşitdi. Atndan-ayqırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı*” (18, s. 72).

Yahut “*Məgər, xanım, Boyı uzun Burla xatun oğlancığını andı, qərarı qalmadı. Qırq incə bellü qız-oğlan ilə qara ayqırın dardırdı, bütün bindi. Qara qılıcın quşandı. “Başımın tacı Qazan gəlmədi” deyü izin izlədi, getdi*” (18, s. 76).

Ve yahut “*Boyu uzun Burla xatun qara tuğın kafərin qılıcladı, yerə saldı*” (18, s. 77).

Bu boyda da anlatıcının “Boyu uzun Burla Hatun” ifade kalıbını aynı şekilde koruduğu tasdik edilir.

Burla Hatun bir karakter olarak “Bamsı Beyrek” boyunca da yer alır. Bu boyun sonunda Banu Çiçek’in düğün merasimi verilmiştir. Oğuz yurdunun eğlence yerine toplandığı bilinmektedir. Bu şenlikte Kazan Han ile Burla Hatun da vardır. 16 yıl esir tutulan Beyrek, nişanlısının düğününe çıkıp gelir ve yemekleri dağıtır. Bu hadiseden sonraki metin ise şu şekildedir: “*Bunu gördi Qazan bəgin xatunu Boyu uzun Burla qaqqdı, aydır: “Mərə, qavat oğlu dəli qavat, sana düşərmə bitəkəllüf mənim üzərimə gələsən? – dedi” (18, s. 64).* Anlatıcı ifade kalıbına yine sadıktır. Sadece burada küçük bir metatez meydana gelmiş ve “hatun” sözü öne geçirilmiştir. Aslında bu da “Boyu uzun Burla Hatun” demektir.

Metnin son bölümünde ise ciddi bir değişiklik olmuştur: “*Beyrək aydır: “Xanım Qazan bəgdən mana buyruq oldı. Mana kimsə tolaşamaz”, – dedi (18, s. 64).*

Peki bu nasıl bir buyruktur? Bahsedilen buyruk Kazan Han’ın kendi beyliğini bir günlüğüne Beyrek’evermesinden ibarettir: “*Dəli ozan, dövlətin dəpdi. Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun. Qoyun nerəyə gedirsə, getsin, neylərsə, eyləsin”, – dedi (18, s. 64).* Bundan sonra hem anlatıcı hem de Burla Hatun yer değiştirmiş gibi olur: “*Burla xatun aydır: “Çünkü Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun!” – dedi (18, s. 64).* Böylece “Boyu uzun Burla Hatun” ifade kalıbı “Burla Hatun” ifadesi ile değişmiştir. Hatta böyle bir değişim yine tekrarlanır. Beyrek (deli ozan) düğünü olan kızın yani Banu Çiçek’in oynamasını ısrar ettiği yerde de ifade kalıbı değişmiş şekildedir: “*Burla xatun aydır: “Qız, qalq oynama, əliündən nə gəlür? – dedi” (18, s. 64).*

Her iki olgu da Kazan Han, beylerbeyliğini bir günlüğüne Beyrek’e (deli ozana!) verdiği için Burla Hatun Kazan Han’ın hanımı olarak kalır, fakat cemiyetteki statüsünü

ytirir. Demek ki, “boyu uzun” ifadesinin aliterasyon oluřturma fonksiyonu meselenin g6r6nen kismidir. Hakikatte ise “y6ce boy” manasına gelen “boyu uzun” ifadesi, Kazan Han’ın hanımı ve Bayındır Han’ın kızı Burla Hatun’un cemiyetteki stat6s6n6 onaylar.

**BİRİNCİ PORTRE: BURLA HATUN VE DİRSE
HAN'IN HANIMI**

Dede Korkut Destanı bilinen bütün kahramanlık ve vatan-severlik içeriği ile birlikte Kalın Oğuz yurdunun düşünce sisteminin de önemli derecede gösterir. Ama mesele her bir folklor örneğinin veya folklor abidesinin halk tefekkürünün canlı yansıması şeklinde olmasında değildir. Peki nedendir? Anlam ve maksat, halk tefekkürünün koruyucusu olan destan metninin, halkın bu metinde açık şekilde ifade edemediği bir takım fikirlerin de muhafaza mekânı olmasından ibarettir.

Dede Korkut Destanı'nda kahraman Oğuz yiğitleri ile birlikte daha belirgin şekilde görünen ve bazı isteklerin fikrî sembolü olan kadın kahramanlar da vardır. Bunlardan üçünün adı açıkça bellidir: Burla Hatun, Banu Çiçek, Selcan Hatun. Bir kaçının ise adı anılmasa bile bahsedilen kadınların da destanın yapısındaki yeri ve mevkisi açıkça sezilir. Bu gruba Dirse Han'ın, Deli Dumrul'un ve Segrek'in hanımları dâhildir. Öyleyse çeşitli boylarda nakledilen hadise ve durumlarla alakalı olan bu hanımlar destanın metninde kendi vazifeleri karşılığında nasıl tasvir ve takdim olurlar?

“Dirse Han oğlu Boğaç” adlı birinci boyda son derece kaygılı görünen ve ciddi rahatsızlık geçiren Dirse Han, kendi hanımını şöyle tarif eder:

*“Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıqub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğından sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yananqlım!”* (18, s.35).

Bu tasvir, bir Oğuz hanımı veya somut olarak bu hanımın güzelliği hakkında tam ve mükemmel bir sunuşla eşdeğerdir. Diğer bir deyişle, yukarıda verilen bedii parçada Dirse Han'ın hanımının harikulade bir portresi çizilmiştir. Çizilen portrede hanımının “servi boyu, kara saçı, çatma kaş, dar ağız ve al yanağı” açıkça görünür. Hatta Dirse Han'ın hanımının kırk ince belli kız ile birlikte oğlunu aramaya çıkması olayını da dikkate alırsak, bu durumda “ince bel” ifadesini hiç tereddüt etmeden onun vasfına da dâhil edebiliriz. Folklor geleneğine göre bu tasvir, metnin hangi bölümünde tekrar edilmeliyseorada verilmiştir. Delil için Kazan Han'ın hanımı Burla Hatunun tasvirine dikkat etmek yeterlidir:

“Boyu uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi.

*Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı.
Qarğu kimi qara saçını yoldı” (18, s. 47).*

Destan metninde başlayan tasvir geleneği veya iki Oğuz hanımının, dolayısıyla Dirse Han'ın hanımının ve Burla Hatun'un dış görünüşlerindeki benzerliği açıkça hissedilir: Uzun boy, ince bel, al yanak, kara saç vb. Sadece Dirse Han'ın hanımının tasvirinde olan “çatma kaş” ve “dar ağız” ifadeleri, Burla Hatun'un tasvirinde yoktur. Dirse Han'ın hanımının tasviri ile Burla Hatun'un tasvirinin mukayesesinde ortaya çıkan bu farklılık (“çatma kaş” ve “dar ağız” ifadelerinin olmaması), Burla Hatun'un tasvirinin tamamlanmadığı anlamına gelmez. Bu tasvirler, iki Oğuz hanımının birbiri ile dış görünüşteki benzerliğini sorgulamaz ve onların benzerliğine asla zarar getirmez. Dirse Han'ın hanımının da, Burla Hatun'un da anlatımına ait olan her iki metne, bir anlatıcının konuşması veya yorumu gibi bakmak daha doğrudur.

İKİNCİ PORTRE: BANU ÇİÇEK VE SELCAN HATUN

Acaba Banu Çiçek'in ve Selcan Hatun'un tasviri veya takdimi nasıldır? Bu noktada Beyrek'in Banu Çiçek'e bakıp söylediklerini hatırlayalım:

*“Qarğu kibi qara saçın yoldınmı, qız?!
Qara gözdən acı yaş dökdinmi, qız?!
Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?!” (18, s.65).*

Beyrek hakikati öğrenmek için Banu Çiçek'e sorduğu soruları tasvirin altında verir. Yani Banu Çiçek'in kara saçlı, kara gözlü, elma gibi al yanaklı olması soru işaretinden önce ve açıkça görünür. İlginçtir ki, Banu Çiçek de bu soruların karşılığında Beyrek'e sunduğu cevabını kendi tasvirinin altında saklamış olur:

*“Qarğu kibi qara saçum yolduğum çoq.
Güz alması kibi al yanağım yırtduğum çoq”. (18, s. 65).*

Banu Çiçek'in tasvirinde geleneksel olarak, yani Dirse Han'ın hanımının ve Burla Hatun'un tasvirinden sıyrılmış bazı yerler tekrar edilir. Fakat bu tasvirde “selvi boy”, “çatma kaş”, “dar ağız” ifadelerine rastlanılmaz.

Selcan Hatun'un tasvirine gelindiğinde, Kan Turalı onun güzelliği hakkında şunları söyler:

*“Yalab-yalab yalabıynan incə tonlum!
Yer basmıyıb yürüyən,
Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!
Qoşa badam dar ağızlum!
Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!
Qırması qırq tutam qara saçlım!”(18, s. 93).*

Artık burada Banu Çiçek ile mukayese edildiğinde “al yanak”, “dar ağız”, “kara kaş”, “kara saç” ifadeleri canlandırılır. Hatta şöyle demek mümkündür: Dirse Han’ın hanımının tasvirine de oldukça benzerdir. Fakat ister Dirse Han’ın hanımının, ister Banu Çiçek’in isterse de Selcan Hatun’un takdiminde Burla Hatun’a ait olan “boyu uzun” ifadesinden olduğu gibi yararlanmaya son derece temkinli yaklaşmıştır. Aslında bu ifade istifadesiz kalmıştır. Şüphesiz bu durum, Burla Hatun’un statüsü ile alakalı bir meseledir.

PORTRENİN ASLI (ORJİNALİ)

Oğuz yurdunun hanımlarının tasvirinde gözlemlenen güzel bir teşbihin, bazı farklılıklarla aynen tekrarlandığını ve bu durumun bütün hanımlara atfedildiğini incelemeler göstermektedir. Bu, elma yanak ile alakalı olan meşhur teşbihdir:

1. “Güz almasına bənzər al yanaqlım!” (18, s. 35) – bu, Dirse Han’ın hanımına aittir.

2. “Güz alması kibi al yanağın tutdı, yırtdı” (18, s. 47) – bu, Burla Hatun’a aittir.

3. “Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?!” (18, s. 65) – bu, Banu Çiçək’e aittir.

4. “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!” (18, s. 93) – bu, Selcan Hatun’a aittir

Hanımların yanağının bazen sonbahar elması bazen de kışın kar üzerine damlamış kan ilə mukayese edilmesinin mevsimsel özelliklerle alakalı olması da mümkündür. Bu durum, anlatıcının metni sonbaharda veya kış aylarından birinde söylemesinden kaynaklanmıştır. Böylece Oğuz yurdu hanımına ait tasvirin en iyi örnek varyantı veya portrenin orijinali ise, destan metninde aşağıdaki şekilde canlandırılmıştır:

*“Bərü gəlgi,
başum bəxti,
evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə incə belli,
boyu uzun,
səlvi boylum!
Topuğundan sarmaşanda
Qurması qırq tutam qarğu kibi
qara saçlum!
Qələmçilər çaldığı, qurulu yaya bənzər*

*qara qaşlum,
çatma qaşlum!
Güz almasına bənzər,
qar üzərinə qan tammış kibi
al, qızıl yananqlım!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!”*

PORTRENİN ÇİZGİLERİ: HAYAT VE ÖLÜM

Oğuz yurdunun hanımlarının tasvirleri, destanın poetikasında veya bedii tahayyülünde tesadüfü nitelik taşımaz. Bahsedilen tasvirler,olumlu ruhsal durumları hatırlatsa da asıl hakikat tamamıyla başkadır. Söz konusu hakikat, Dirse Han'ın diğer Oğuz beyleri ile birlikte Bayındır Han'ın meclisine geldiği ilk boydan bilinir. Fakat burada beklenilmeyen bir hadise meydana gelir: Dirse Han'ı kara otağa götürürler ve böylece ak ve kızıl otağda oturan beyler ile mukayase edildiğinde Dirse Han bir çeşit aşağılanmaya maruz bırakılır. Bu durumun sebebi, evladının olmamasıdır. Meselenin ciddiliği şundan ibarettir ki, Dirse Han'ın zürriyetsizliği şimdiye kadar akla gelmediği için hiçbir zaman rahatsızlık vermemiştir. Dirse Han'ın çocuksuzluğunun acı bir şekilde yüzüne vurulması, normal görünen durumu tamamıyla değiştirir ve Dirse Han yaşam ile ölüm arasında kalır. Yaşam ile ölümlün çatışması iyice keskinleştiği anda Dirse Han hanımı ile karşılaşır ve yukarıda hatırladığımız tasvir onun kendi dilinden söylenir: “*Bərü gəlgi, başum bəxti, evüm təxti*”.

Kazan Han'ın hanımı Burla Hatun'a gelince, onun kâfirler tarafından esir edildiği bilinmektedir. Şökli Melik, esir düşünce kimliğini gizleyen Burla Hatun'un kırk ince belli kız içerisinden bulunup belirlenmesi için şu şekilde kararlaştırıp adamlarına emir verir: Uruz'un etinden kavurma pişirilip kızların karşısına koyulacak, kim yemezse demek oluyor ki o Burla Hatun'dur. Buradan anlaşılıyor ki, Burla Hatun (daha geniş manada Kazan Han ve Oğuz yurdu!) yaşam ile ölüm arasında kalır. İşte böyle bir zamanda onun güzelliğinin tasviri ve takdimi meydana çıkar: “*Boyu uzun, beli incə Burla xatun boynilə qulağın aldı, düşdi*”.

Banu Çiçek ise şöyle bir zamanda tasvir edilir: Banu Çiçek'i başka birisiyle evlendirirler ve 16 yıl esir kalan Beyrek, düğün merasimine çıkıp gelir. Aslında düğün merasimi Beyrek

ile Banu Çiçek'in yaşam ile ölüm arasında kalması demektir. Bu karşılaşma geniş manada doğru ile yanlışın karşı karşıya gelmesidir ve Oğuz yurdu için çok önemlidir. İşte bu esnada Beyrek'in dilinden Banu Çiçektasvir edilir: "*Qarğı kibi qara saçın yoldınmı, qız?!*"

Kan Turalı ile Selcan Hatun, bahislerinin geçtiği boyun sonunda karşı karşıya gelirler. Hatta iki sevgilinin birbiriyle vuruşma ortamı oluşur. Diğer bir ifadeyle, onların her ikisi yaşam ile ölüm arasındadır. Bu sırada Kan Turalı'nın dilinden Selcan Hatun'un tarifi duyulur: "*Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!*"

KAYBEDİLMİŞ ŞANS

Hatırlatmamız gerekir ki, Deli Dumrul ile hanımı, Segrek ile hanımı ve Begil ile hanımı arasında da yaşam ile ölümün sınırı görünür. Şöyle ki, Deli Dumrul ölüm öncesi hanımı ile helalleşmek ister. Segrek, hanımını gerdek gecesi bırakıp kardeşini kurtarmaya, yani bir çeşit ölüme gider. Begil de Bayındır Han'a küstüğünde aslında başına bela aldığında hanımının önerisine kulak verir. Her üç durum dayaşam ile ölüm arasında kalma çizgisidir. Deli Dumrul'un, Segrek'in ve Begil'in hanımını tasvir ve tarif etmesi için bedii bir ortam olduğu (sadece Begil "görlüm" ifadesi ile yetinir.) fakat onların bu durumdan istifade etmediği anlaşılmaktadır. Nedense anlatıcı da böyle bir fırsatı elden kaçırmıştır.

İÇ OĞUZ'UN HANIMLARI

Dede Korkut Destanı'nda Oğuz hanımları ile ilgili şu soru her zaman düşündürücü olmuştur: Bu hanımlar aslen kimleri temsil eder ve nereden Oğuz yurduna gelin gelmişlerdir?

Dirse Han'ın hanımı Dirse Han'a dönerek şöyle söyler:

*“Azğun dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yenümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönmiyəyim” (18, s. 38).*

Kâfirlerin açıkça yakınmasından belli olduğu üzre, Dirse Han'ın hanımı kâfir yerleşkesinden değildir.

Yine de hanımı Dirse Han'a şöyle der:

*“Xan babamın göyüsü!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdiğim, a Dirsə xan!” (18, s. 38).*

Dirse Han'ın hanımının kendisini han kızı olarak vurgulaması, onun Dış Oğuz'dan değil, İç Oğuz kızlarından olduğunun kanıtıdır. Böylece Dirse Han'ın hanımının İç Oğuz'dan olduğunu söyleyebiliriz.

Burla Hatun'un ise İç Oğuz'dan olduğu açıkça bellidir çünkü o, Bayındır Han'ın kızıdır.

DIŞ OĞUZ'UN BANU ÇİÇEK'İ

Diğer taraftan boyun ortasında onların artık büyümüş oğlu ve kızı; Beyrek ve Banu Çiçek karşılaşırlar: “*Çağırıldılar Beyrək gəldi. Banuçiçək yaşmağlandı, xəbər sordı. Aydır: “Yigit, gəlişin qandan?” Beyrək aydır: “İç Oğuzdan!” “İç Oğuzdan kimün nəsisən?” – dedi. “Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm”, – dedi. Qız aydır: “Ya nə məsləhətə gəldin, yigit?” – dedi. Beyrək aydır: “Baybican bəgün bir qızı varmış, anı görməgə gəldim!” – dedi” (18, s. 54). Burada Banu Çiçek’in “İç Oğuz’dan kimlerdensin?” sorusu, Banu Çiçek’in İç Oğuz’dan olmamasına işarettir. Bu ihtimaller boyun sonuna kadar devam eder ve hakikat tam olarak aydınlığa kavuşmaz. Fakat destan metninin başka bir yerinde bu sır ortaya çıkar. Sonuncu boyda Aruz şöyle söyler: “*Bəglər, Beyrək bizdən qız almışdır, güyəgümüzdir. Əmma Qazanın inağıdır. Gəlsün, bizi Qazanla barışdırsun. Deyəlüm, gətürəlim; bizə müti olursa, xoş! Olmaz isə, ban saqqalını tutayın, siz qılıc aşurın parələn! Aradan Beyrəgi götürəlim. Andan sonra Qazan ilə işümüz xeyir ola!” (18, s. 124).**

Yukarıda belirtilen üçüncü durumda mesele ile ilgili çözülmədik hiçbir yer kalmıyor: Banu Çiçek Dış Oğuz’dandır! Buna göre de beşik kertmesi olmasına bakılmaksızın, Banu Çiçek’in alıp getirilmesinde belirli şartlar ortaya çıkar. Şartların zorluğu belirlendikten sonra Dede Korkut elçi olarak kız istemeye gider ve Deli Karçar’ın talepleri yerine getirilir. Fakat zorluklar bununla da bitmez. Bay Bican, kızını kâfir ordusundan olan Bayburt Hisarı’nın Beyi’ne vereceğini uzun zaman önce bildirdiği için bu hadiseyi haber alan kâfirler Beyrek’i esir alırlar. Aradan 16 yıl geçtikten sonra Beyrek ile Banu Çiçek birbirlerine kavuşurlar.

**TRABZON TEKÜRÜ'NÜN SARI DONLU
(ELBİSELİ) KIZI**

PekiSelcan Hatun hakkında ne söylenebilir?

Selcen Hatun ile ilgili boyda Kan Turalı'nın onunla evlenmek istediği anlatılmaktadır. Fakat ona İç Oğuzve Dış Oğuz'dan kız bulunamaz. Babası mecbur kalıp Trabzon'a gelir. Trabzon-Tekürü'nün güzel bir kızı olduğunu haber alır. Ancak bu kızı almanın şartları, Dış Oğuz'dan kız almanın şartları gibi oldukça ağırdır. Bunun için kuduz aslanı, kara boğayı ve kara erkek deveyi mağlup etmek gerekir. Diğer bir ifadeyle, Beyrek'in karşılaştığı zorluklar bazı farklılıklarla Kan Turalı'yı da bekler. Bu mücadelede ise Kan Turalı galip gelir.

Açıkça diyebiliriz ki, sadece İç Oğuz'dan değil, Dış Oğuz'dan ve kâfir bölgesinden getirilen gelinler içinde ciddi şartlar koyulur. Ama her iki durumda da İç Oğuz'un yiğitleri olan Beyrek ve Kan Turalı galip gelir.

EL KIZI: DELİ DUMRUL’UN HANIMI

Deli Dumrul’un anne ve babası, evlatları için canlarından vazgeçemedikleri hâlde Deli Dumrul’un hanımı kendi canından vazgeçmeye hazırdır. Bununla hanımı, Deli Dumrul’suz hayatın boş ve manasız olduğu hakkındaki kanaatini bildirir. Deli Dumrul’un hanımının kimliğine gelindiğinde ise, bu durum hakkındaki tasavvuru kendisi açıklamaktadır: “*Əzrayil aydır: “Mərə, dəli qavat! Dəxi nə aman dilərsən? Ağ saqqallu baban yanına vardın, can vermədi. Ağ birçəklü anan yanına vardın, can vermədi. Dəxi kim versə gərək?!” – dedi. Dəli Domrul aydır: “Həsətim vardır, bulışayım”, – dedi. Əzrayil aydır: “Mərə, dəli həsrətin kimdir?” Aydır: “Yad qızı həlalim var, andan mənim iki oğlancığım var, əmanətim var, ısmarlaram anlara, andan sonra mənim canım alasan”, – dedi” (18, s. 82). “El kızı” ifadesi, Deli Dumrul’un hanımının kâfir yurdundan olduğunu tasdik eder.*

DESTANDA BİLİNMEYEN MANTIK

Anlatıcı, İç Oğuz ile Dış Oğuz beylerinin Bayındır Han'ın sohbetine geldiklerinden bahseder. Bay Büre Bey kederlidir. Çünkü onun oğlu yoktur. Beyler hep bir ağızdan onun oğlu olsun diye dua ederler. O esnada Bay Bican Bey de kız evladı olmasını istediğini bildirir ve kızı olursa onu Bay Büre'nin oğluna vereceğini söyler. Bilinmeyen mantığa göre, Bay Büre oğul istediği için o İç Oğuz'dan, Bay Bican Bey kızı olsun diye dua ettiğine göre ise o Dış Oğuz'dan olmalıdır.

RAKAMLARIN ARMONİSİ: ÜÇ VE ALTI

Destanda sıkça kullanılan “üç” ve “altı” rakamlarının görevine dikkat etmek son derece önemlidir. Öncelikle hatırlatalım ki, üç rakamı ve onun temelinde meydana gelen diğer rakamlar Oğuz’u sembolize eder:

1. “*Qazan aydır: “Üç yüz yigidin oğlu Uruz mənim evim üstünə tursun”, – dedi” (18, s. 42).*
2. “*Qaracıq çoban kafərin üç yüzünü sapan taşıla yera bıraqdı” (18, s. 43).*
3. “*Salur Qazanla Qaraca çoban çapar yetdi. Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanının ayasıydı, üç keçı tüyindən sapanının qollarıydı. Üç yıldağ taşı düşdigi yerin otı bitməzdi” (18, s. 48).*
4. Uruz tutsaklıktan kurtulduğunda “*Üç yüz yigit oğuzdan şəhid oldu” (18, s. 78).*
5. “*Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nəyay qurardı, nəox atardı” (18, s. 104)*
6. Yine Begil hakkında şöyle söylenir: “*Oğlanı tonatdılar. Atasılə-anasılə gəldi görüşdi. Əllərin öpdı. Üç yüz yigidin yanına bıraqdı, meydana vardı” (18, s. 107)*
7. Eğrek sefere çıktığında “*üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı” (18, s. 110).* Hatta ilginçtir ki, Tekür Eğrek’i Segrek’in üzerine saldırtmak istediğinde onun yanına kafirlerden üç yüz kişi verir: “*Üç yüz kafər ana yoldaşlığa verdilər” (18, s. 113).*

“Altı” rakamına geldiğimizde, bu rakam ve onun “türemeleri” Aruz’u dâhil etmemek şartı ile (“*Altmış ərkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyən, altı ökəc dərisindən külah etsə, qulağlarını örtmiyən Atağızlu Aruz qoca çapar yetdi” (18, s. 49-50)* bütün durumlarda kâfirlere hastır:

1. “Şökli Məlik aydır: “Altı yüz kafər varsun, qoyunu gatürsün”, – dedi” (18, s. 43).

2. “Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu” (18, s. 43).

3. “On altı bin qara tonlu kafər ata bindi. Qazanın üzərinə alğar yetdi. Baqdılar gördilər altı bölük toz endi”. (18, s. 69).

4. Kan Turalı hakkında denilir ki, “Altı cəllad ənsəsinə gəldilər” (18, s. 89).

Yahut Kan Turalı'nın üzerine hücum etməyə hazırlanan Tekür hakkında şöyle söylenir: “Məgər xanım, Təkur peşiman oldi. “Üç canvar öldürdigiçün bir qızcığazımı aldı-getdi”, – dedi. İçin qara tonlu, gög dəmirli altı yüz kafər seçdi. Gecə-gündüz yortdılar. Nagahandan yetdilər” (18, s. 90).

5. “Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək təkur derdilər. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı” (18, s. 94); Yahut: “Ol altmış batman gürzlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı. Yalan dünya başına tar oldi” (18, s. 94)

6. “Begil oğlu İmran boyu”nda söylenir: “Kafər təkur aydır: “Qatlan, mərə qavat oğlu, mən sana varayım!” – dedi. Altı pərlü gürzini ələ aldı, oğlanun üzərinə sürdi” (18, s. 108);

7. “Uşun Koca oğlu Segrek boyu”nda tekürün adamları şöyle hareket ederler: “Altmış yaraqlı adam seçdilər, vardılar. Nagahandan altmış dəmir tonlu kafər oğlanın üzərinə gəldilər” (18, s. 113).

ÜÇ VE ALTI: SEGREK'İN HANIMI KİMDİR?

Esir edilən hanımını kurtarmak için yola koyulan Segrek ilə hanımı arasındakı diyalogu hatırlayalım. Segrek' in hanımına söylediklerine şiir kalıbında göz atalım:

*“Qız, sən mana bir yil baqğıl!
Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl!
İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl!
Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldügimi biləsən.
Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil!
Gözün kimi tutarsa, könlün kimi sevərsə, ana varğıl!”*
(18, s.112).

Üç rakamı Oğuzlar'a ait olduğuna görə, Oğuz yigidi olan Segrek de saymaya 1'den başlayıp 3'te bırakır: *“İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl! Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldügimi biləsən”*.

Bir de Segrek'in hanımının sözlərinə, daha doğrusu, onun Segrek'e cavabına bakalım:

*“Yigidim mənsana bir yil baqam.
Bir yildə gəlməzsən, iki yil baqam.
İki yildə gəlməzsən, üç-dört yil baqam.
Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam.
Altı yol ayırdına çadır dikəm.
Gələndən-gedəndən xəbər soram.
Xeyir xəbər gətürənə at, ton verəm,
Qaftanlar geydürəm.
Şər xəbər gətürənin başın kəsəm.
Ərkəg sinəgi üzərimə qondırmıyam.
Murad ver, murad al, andan get, yigidim!”*
(18, s. 112).

Segrek'in saymayı 3'de bırakmasına bakmayarak Segrek'in hanımının 6 rakamına kadar devam etmesi ve 6'da durması ilginçtir: “*Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam. Altı yol ayırdına çadır dikəm*”. Böylece Segrek'in hanımının düşüncesinde 6 rakamının önemli yer tuttuğunu anlarız ve Segrek'in hanımının da kâfir yurdundan olduğunu artık daha kesin bir şekilde ifade edebiliriz.

Segrek'in hanımı kâfir ordusu ile İç Oğuz arasındaki barışı simgeler ve barışın garantisidir. “Dede Korkut” destanı savaş ve davanın değil, sadece barış ve tek dünya modelinin destanıdır.

DESTANDA URUZ'UN YERİ

Dede Korkut Destanı'nda kendi bedii ifadesini bulan kahramanlık motifleri, uzun yıllar boyunca çeşitli yönlerden incelenmiş, bu konuda değerli bilimsel görüşler söylenmiş ve gelecekte de söylenilecektir. Diğer taraftan, kahramanlığın incelenmesi geleneği sadece "Dede Korkut" gibi çok mühim bir abidenin kahramanlık destanı olması ile ilgili değildir. Aynı zamanda araştırmanın bu istikamette yapılması, destanın karanlık kalan birçok yönlerini de aydınlatır.

Genç bahadır Uruz, destanın üç boyunda iştirak eder: İkinci boy "Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy", dördüncü boy "Kazan Bey'in oğlu Uruz Bey'in tutsak olduğu boy" ve on birinci boyolan "Salur Kazan'ın tutsak olduğu ve oğlu Uruz'un onu kurtardığı boy". Araştırmacılar bu boyları mukayese ederek ve çok da haklı olarak on birinci boyu diğer iki boydan farklı tutarlar. Uruz içinesas ve mühim boy diye düşünürler. Orhan Şaik Gökyay, on birinci boyu göz önüne alarak orada "hakim rol genç Uruz'un üzerindedir" (10) diye vurgular. Yine diğer bir araştırmacı Xalık Koroğlu'nun yazdığına göre: "Kazan'ın oğlu Uruz'dan üç defa bahsedilir. İlkdefa o, babasının çadırlarını koruduğu zaman esir düşer. İkinci defa da onun esir düşmesi tasvir edilir. Yalnız bir boyda Uruz esas kahraman gibi ortaya çıkar: Büyük yiğitlik gösterip babasını esaretten kurtarır" (21, 173).

Ancak bu fikirlerden Uruz on birinci boyun esas kahramanı olsa da onun başka boylarda iştirakının önem taşımadığı anlaşılmalıdır. Yahut onun iştirakçısı olduğu ikinci ve dördüncü boyların destan poetikası bakımından herhangi bir özelliği ile farklılık arz etmediği de söylenemez. Aksine, biz yukarıdaki kanaatlere katılsak bile,

Uruz'un hem dięer iki boydaki mühim rolünün hem de adı ara sıra zikredilen ve bazen hię anılmayan boylarla da ciddi alakasının olduęu fikrindeyiz. Baęka bir deyięle, Uruz nerede varsa o yer ve zaman "Dede Korkut" destanının poetikası ile doęrudan alakalıdır.

URUZ'UN ŞECERESİ

Oğuz yurdu için beklenmedik bir durum Uruz'un şahsiyeti ile alakalıdır. Savaşta düşmana mağlup olan Karaca Çoban yahut herhangi bir Bey'in oğlu örneğin; Yigenek, Segrek, İmran olsaydı belki kadar da dikkat çekmezdi. Uruz genç olması bakımından onlarla aynı mevkide olsa bile, şecere bakımından onlardan kesin bir şekilde ayrılır. Oğuz yurdu için nadir olup beklenmeyen durumlar şunlarla alakalıdır: Uruz beylerbeyi Kazan Han'ın oğlu, hatta biraz daha öncesine gidersek hanlar hanı Bayındır Han'ın torunudur. Başka bir deyişle, Uruz kendi yaşlıları ile mukayese edildiğinde düşmana daha iyi şekilde galip gelmesi gerekirdi, fakat bunun tam tersi oldu.

Böylece destan metnindeki ilk karşılaşma sahnesinde Uruz özel vefarklı bir kahramanlık göstermez. Kahramanlığı bir yana, beklenmedik bir anda esir düşer. Ne kadar garip olsa bile bu durumda doğaldır ve destandaki hadiselerin dramtizmini daha da artırma maksadını taşır. Söz konusu durum, destandaki epik geleneğe uygun değildir. Fakat bununla birlikte folklorik düşünceye de zıt değildir. Yani destancılık namına vaziyeti biraz da gerginleştirmek için herhangi bir tesadüfî tipleme değil, süjetdeki bu vaziyete tam uygun gelen, aynı zamanda geniş manadadestanın poetikasının taleplerini karşılayan bir kahraman bulunmalıdır. Aynı zamanda bu kahraman hadiselerin gelişimini belirginleştirme gücüne sahip olmalıdır. Uruz işte böyle bir kahramandır. Çünkü o Kazan Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın torunudur!

SOY STATÜSÜ

Boydaki önemli bir durum, Kazan Han'ın Uruz'a digərlerinden daha farklı deęer vermesidir. Kâfirlerle savař başlama-dan önce Kazan Han Karacık Çoban'a şöyle söyler: “*Qaracıq çoban, anamı kafərdən diləyəlim, at ayağı altında qalmasun*” (18, 48). Ama savařtan sonra annesi, eři ve oęlu azat olur. Burada esas dikkati oęlu Uruz'a yöneltir: “*Qırq baş qul, qırq qırnaq oęlı Uruz başına azad elədi*” (18, 50). Annesi ve eři için deęil, sadece Uruz için atılan bu adım, dolayısıyla kırk hizmetçinin, kırkcariyenin baęışlanması olayı, Uruz'un soy statüsü ile alakalıdır. Çünkü Uruz Kazan Han'ın oęlu, Bayındır Han'ın torunudur!

Uruz ile ilk karşılařtığımız boyda onun yięitlięi hakkında genel bir fikir elde etsek de dördüncü sıradaki boy olan “Kazan Bey'in oęlu Uruz Bey'in tutsak olduęu boy” daha ilginçtir. Bu boyda Kazan Han ile oęlu Uruz'un karşılařma sahnesi dikkat çeker: “*Qazan saęına baqdı, qas-qas güldü. Solına baqdı, çox sevindi. Qarşusına baqdı, oęlancıęını – Uruzu gördi. Əlinə çaldı aęladı. Oęlı Uruza bu iş xoş gəlmədi. İləri gəldi, diz çökdi. Babasına çağırıb soylar, görəlim, xanım, nə soylar. Aydır: ...Qarşuna baqdın, bəni gördün, aęladın. Səbəb nədir, deęil mana...*” (18, 68)

Kazan Han'ın ařaęıdaki sözlerinden saę tarafında řan řöhret kazanan kardeři Kara Göne'yi, sol tarafda ün kazanan dayısı Aruz'u gördüğünü ve sonra ise sözünü devam ettirdiğini anlıyoruz:

*“Qarşum ələ baęduęımda səni gördüm.
On altı yař yaşladın.
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan –
Yay çəkmədin, ox atmadın,
Baş kəsmədin, qan tökmədin,
Qanlı Oęuz içində çöldi almadın.*

Yarınkı gün zəman dönüb, bən ölib sən qalacaq tacım-taxtım sana vermiyələr, – deyü sonumu andım, ağladım, oğul! – dedi” (18, 69).

Bunu duyan Uruz ise çok sert şekilde babasına“Hüneri oğul babadanmı görür öğrenir, yoksa babalar oğuldan mı öğrenir, ben senden ne gördüm de ne öğreneyim? Peki nasıl kahramanlık göstereyim?” diye söyler. Bu doğru söz, Kazan Han'ı yerinden kaldırır ve Kazan Han oğlu Uruz ile ava çıkar. Asıl maksadı hünerlerini sergilediği yerleri oğluna göstermektir. Fakat av seferinde kâfirin on altı binatlısı gelip onlarla savaşa başlar. Onun düşmanı yenmesini bekleyen dinleyici burada da hayal kırıklığına uğrar. Uruz'un saygısızlığı destanmetnine göre, onun ikinci defa esir düşmesine sebep olur. Böylece ikinci boydaki vaziyet beklenmedik anda yeniden tekrar eder. Uruz galip gelmek yerine yenilerek esir düşer.

Henüz bundan haberi olmayan Kazan Han, oğlunun korkarak annesinin yanına kaçma ihtimalini duyunca çok öfkelenir ve onu altı parçaya ayıracağını söyler. Fakat yurda vardığında Uruz'un beylerin dediği gibi “kuş yürekli” olmadığı anlaşılır. Han kızının ısrarı ile Kazan Han oğlunun peşinden gider. Burla Hatun da kendi adamları ile gelir ve beylerin birliği neticesinde Uruz Derbend'de tutsaklıktan azat edilir. Önceki boydaki hadise yeniden tekrarlanır: “*Qırq evli qulla qırq cariyə oğlı başına çevirdi, azad eylədi*” (18, 78).

Böylece sadece ikinci ve dördüncü boyların sonu değil, dördüncü boyun proloqunda¹² Kazan Bey'in oğlu hakkındaki

¹²*Prolog*, “mukaddime” anlamına gelip, okuru eserde tasvir olunan hadiselerden önceki meselelerle veya yazarın temas ettiği hususla önceden tanıştıran bir giriş kısmıdır. Nitekim, eski Yunan trajedilerinde seyircilere hitaben söylenen, onları gösterilecek sahne oyununu daha iyi anlamaya hazırlayan parça da *prolog* olarak adlandırılırdı (Mirəhmədov 1998: 172). XXI. yüzyılın çağdaş edebiyat biliminde de *prolog* bir ‘öndeyiş’ veya bir eserde anlatılacak

düşünceleri, yani onun gelecekte tahta ve taca sahip çıkması yönündeki istekleri bir daha tasdiklenir. Destan metninde Uruz'a olan daimi merakın gerçek bir sebebi vardır: Uruz Kazan Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın torunudur!

---

olan olayların öncesini özetleyen kısım olarak nitelendirilmektedir (Karataş 2011: 477). Dede Korkut hikâyelerinin her birinde *prologun* bir süjet birleşeni olarak yer aldığı görülmektedir. İşte bu da destanın ayrı ayrı boylarının müstakil hikâyeler olarak değerlendirilmesine yol açan nedenler arasında yer almaktadır.

DEDE KORKUT URUZ'A NEDEN AD VERMEZ?

Peki yiğitlik gösteren bir Oğuz Bey'ine, Dede Korkut'un gelip ad verme geleneğine göre Uruz'un payına ne düşer? Dede Korkut diğer boylarda görünenintersine Uruz'a gelip neden ad vermez?

Bunun için destan metninde Dede Korkut'un ad verdiği yerleri hatırlamak gerekir. Bu hadise ilk olarak Dirse Han'ın oğlu Boğaç ile alakalıdır. Dede Korkut,Dirse Han'a dönerek şöyle der: *"Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını Allah versün, – dedi"* (18, 36). İkinci defa Bay Büre'ninoğlu *"Bir-iki demədi, kafərlərə qılinc urdı. Baş qaldıran kafərləri öldirdi, gəza eylədi.Bəzirganların malını qurtardı"* (18, 53). Dede Korkut da gelip işte buna göre ona Beyrek adını verdi: *"Bunun adı Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün! – dedi"* (18, 54). Üçüncü defa Aruz Koca'nın oğlu "at basıban, qan sümürdüyünə" göre Dede Korkut gelip ona da ad verir: *"Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versün!" – dedi"* (18, 98).

Boğaç'a boğaya galip geldiği için, Basat'daata galip geldiği için ad verildiğine göre Beyrek'e de ("börü" kurt manasındadır.) kurdu yendiği için ad vermişlerdir. Söz konusu-boyunböyle bir varyantında olması ihtimaldir.

Ancak destanda Dede Korkut gelip Uruz'a ad vermez. Çünkü Uruz tanınan beylerdendir. Yani Kazan Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın torunudur!

Bütün bu hadiseler, Uruz'u bir taraftan kendi yaşlıları olan beylerden ayırır. Diğer taraftan dadestanının yapısında mühim bir yer taşıdığını gösterir. Dede Korkut Destanı'nın metninde sanki ayrıca bir "Uruz" Oğuznamesi var diye düşünürüz. Destan ile alakalı epik gelenek daha çok hakimiyet şeceresinin tesiri ile

oluşur. Uruz ise her şeyden öncedestanda epik geleneğin koruyucusudur. Hayatta sayılıp seçilen nesil geleneği, yani şeceresi olan ve hayatta şeceresini korumayı başaran Uruz, destanda da epik geleneği korumaya daha yetkilidir. Çünkü Uruz, Kazan Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın torunudur!

URUZ'UN MAĞLUBİYETİ

Destan metninde Uruz ile ilk karşılaşma “Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı boy”a denk gelir: “*At ağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstinə çökdi. Aydır: “Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstinə kimi qorsan?”*”

Qazan aydır: “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstinə dursun” – dedi” (18, 42).

Daha geniş manada folklor metinleri, somut anlamda ise Oğuznameler için tipik seciye taşıyan epik geleneğe göre eğer bu zaman yurda gafil baskınlarsa, Uruz küçük bir ordu ile düşman kuvvetlerine galip gelmeli ve onu darmadağın etmelidir. Hatta Dede Korkut bu yiğidin kahramanlığı karşılığında ona ad vermelidir. Ancak olaylar bu şekilde gelişmez.

Kazan Han’ın söz konusu görevlendirmesinden sonra beklenmedik bir hadise meydana gelir. Uruz kafirlerin yurda saldırılarına karşı göğüs germek, onlara direnip galip gelmek yerine ağır bir şekilde mağlup olur. Annesi Burla Hatun tutsak olur, nenesi deve boynunda asılı gider, Uruz’u ise kafirler eli kolu bağlı götürürler.

Destanın “Dirse Han oğlu Boğaç Han” adlı ilk boyunda genç kahraman ile alakalı sıradışı bir hadise; onun boğaya inanılmaz bir şekilde galip gelmesi ve Dede Korkut’tan Boğaç adı alması ile mukayese edildiğinde, Uruz’un mağlubiyeti hem destanın yapısında hem de Oğuz yurdunda görülmemiş ve beklenmedik bir hadiseye dönüşür. Öyleyse somut olarak bu beklenmedik durum, hem destanın yapısı hem de Oğuz yurdu için nasıl bir mahiyet taşır?

Destanın yapısındaki sıradışlılık; yukarıda hatırlattığımız epik gelenek ile daha doğrusu, epik geleneğin bozulması ile alakalıdır. Epik geleneğin tipoloji halkaları gibi Boğaç, Beyrek ve Basat'ın yiğitliği bir tarafta dursun, en azından Yigenek, Segrek, İmran nasıl galip geldilerse, Uruz da öyle galip gelmeliydi. Fakat bunlara benzer hiçbir olay görülmez. Böylece klasik epik gelenek ile yeni bir düşünce karşı karşıya gelir ve çatışır.

URUZ'UN YENİLGİSİNİN BEDELİ

Beklenmedik mağlubiyet, yani destandaki genç kahramanın düşmanlarını yenmesi geleneğinin bozulması, hiç şüpheşiz, diğər bir noktada telafi edilmelidir ve edilir de. Uruz'un tutsaklıktaki sebatı ve dirençli davranışı ona zafer ile eşit tutula bilecek şeref ve haysiyet kazandırır. Çünkü esir anne ve oğul için birbirinden korkunç iki yol vardır: Ya Burla Hatun kendini sunup kâfirlere teslim olmalı ya da öldürülecek olan Uruz'un eti kavurma gibi annesine yedirtirilmelidir. Bu yol ayrımında Uruz doğru yolu seçerek manevi bir zafer kazanır: *“Uruz aydır: “Ağzın qurısın, ana! Dilün çürisin, ana! “Ana həqqi – Tənri həqqi” denilməsəydi, qalqubanı yerimdən turaydım, yaqanla boğazından tutaydım. Qaba öncəm altına salaydım. Ağ yüzini qara yerə dəpəydim. Ağzunla yüzindən qan şorladaydım. Can tatlusun sana göstərəydim. Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Mənim üzərimə gəlmiyəsin! Mənim üçün ağlamıyasın! Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar! Qoy atimdən çəksünlər, qara qaurma etsünlər, qırq bəg qızının öginə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil! Səni kafərlər bilməsinər, tuymasınlar”* (18, 47). Uruzun bu düşüncəsi sözün geniş anlamda Oğuz yiğitlərinin kahramanlığı seviyesinde değıldir ama kahramanlık göstergesidir!

CAN TATLILIĞI

Uruz'un esirlik dönemi başka bir konuya da açıklık getirmektedir: Esirlikte iken onun can derdine düşmenin felakete sonuçlanacağı konusunda belirli bir fikre sahip olduğutasdik edilir. Destanın metninden Deli Dumrul'un anne ve babasının can azizliğinin kurbanı olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz, destanın muhafaza ettiği ahlaki değerler sisteminde kendisini koruyan ve korumaya çalışan kişinin daha sık felakete uğradığı (sakınan göze çöp batar!) açıktır. Oğuzlar'ın yiğidi desiradan kişilerde korku bilmez insanlardır. Nitekim Deli Dumrul'un hanımı onun yolunda canını vermeye hazır olduğunu bildirir ve bu Tanrı'nın hoşuna gider. Tanrı da her ikisinin de (Deli Dumrul ve hanımının da) ömrünü uzatır. Karşılığında ise Deli Dumrul'un anne ve babası kendi canlarını kaybederler. Can tatlılığının esiri olanlar kendi canlarından olurlar.

Böylece bu boyda Uruz'un can azizliğine esir olmama hakkındaki tasarrufu onun korkusuz bir yiğit olduğunu gösterir.

YİĞİTLİĞİN BELİRTİLERİ

Uruz belli başlı yiğitlik özelliklerini üzerinde taşır ve bu yiğitlikler hakkında bizi kendisi bilgilendirir.

Uruz'un yetenekli bir avcı olduğu yani avcılık sahasında sınanmış beylerden sayıldığı, kendisinin verdiği bilgilerden anlaşılmalıdır. Eğer böyle olmasaydı Uruz av için gerekli olan şahin kuşundan, vurulmuş avı bulup getiren tazıdan yüzülmüş deriden bahsetmezdi.

Destanda Uruz'un ağaca hitaben sarf ettiği aşağıdaki sözler de bu bağlama uygundur:

*“Məni sənə asarlar götürməgil, ağac!
Götürəcəkl olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!”*
(18, 48)

Kısa bir süre sonra tekrar seslenir:

*“Bəglidə toymadın özümə yazıx!
Yigitliginə usanmadın canıma yazıx!”*(18, 48).

Hiç şüphesiz ki bunlar Uruz'un kendi yiğitliğini açıkça övmesidir. Bu konuda daha mühimi ve inandırıcı olanı ise Uruz *“Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx!”* (2, 48) diyerek baba tarafından kendisine ayrılmış mirasdan bahsetmesidir. Ayrılmış miras ise, kuşkusuz, Uruz'un belli bir kahramanlığının sonucudur. Çünkü Boğaç yiğitlik gösterdiğinde Dede Korkut, babası Dirse Han'a Boğaç'a beylik ve taht, bedevi at ve koyun, altın deve ve ev, sırmalı elbise – cübbe versin (18, 36), diye akıl vermiştir. Bu, etnosla ilgili belirli bir etikettir. Bu etiket ile gelen kimsenin yiğitliği doğrulanmış olur. Böylece birkaç ahır ve ata sahip olması Uruz'un yiğitliğinin göstergesidir.

**DEĞİŞEN TEFEKKÜR VE KAHRAMANLIK:
URUZ VE SEGREK**

Uruz'un kim olduğu, epik geleneğe uygun kahramanlık göstermesi ve onun hakkında en önemli bilgiler ise "Salur Kazan'ın Tutsak Edilmesi ve oğlu Uruz'un onu kurtardığı boy" olarak adlanan on birinci boydaverilir. Bu da destan metninde en ilginç noktadır. Burada öncelikle genç Uruz kendisini tanıır: "Məgər, xanım, Qazanın bir oğlancığı vardı, böyüdü, yigidcik oldu. Bir gün ata binüb divana gəlürkən bir kişi aydır: "Məgər sən xan Qazanın oğlu degilsən?" – dedi. Uruz qaqdı, aydır: "Mərə qavat, mənim babam Bayındır xan degilmidir?" Ayıtdı: "Yox, ol, ananın babasıdır, sənin dədəndir". Uruz: "Mərə, ya bənim babam ölümüdür, dirimidir? – dedi. Böylə degəc oğlan məlul oldu, atını qayıtdı, gerü döndü" (18, 119).

Böylece tefekkürdeki ani değişiklik, asıl kahramanlığa yol açar. Hayat sabit ve sakin biçimden kahramanlığa imkân ve ortam yaratan aşamaya geçer. Bu gelenek başka boylarda da kendini bir ölçüde gösterir. Örneğin; destan metnindeki "Uşun Koca oğlu Segrek boyu"nda şöyle bir olay açıkça gözlemlenmektedir: "Məgər xanım, Uşun qocanın kiçik oğlu Səyrək eyü, bahadır, alt, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dərnəgə uğradı, qondılar Yemək-içmək etdilər. Səyrək məst oldu. Tışra ayaq yolına çıqdı. Gördü kim, öksüz oğlan bir qızanı çəkişür. "Mərə noldunuz?" deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı. Əski tonun biti, öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: "Mərə, bizim öksüzlüğümüz yetməzmi, bizi niyə urarsan? Hünərin var isə, qartaşın Əlinə qələsində əsirdir, var, anı qurtar!" – dedi" (18, 110-111).

Böyle bir rastlantı sonucu Segrek, kardeşi Eğrek'in esir olduğunu öğrenir ve kardeşinin peşinden giderek onu kurtarır.

Tipolojik bakış açıları benzerlik gösterir: Uruz, babası hakkında kesin bir bilgi alır ve bu bilgi onun gerçek kahramanlığına

imkân yaratır. Ayrıca Segrek, esir olan kardeşi Eğrek'in durumunu işitir ve onun kahramanlığına ortam oluşur: Uruz, babası Kazan Han'ı kurtarır, aynı zamanda Segrek de kardeşi Eğrek'in kurtarıcısı olur.

Metinden Uruz'un babasının kim olduğunu öğrendikten sonra doğrudan savaşa değil, annesinin yanına geldiği anlaşılır:

*“Anasına gəldi, burada anasına soylamış, görəlīm,
xanım, nə soylamış, aydır:*

Mərə ana, mən xan oğlu degilmişəm.

Xan Qazan oğlu imişəm.

Mərə qavat qızı, muni mana neçün deməzdin?

Ana həqqi, Tənri həqqi degilmişə,

Qara polad uz qılucum tartaydım,

Gafillicə görklü başın kəsəydim,

Alca qanın yer yüzünə dökəydim, – dedi” (18, 119).

Görüldüğü gibi, Uruz'un annesine söylediği bu sözler ikinci boyda esir olurken ona söylediği sözler ile aynıdır. Her iki durumda da Uruz anne kutsallığına sığınır ve öfkelidir. Uruz'un Kazan Han'ın oğlu, Bayındır Han'ın torunu olduğu artık daha net bir şekilde söylenebilir. Yine hatırlatalım ki, Segrek'in de annesine bu şekilde başvurması Uruz'un müracaati ile tam bir benzerlik göstermektedir.

BABALAR VE OĞULLAR

Destanda baba ve oğul ilişkileri belli düzlemlerde çözüme kavuşmuştur. Bu düzlemlerden biri baba ve oğul arasındaki ilişkinin genoloji olarak değil, sosyal çerçevede sabit olmasıdır. Bu husus, Boğaç'ın babası Dirse Han'a ve Uruz'un babası Kazan Han'a bağlılığı konusunda kendini daha belirgin gösterir. Buna uygun olarak boylarda Dirse Han ile Boğaç arasındaki çelişki ve onun ortadan kaldırılması, tutsak olan Uruz'un Kazan Han tarafından, esir düşmüş Kazan Han'ın ise Uruz tarafından kurtarılması bu fikri tam olarak onaylar.

Hem Boğaç hem de Uruz ile mukayese edildiğinde Beyrek ile babası Bay Büre'nin ilişkileri bu seviyede değildir. Onun yerine, Beyrek'in daha çok Kazan Han'ın yanında olması dikkat çekicidir ve Beyrek'in tanınması, meşhur olması da bununla alakalıdır. Diğer bir deyişle, Beyrek'in hayatı ve kaderi destanın diğer savaşçı kahramanların hayatına ve kaderine bir ölçüde benzese de bu kahramanlar ile Beyrek arasında belirgin seviyede farklı hususlar açıkça görülmektedir. Bu nedenle de Dede Korkut Destanı'nın poetikasının oradaki sanatsal yapının doğru ve düzgün açılımı, Beyrek karakterinin analizine önemli ölçüde bağlıdır.

OĞULUN BABAYI KURTARMASI

Destanda Uruz'un etrafında olan en belirgin motiflerden biri babaoğul ilişkisidir. Bu motif "Uruz" boyunda olduğu gibi diğer boylarda da görülür. Babalar oğullarını güven kaynağı olarak görür ve oğullar da dara düşmüş babalarını kurtarırlar. Örneğin; Dirse Han kendi hizmetkârlarının söylediklerine uyup oğlu Boğaç'ı öldürmek istese de bu durum gerçekleşmez ve hadiseler ters yönde cereyan eder. Boğaç kendi babasının kurtarıcısı olur.

Hatırlayalım ki, Basat zindandan geri dönmeseydi ve kardeşi gibi babası Aruz Koca da Tepegöz'ün kurbanı olacaktı. Dolaylı da olsa, "Basat babasını kurtarmıştır" diyebiliriz.

İmran, babası Begil'in yerine gidip zindanda yatar ve onun kurtarıcısı olur. Beyrek af edilip yurda döndükten sonra diğer genç bahadırlar gibi kendi babasını kurtarır. Yani parmağının kanı ile onun gözlerini iyileştirir. Kanaatimizce, yakalanan babanın kurtarılması ile kapanan gözün açılması, yani Beyrek'in babasının bir tür yeniden hayata dönmesi aynı seviyededir. Görüldüğü gibi, Uruz'un da kendi babasını kurtarması bu seriye dâhildir. Ama tam anlamıyla destanın metnindeki diğer babaoğul ilişkileri bağımsız olmayıp Uruz ile Kazan Han arasındaki ilişkilerin tekrarıdır.

BEYREK: KAZAN HAN'IN İNAĞI

Dede Korkut Destanı'nın poetik yapılanması, son derece mükemmel bir bedii sistemdir. Destana giren boyların süjet yapısı farklılıklardan çok benzerlikleri gösterir. Karakterlere gelince ise, onlar da birbirleriyle yakından ilişkilidir. Bu yüzden de destanın asıl içerik ve mahiyetinin ortaya çıkarılması, boylar arasındaki farklılıkların değil, benzerlik ve ilişkilerin bulunması, onların tahlil ve açıklanması ile alakalıdır. Bu bağlılığın ve ilişkinin görsel şekilde gösterisi, Beyrek karakteri ile ilgili meselelerde bir kez daha tüm açıklığı ile görünür.

Beyrek'in Dede Korkut Destanı'nın ana kahramanlarından biri olduğu artık kesin olarak kabul görmüştür. O, Bay Büre'nin oğlu olmasından ziyade aynı zamanda Kazan Han'ın güvenilir adamı veya "inağı" olarak kabul edilir. Metinde söz konusu duruma bağlı olarak kullanılan, aynı zamanda son derece yaygın olan şöyle bir deyimleşmiş ifade veya özdeyişe dönüşmüş bir parça da vardır:

*Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!
Eşikdəki inaqılar!
Dibdə oturan xas bəglər! (18, s. 63).*

Eşikteki inaklar Kazan Han'ın en güvenilir adamlarıdır ve onların içerisinde en meşhur kahramanlardan biri, belki de birincisi Beyrek'dir.

BEYREK'İN DEMİR DONU (ELBİSESİ)

Beyrek'i dięer karakterlerden ayıran ve dikkatten asla kaçmayan hususlardan biri onun giyim kuşamıdır. Genel olarak destan metninde hangi giyim biçimleri vardır ve Beyrek'in giyimi dięer kahramanların giyiminden nasıl ayrılır? Şeklinde bir soru da ortaya çıkabilir.

Öncelikle belirtelim ki, Beyrek'in de Kan Turalı, Kara Çakır, onun oęlu Kırk Kınık gibi yüz örtüsü vardır. Yüz örtüsü, saydığımız kahramanlardan başka bir kimsede görülmediğine göre bu yüz örtüsününayrı bir önem ve olağanüstü bir işlev taşıdığını gösterir. Dięer yandan yüz örtüsü hakkında halkbilimciler yeterince görüş bildirmişlerdir. Bu bakımdan biz de bu konuda daha fazla söz söyleme düşüncesinde değiliz.

Ayrıca Beyrek'in demir elbisesi de vardır. Şüphesiz, Dede Korkut Destanı kahramanlık seciyesi taşıdığına göre burada temel giyim türü demir elbisedir. Metindeki yiğitler çoęu zaman demir elbiseli yiğitler olarak adlandırılırlar. Demir elbise savaş için gereken bir giyim biçimidir ve modern anlamda “zırhlı yeleęi” hatırlatır. “Kazan Han'ın oęlu Uruz Bey'in tutsak olduęu boy”da düşman, ava çıkmış Kazan Han ile Uruz'un üstüne yürürken Uruz şöyle söyler:

“Əynimdə bərk dəmir donumu saxlayırdım bu gün üçün” (18, s. 168). Veya “Begil oęlu İmran'ın boyu”nda İmran babası Begil'e şöyle der: *“Əynindəki dəmir donunu mənə ver”* (18, s. 205).

“Salur Kazan'ın esir olup Uruz'un onu kurtardığı boy”da, Kazan'ın bakışları ile Uruz şöyle görünür: *“bir ağ-boz atlı, ağ bayraqlı, dəmir donlu bəy qoşunun önündə gəlmiş”* (18, s. 218). Yine aynı boyda Kazan'ın Beyrek'e yönelttięi soruda demir donun veya elbisenin önemi vurgulanır:

*“Yerindən qalxaraq duran igid, nə igidsən?
Əyninə bəy dəmir donu geyən igid, nə igidsən?”
(18, s. 218).*

Sonuncu boyda ise Beyrek şöyle söyler:

*“Aruz, mən bilsəydim bu niyyətini,
Qaracığıda Qazlıq ata minərdim!
Əynimə bərk dəmir donu geyərdim” (18, s. 222)*

Hatta düşmanın da bu tarz giyinmesi hususunda metinde belirli bulgular bulunmaktadır. Şöyle ki, “Uşun Koca oğlu Segrek boyu”nda “*Gözlənilmədən altmış dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldi*” (18, s. 211) şeklinde bildirilir.

Destandaki “Sarı Elbiseli Selcan Hatun” ifadesi ise tam anlamıyla başka bir meseledir. “Kanlı Koca oğlu Kan Turalı boyu”nda “*Gözəllərin başı Sarı donlu Selcan xanım*”dan (18, s. 185) şeklinde konuşulur. Şüpheşiz burada herhangi bir askeri giysiden deęil sarı renkli kadın elbisesinden bahsedilmektedir. Dięer bir ifadeyle, “sarı don (elbise)” savař giysisi deęildir. Çünkü metinde Selcan Hanım’ın savařa hazırlığından söz edilirken açıkça söylenir: “*Qanturalının atını gizlicə yəhərlətdi. Özü də altdan yaraqlanıb, üstdən geyindi. Süngüsünü əlinə aldı, bir yüksək yerə çıxıb gözlədi*” (18, s. 188). Artık bu örnekteki “*altdan yaraqlanıb, üstdən geyindi*” ifadesi doğrudan demir elbiseye işarettir.

Bütün bunları vurgulamadaki asıl amaç, destandaki demir donun veya elbisenin özel bir giyim biçimi olduğunu yeniden hatırlatmaktır. Destanda yiğitler veya birbiriyle savařan tarafların temsilcileri, savař ruhuna uygun şekilde hep demir elbiseli olmuşlardır. Böyle bir giyim şekli bir yandan savařlara katılan yiğitler için karakteristiktir. Dięer yandan ise kahramanlık destanının poetikasına tam olarak uygundur.

**BEYREK'İN GÖMLEĞİ: SEVGİ VE
İTİBARIN SEMBOLÜ**

Dede Korkut Destanı'nda başka bir giyim şekli de kaftan yani gömlektir. Orhan Şaik Gökyaybu konuda şöyle yazar: “Çeşitli ülkelerde türlü renk ve biçimlerine rastlanan kaftan, önü açık, astarsız, diz kapaklarına ya da topuklara kadar uzanan çeşitleri bulunan, yakasız bir üst giyeceğidir” (10, s. CDV). Metindeki bu kaftanın folklorik bir motif olarak Beyrek ile bağlantısı hususudaha geniş plandadır ve özellikle dikkat çekmektedir.

“Bay Büre'nin oğlu Bamsı Beyrek boyu”nda “*Adaxlısından bir bəylük qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi*” (18, s. 155) şeklinde verilir. Hatta Beyrek'in çevresinde bulunan kırk yiğidin bu duruma incinmesine karşılık, Beyrek bu kırmızı kaftanı herkesin sırayla giyeceğini bildirir.

Kaftanın Beyrek için nişanlısı tarafından hazırlanması ve Beyrek'e gönderilmesi “kaftanın” doğrudan nişanlı olmanın sembolü olduğunu doğrular. Bu fikri daha da pekiştiren bir başka bulgu da Beyrek esir olduktan sonra “*Banıçıçək ağ qaftanını çıxardı*” (18, s. 156) cümlesidir. Bacılarının Beyrek'in kaftanını 16 yıldır gözü gibi koruduklarından anlaşılmaktadır ki, bu durum da nişanlılığı temsil eder. Beyrek esirlikten döndükten sonra ilk önce onu tanımayan bacılarından giymek için eski bir kaftan ister: “*köhnə bir qaftanınız varsa, verin geyim, toya gedim*” (18, s. 160). Bu isteğin karşılığında bacıları ona evde koruyup sakladıkları kaftanını getirirler. O, kaftanı giyer giymez doğal olarak bacıları onu Beyrek'e benzetirler. Kaftan, Beyrek'in tanınmasında önemli araç ve yardımcı olmuştur: “*Getdilər, bir qaftanı varmış gətirib ona verdilər. Aldı, geydi. Boyu boyuna, beli belinə, qolu qoluna düz gəldi. Böyük bacısı onu Beyrəyə bənzətədi. Qara, qıyılmış gözlərə qan-yaş doldu. Söylədi, görək, xanım, nəşöylədi:*

*Qara qıyma gözlərin çəkilməsəydi,
“Ağam Beyrək” deyərdim, ozan, sənə!
Üzünü qara saçın örtməsəydi,
“Ağam Beyrək” deyərdim, ozan, sənə!
Ətli-canlı biləklərin boşalmasaydı,
“Ağam Beyrək” deyərdim, ozan, sənə!
İti-iti yerişindən,
Aslan kimi duruşundan,
Qanrılaraq baxışından
Ağam Beyrəyə bənzədirəm, ozan, səni!
Sevindiridin, rədd eləmə, ozan, məni!”*

(18, s. 160).

Böylece, kaftan Beyrek'in tanınmasına vesile olur ve Beyrek tanınacağını anlayınca telaşlanıp onu üstünden çıkarır. Düşün meclisine tamamen başka bir kıyafetle gider: “*Bir köhnə dəvə çuvalı tapdı; dəldi, boynuna keçirdi. Özünü dəliliyə vurdu, toy yerinə gəldi*” (18, s. 161).

Demək ki kaftan, metinde tanınmanın semiyotik bir işaretidir. Bunun digər bir kanıtı Beyrek'in yeni elbise ilə Banı Çiçək'in olduğu yere gəlməsidir. Amacı isə kopuz çalmak və kocaya varacaq kızın oynamasına vesile olmaqdır. Öncelikle Banu Çiçək'in yerine Kısırca Yenge oynar. Beyrek'in bunu fark etməyəcəğini düşünürler. Ama kimsenin beklemediği bir şəkildə Beyrek oynayanın gəlin kız olmadığını söylər.

Kısırca Yenge'den başqa birde Boğazca Fatma vardır. Boğazca Fatma Beyrek'in diqqətini başqa yöne çəkmək için kendine mahsus bir yol bulup Banı Çiçək'in kaftanını giyer. Bu olay kaftanın tanınma işareti olmasını yenidən doğrular. Fakat Beyrek tanıdığı Boğazca Fatma'ya da şöyle söylər:

*“Mənim sənə nə oyunum,
Get bu qaftanı soyun.
Ərə gedən qız dursun,
Mən qopuz çalım ona,
Qol sallayıb oynasın!” (18, s. 162).*

Tüm bunlardan sonra *“Burla xatun dedi: “Qız, qalx oyna, daha əlindən nə gələr?” Baniçiçək qırmızı qaftanını geydi. Əllərini görünməsin deyər içəriyə – qaftanının qoluna çəkdi, oyuna girib dedi: “Ay dəli ozan, di, çal!” (18, s. 163).* Bəylece kaftan hem tanınma hemde nişanlılık bildirme funksiyonunu yerine getirmiş oldu.

Sonuncu boyda ise kaftan itibarın, güvenin nişanesidir. Aruz, Beyrek'e onların tarafına geçmeyi teklif ettiği zaman Beyrek, Kazan Han'ı göz önünde tutarak:

*“Man Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözüümü tutsun!
Qaracıqda Qazlıq atına çox minmişəm,
Bilməzsəm, tabutum olsun!
Yaxşı qaftanlarını çox geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun!
Böyük, geniş otağına çox girmişəm,
Bilməzsəm, zindanım olsun!
Man Qazana dönük çıxmaram, qəti bilin!”*

(18, s. 222) der.

“Begil oğlu İmran boyu”nda da şöyle söylenir: *“Xan da Bəkili qonaq etdi. Yaxşı at, yaxşı qaftan, bolluca xərclik verdi” (18, s. 202).* Bu olgu da itibara ve güvene bir örnektir. Bəylelikle Bayındır Han sözünü tutmadığında, Begil onun hediyyelerini geri getirir. Kaftanı da geri getirdiği ihtimaller arasındadır.

HABERİN GERÇEKLİĞİ

Destanda kaftan ile alakalı başka bir durum daha vardır. Bu durum, kaftanın herhangi bir haberin taşıyıcısı olması ile ilgilidir. Bu sorunun net ve bilimsel izahı için Dede Korkut Destanı'nda yer alan ve farklı kaynaklardan gelen haberleri, bilgileri dikkatle gözden geçirmek önemlidir.

1) “Dirse Han oğlu Boğaç Han boyu”nda avda oğluna ok atan Dirse Han eve geri döndüğünde, Boğaç’ı görmeyen annesi Dirse Han’a sorar: *“İki getdin, bir gəlırsən, balam hanı?.. Yalnız oğlumun xəbərini, a Dirsə xan, de mənə!”* (18, s.136). Dirse Han’ın hanımı doğal ve yasal bir hakla oğlundan haber almak ister. Bu haberi Dirse Han’dan duymaya çok ihtiyacı vardır. Bunun aksine Dirse Hansusar. Karşılığında ise hem Dirse Han’ı hem de oğlunu tehlikeye atan kırk namert öne gelerek şöyle der: *“Oğlun sağ-salamatdır, ovdadır. Bu gün-sabah harda isə gələr”* (18, s. 136). Şüphesiz, bu yalandır. Çünkü onların Boğaç’ın ölüp ölmediğinden haberleri yoktur. Ama meselenin özü şudur ki, bu haber yalan olsa bile Boğaç’ın ölmediğine işaret eder. Destan metninde Boğaç’ın ölümü konusunda hiçbir bilgiye rastlanılmaz. Sonuç olarak, Boğaç’ın sağ olduğu sonda anlaşılacaktır.

2) “Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy”da Kazan Han'ın sahipsiz bıraktığı yurdunda hangi olayların gerçekleştiği Kazan Han’a rüya aracılığıyla bildirilir: *“Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə göründü? Qaraqayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb, quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ildirım çaxdığını gördüm. Qatı, qara dumanın düşərgəmin üstünü bürüdüyünü gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm. Bu yuxunu görəndən bəri aqlımı-huşumu*

yığa bilmirəm, Xan qardaşım, mənimbü yuxumu yoz mənimçin!” (18, s. 142). Kara Göne şöyle dedi: “Qara bulud dediyin sənın taleyindir. Qar ile yağmur dediyin sənın qoşunundur. Saç qayğıdır, dərđi-sərdır. Qan – qanqaralıqdır. Qalanın yoza bilmərəm, allah yozsun” (18, s. 142).

Kazan Han yurduna döndüğünde her tarafın dağıldığını ve herkesin göç ettiğini, geride bir tek yurdunun kaldığını görür. Ne olduğunu anlamak için sırayla yurda, suya, kurda, köpeğe sorar. Bu haberleşmelerin hiçbir sonucu olmaz. Yani Kazan Han onlardan cevap alamaz. Çoban'ın verdiği haberde ise Kazan Han'ın annesinin, boyu uzun Burla Hatun'un, kırk ince belli kızın ve oğlu Uruz'un kâfirler tarafından götürüldüğü bildirilir. Ama onların ölümü hakkında tek kelime bile söz edilmez. Hatta bu konuda hiçbir işaret de yoktur. Böylece boyun sonunda belli olur ki, anne de Burla Hatun da Uruz da sağdır.

3) “Kazan Han'ın oğlu Uruz Bey'in tutsak olduğu boy”da Kazan Han savaşa gitmeden önce Uruz'a yüce dağ başına çıkıp hem savaşı seyretmeyi hemde düşmanla çarpışmayı öğrensın diye ona tavsiyelerde bulunur. Kazan Han savaştan sonra Uruz'u yerinde görmez ve: “*A bəylər, oğlan hara getmiş ola?*” dedi. *Beyler dediler: “Oğlan quş ürəkli olur. Qaçıb anası yanına getmişdir” (18, s. 170).* Aslında Uruz'un ölümü konusunda beyler hiçbir bilgi vermediği için Uruz'un ölümü hakkında konuşmak da doğru olmaz.

Kazan Han eve vardığında Burla Hatun, Uruz'u göremeyince Kazan Han'a sorar:

*“Yalnız oğul xəbərini, Qazan, söylə mənə!
Deməzsən, yana-yana qarğayaram, Qazan, sənə!”*
(18, s.170)

Kazan Han şöyle cevap verir: “*qorxma, fikir eləmə, ovdadır. Ovda qalan oğul üçün qəmlənmə! Mən Qazana yeddi gün möhlət ver! Yerdə isə oğlunu yerdən çıxarım; göydə isə göydən*

endirim. *Tapa bildim, tapdım; tapmasam, tanrı verdi, tanrı aldı, neyləyək? Səninlə birlikdə qara şivənə girək*” (18, s. 172).

Kazan Han'ın bu sözlərində de Uruz'un ölümü haqqında kesin bilgi yoxdur. Aynı zamanda bu muhakemeden sonra Burla Hatun'un içine kurt düşər və bundan dolayı şu sözləri söyər: *“Doxsan dəstə gənc oğuz ardımca gəlsin! Bəylər bilsin ki, Uruz dustaqdır!” – dedi*” (18, s. 172). Diyebiliriz ki, Uruz ölməmiş və sağdır. Bu hükmü, söz konusu durumu onaylar.

4) “Duha Koca oğlu Deli Dumrul Boyu”nda Deli Dumrul ile Azrail'in karşılaşması bilgi bakımından destanın en ilginç olaylarından. Belli ki, Deli Dumrul iyi yiğidin canını alan Azrail'i arar. O esnada Azrail görünür. Deli Dumrul onu kılıcıyla öldürmək istədiyiəndə Azrail güvercin olur ve kaybolup gider. Deli Dumrul, ata binip onun peşinə düştüyündə Azrail atın gözüne görünür və at tökezleyip Deli Dumrul'u yere yıkar. Azrail, Deli Dumrul'u öldürmək isteyince Deli Dumrul Azrail'e canını almasını diye yalvarır. O sırada Azrail: – Benim elimden bir şey gelmez ben buyruk kuluyum, yalvaracaksan Allah'a yalvar, der. Deli Dumrul hakikatı anladığıəndə Allah'a yalvarır: *“Domrul dedi: “Bəs can verən, can alan da allahdır mı? “Bəli, odur!” – dedi. Əzrayıla dönüb dedi: “Bəs sən nə iş görürsən? Sən aradan çıx, mən allah-taala ilə xəbərləşim”* (18, s. 179).

Deli Dumrul Allah'ın büyüklüyündən bahseder. Allah'tan ise “Can yerine can bul!” emri gelir. Haberleşmenin neticesi olan bu bilgi, Deli Dumrul'un sağ kalacağına işarettir. Boyun sonunda da Deli Dumrul sağ kalır.

5) “Kanlı Koca oğlu Kan Turalı boyu”nda Kan Turalı'yı arayan anne ve babası Selcan Hanım ile karşılaşır. Oğullarının yerini öğrenmək için onunla konuşurlar. Selcan Hanım ise siz içeri geçin ve ben *“harada qarmaqarışıqlıq varsa, toz varsa, harada qarğa-quzğun dolaşırsa, Qanturalını orada axtarım”* (18, s. 189), der. Boğaç'ın yaralanmasının tasviri de böyleydi. Bo-

ğaç'ın annesi "baxdı-gördü ki, bir dərənin içində qarğa-quzğun enir-çıxır, qonur-qalxır. Bədəvi atını sürüb, o tərəfə çapdı. Sən demə, sultanım, oğlan o arada yıxılıbmış. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istəyirdi. Oğlanın iki ov iti vardı, qarğa-quzğunu qovurdu, qonmağa qoymurdu" (18, s. 137). Bu bilgi, ölüme değil yaralanmaya işarettir. Netice olarak Kan Turalı sağ salim bulunur.

6) "Kazılık Koca oğlu Yigenek boyu"nda Kazılık Koca'nın on altı yıl önce Düzmürt kalesinin tekürü Arşın oğlu Direk ile teke tek savaştığı ve esir alındığı görülmektedir. Onun ölümü ve yaşamı hakkında bilgiye gelince bu, Kara Göne oğlu Budak'tan gelir. Öyle ki, bir gün beyler sohbet ederken Kara Göne oğlu Budak ile Yigenek'in sözü birbirlerine ters gelir ve Kara Göne oğlu Budak şöyle der: "Burada boş-boş danışıb neyləyirsən? Dalaşmağa adam axtarırsansa, gedib atanı qurtarsana! Bəs niyə 16 ildir, dustaqdır?" (18, s.192). Böylece, Budak'tan gelen bilgi Kazılık Koca'nın sağ olması hakkındadır. Boyun sonunda da bu hakikat onaylanır.

7) Aynı durumu "Uşun Koca oğlu Segrek boyu"nda da görmek mümkündür. Yetim bir çocuk Segrek'e şöyle der: "Ə, bizim yetimliyimiz bəs deyil? Bizi niyə vurursan? Hünərin varsa, qardaşın Əlincə qalasında əsirdir, get, onu qurtar!" (18, s. 209.) Ölmemiştir ve esirdir! diyebiliriz.

8) "Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü boy"da Tepegöz, Basat hakkında birkaç kez şöyle der: "Sana ölüm yoxmuş!" (18, s. 200). Gerçekten de Basat ölmez.

9) "Salur Kazan'ın esir olup oğlu Uruz'un onu kurtardığı boy"da yaşlı bir kişi ile Uruz'un sohbetinin sonucu şöyledir: "Uruz hirslənib dedi: "Ay yaramaz, mənim atam Bayındır xan deyildirmi?" Dedi: "Yox, o, ananın atasıdır, sənin babandır". Uruz: əyə, bəs mənim atam ölüdür, ya diri?" diye sorar. Dedi:

“Diridir, Tumanın qalasında dustaqdır” (18, s. 217). Ölüm hakkında sohbet edilmez ve bu, sonda da onaylanır.

Görüldüğü gibi, destanın çeşitli boylarından sunulan bu örneklerin hiçbirinde ölüm ile ilgili bilgi yoktur. Kahramanların hiçbiri ölmez. Dolayısıyla, yaralanan Boğaç da esir düşen Kazan, Uruz, Eğrek, Kazılık Koca, Yigenek ve Azrail ile karşılaşan Deli Dumrul da Tepegöz ile çarpışan Basat da ölmeyip sağ kalırlar. Bunun başlıca sebebi onların ölümü hakkında bilginin hiç kimseden ve hiçbir yerden gelmemiş olmasıdır.

BEYREK'İN ÖLÜM HABERİ

Peki Beyrek ile ilgili haber nasıl değerlendirilebilir? Meselenin asıl mahiyeti buradadır. “Kam Büre'nin oğlu Bamsı Beyrek boyu”nda bahsettiğimiz bu olaylardan tamamen farklı bir durum vardır. Bu durum Beyrek'in esir olmasından sonraki döneme aittir: “Bu olaydan on altı yıl geçti. Beyrek'in ölüsünü dirisini bulamadılar. Bir gün kızın kardeşi Deli Karçar Bayındır Han'ın divanına geldi. Diz çöküp şöyle dedi: “*Ağillı xanın ömrü uzun olsun! Beyrək diri olsaydı, on altı ildən bəri gələrdi. Beyrəyin diri olduğu xəbərini gətirən bir igid olsa, qızılı tikişli, naxışlı çuxa, qızıl-gümüş verərəm. Ölüm xəbərini gətirənə bacımı verərəm*”.

Muradına ermesin Yalancı oğlu Yaltacuk şöyle dedi: “*Sultanım, mængedim, ölüsü-dirisi xəbərini gətirim*”.

Meğer Beyrek ona bir gömlek bağışlamış ve oda giyme-yip saklarmış. Gidip gömleği kana buladı ve Bayındır Han'ın önüne getirip bıraktı. Bayındır Han şöyle dedi: “*Ədə, bu nə köynəkdir?*”. Yaltacuk: “*Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişanıdır, sultanım!*” dedi (18, s. 156).

Bu haber Dede Korkut destanındaki bütün haberlerden farklıdır. Bedii hakikati meydana çıkarmanın esas dayanak noktalarından biridir. Yani bu durumda diğer kahramanlarla mukayese edildiğinde Beyrek hakkında ölüm haberi duyulur. Belki bu haber de yalandır ama sonuç başkadır. Burada “İç Oğuz'a Dış Oğuz'un asi olup ve Beyrek'in öldüğü boy”u hatırlamak gerekir. “*Aruz dedi: “Ədə, hərə-hərə danışma. Qanına susama, gəl and iç!” Beyrek dedi: “Vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam. İstəyirsiniz yüz para eyləyin, mən Qazana xain çıxmaram!*” Aruz yeniden öfkələndi. Beyrek'in sakalını sımsıkı tuttu. Beylere baktı, gördü kimse gelmiyor. Aruz, kara çelik kılıcını çekip Beyrek'in sağ oyluğunu kesti. Kara kana bulandı. Bütün beyler kaçıyordu. Herkes

kendi atına bindi. Beyrek'i de bindirdilər. Bir kişi terkine binip onu kucakladı. Beyrek'i getirenler atlarını sürərək onu kendi otağına yetiştirdilər. Cübbesini üzərində örttülər. Beyrek burada şöyle söylədi:

*İgidlərim, yerinizdən qalxın, durun!
Boz atımın quyruğunu tutun, kəsin!
Ala dağdan Arqubeli gecə aşın.
İti axan gözəl suyu üzüb keçin.
Qazan xanın divanına çapıb gedin.
Siz hamınız ağ çıxarıb, qara geyin.
“Qazan, tək sən sağ ol, Beyrək öldü!” deyın..”*
(18, s. 223)

Dede Korkut Destanı'nın son boyunda Beyrek öldürülür. Böyləce “Kam Büre'nin oğlu Bamsı Beyrek boyu”nda Yalancı oğlu Yaltacuk'un takdim ettiği Beyrek'in kanlı gömleği diğər boyda; “İç Oğuz Dış Oğuz'un asi olup Beyrek'in öldüğü boy”– da gerçəği yansıtan habərə dönüşür. Metində söz edildiği gibi, Yalancı oğlu Yaltacuk'unda muradı gerçəkleşmez.

“DELİ DUMRUL”UN YANLIZLIĞI

“Dede Korkut Kitabı” süjet ve sıralanışı, yapısal belirtile-ri, bedii dil özellikleri ve nihayet fikir ağırlığı ile olgun bir kül-tür abidesidir. Destandaki boyların sıralanış şekli, birbiriyle bağ-lantıları, destanın bütünlüğünü kanıtlayan kavramsal olanakları, aynı zamanda, şüphe doğuran durumları, çok sayıda önerme ve varsayım yaratmıştır. Abidedeki boyların sıralanışı ve içeriğinden gelen uyum, suretlerin ve şiirsel birimlerin olağanüstü si-metrisi, bazı araştırmacıların uyumsuzluklarla ilgili görüşleri ile kıyaslanamayacak derecede fazla ve sabittir. Uyumsuzlukların göreceli olduğunu, tam ispat edilmediğini ve ne zaman olursa olsun bu varsayımları ileri süren yazarların kendi görüşlerinden vazgeçip geçmeyeceklerine bakmadan abidenin yapısal ve anlamsal özelliklerinin tekraren ince elenip sık dokunması gerek-mektedir.

Boyları birbirine yaklaştıran bu yakınlıkları kuyumcu usta-lığı ile düzenleyen belirtiler destanda yeterli derecededir. Dede Korkut’un boylarda ardışık ve sistemli bir şekilde iştiraki, Oğuz devlet geleneklerinin temsili, halk kanunlarının göstergeleri, epik tasvir ile poetik düşüncenin sıralanması, Oğuz toplumunun gelecek kaderinin bir an bile unutulmaması, kahramanların yi-ğitlik ve cesaretinin bir bütün olarak davranış normları ile kap-sanması bu fikri doğrulayan niteliklerdendir. Ancak, “Deli Dum-rul” boyunun diğer boylarla ve genelde destanın kendisi ile ala-ka ve temasının boylar arası bağlamda zayıf görünmesi, doğal olarak pek çok tartışma ve olasılıkları ortaya çıkarmıştır.

“Deli Dumrul” boyunun destanın yapısındaki yerinin gö-rünüşte farklı bir nitelik taşınması boya bir çeşit yenilik getirir. Dolayısıyla, “Deli Dumrul” boyu diğer boylardan farklı olarak son derece tenhadır. O zaman şöyle bir soru ortaya çıkar: “Deli Dumrul” boyunun tenhalığı neden kaynaklanır?

Genel olarak, “Deli Dumrul” boyu Dede Korkut Destanı’nın boyları içerisinde en çok tartışma çıkaran boylardan biri, belki de birincisidir. Korkut araştırmacılığı tarihinde destanın diğer kahramanları ile mukayese edildiğinde Deli Dumrul’un önde gelen bir kahraman gibi incelenmesi şimdiye kadar pek dikkat edilmemiş bir husustur. Hatta garip de olsa, bu boyu destanın yapısına yabancı bir boy ilan etmişlerdir. Örneğin; Korkut araştırmacılığı gelişimine büyük katkı sağlayan Xalık Koroğlu “Deli Dumrul” boyunu göz önünde tutarak şöyle yazar: “Boyun birçok motifinin Oğuz destanı için özgü olmasına rağmen yine de beşinci Oğuzname, ne tipi ne de konusuna göre “Dede Korkut Kitabı”nın genel kompozisyonuna uymaz. Diğer Oğuznameler arasında da farklı görünür. Boyu Oğuzlar ile ne etnik ne tarihî öğeler ne de kahramanların bulunmaması (burada “Korkut Kitabı”ndaki çok sayıdaki Oğuz beylerinden hiçbiri yok) alakalandırır” (12, s. 126).

Orhan Şaik Gökyay da Jirmunski’nin “Deli Dumrul” boyunun “kitabın içinde tecrit edilmiş bir halde kalması” fikrini ifade ederek (25, s. 358) aslında bu boyun farklılığına dikkat çeker.

Birçok destan bilimci ise “Deli Dumrul” boyunun en eski boy olduğu olgusunu ileri sürdüklerinde aslında son derece ihtiyatla ve biraz da gizli biçimde boyun destan ile yapısal ilişkilere sahip olmadığına işaret ederler.

Yeri gelmişken belirtelim ki, A.Acalov “Deli Dumrul” boyunun kökleri ve mitolojik sembolizminden geniş şekilde bahsederek, bu boyun etnik kökeni hakkında yeterli bilimsel sonuçlar ileri sürmüştür (Bkz: 6.). Fakat boyun destan yapısı ile uyuşup uyuşmaması meselesi Korkut araştırmalarında da hâlen açık kalmaktadır.

“DELİ DUMRUL”U FARKLI KILAN FAKTÖRLER

Aslında Korkut araştırmacılarının “Deli Dumrul” boyunun farklılığına dair varsayımlar ileri sürmesine imkân veren olgular ve deliller bulunmaktadır:

1. Çoğu boyun başlangıcında sıklıkla ilk cümlesinde, hanlar hanı Bayındır Han yahut beylerbeyi Kazan Han ya da her ikisi aynı anda görünür. Onlar Oğuz yurdunun sayılıp seçilen beyleri ile müzakere eder ya da şakalaşırlar. Bu toplantıların divanda bazen belirli sohbetler ve tartışmalar bazen de herhangi bir misafirlik veya şenlik adına olmasına rağmen, Bayındır Han'ın ve Kazan Han'ın kişiliği Oğuz yurdunun arkasında duran büyük ve güçlü bir devletin varlığını ortaya çıkarır. Bu boylardaki olayların da işte bu devletin “gücün kontrolünde” olması kanaatini ortaya koyar. Fakat “Deli Dumrul” boyunda ne Bayındır Han ne Kazan Han ne devlet ne de güç görünür. Burada Deli Dumrul kendisinden güçlü kimseyi, hatta devleti bile tanımaz. Böylece bu boydaki olaylar Oğuz yurdunun dışında vuku bulmuş izlenimini yansıtır.

2. Destanın boylarında öne çıkan asıl kahramanın yanında en az kırk yiğit görünür. Hatta tehlikeli bir durumda tek tek tanıtılan Oğuz erleri, birçok boyda tarif edilen olayların içinde bizzat yer alır ve yiğitlik gösterirler. Kıyan Selçük oğlu Deli Dumrul, Kara Göne oğlu Kara Budak, Gaflet Koca oğlu Şir Şemseddin, İlek Koca oğlu Alp Eren ve Dülek Evren kardeşleri... Sıkıntıya düşen yiğidin yardımına gelir ve onu sıkıntıdan kurtarırlar. Fakat bu manzarayı “Deli Dumrul” boyunda görmek mümkün değildir. Boyun hiçbir yerinde hiçbir yiğit Deli Dumrul'un mücadelesinde yer almaz ya da iştirak edemez ve Deli Dumrul yapayalnız görünür.

3. Destanın bazı boylarında yiğitlerin anne ve babasının kendi oğlu için endişesi, hatta bu yolda savaşa hazır olmaları tartışmasız olgulardır. Yiğit babasının ön hazırlık olmadan savaşa

başlaması, oğlu Uruz'u kurtarmak için yola koyulan Salur Kazan'ın simasında kendi karakterini bulmuştur. Uruz'un annesi Burla Hatun'un, Boğaç'ın annesinin ve Segrek'in anne ve babasının geçirdiği acılar, sergiledikleri davranışlar, çocukları yolunda ölmeye bile hazır olmaları destan metninin gerçekleridir. Fakat "Deli Dumrul" boyunda bunların tam aksi olarak, Deli Dumrul'un baba ve annesi kendi canlarını evlatları için kurban etmeyi açıkça reddederler. Destan metninin ebeveyn ve çocuk ilişkileri yapısı da açıkça bozuktur.

4. Destanın boylarında yiğitlerin savaştığı düşman karakterler ile Deli Dumrul'un karşılaştığı Azrail arasında yer ile gök kadar (Deli Dumrul-Yer, Azrail ise Gök karakteridir!) fark vardır. Kazan Han, Beyrek, Segrek, somut adı ve yeri belli olan kâfirlerle karşı karşıya gelirler. Hatta onların bu savaşlarının belli bir geleneği ve tecrübesi vardır. Fakat Deli Dumrul'un karşılaştığı Azrail, Oğuzların kahramanlık geleneği ve tecrübesinde rastlanılmayan bir olaydır. Aynı zamanda, Azrail meliklerden de Trabzon teküründen de Arşın oğlu Direk'ten de hatta Basat'ın gözünü oyup başını kestiği Tepegöz'den de güçlü ve kuvvetlidir.

5. Olayların oluş zamanına göre de "Deli Dumrul" boyu diğer boylardan keskin biçimde ayrılır. Boylardaki öyküler günler, aylar ve yıllarca devam eder ve somut gösterilen rakamlar bir yana, "At ayağı külük, ozan dili çevik" gibi bilgileri de dikkate alınca açıkça görülüyor ki, bedii zaman genişliği destan için oldukça karakteristiktir. Bu hükmün aksine, "Deli Dumrul" boyundaki olayların zamanı son derece kısadır ve olaylar sadece bir iki gün içinde gerçekleşir.

6. Yer meselesine gelince, diğer boylarla mukayese edildiğinde "Deli Dumrul" boyunda "tarihi" mekân neredeyse yoktur. Bu boyda Ağcakale, Akhisar, Derbent, Düzmürd, Alınca, Dereşam, Trabzon, Rumeli, Tatyana Kalesi gibi mekân isimlerine rastlamıyoruz. Hatta açık bir şekilde ifade edersek "Deli Dumrul"

boyunda “Dede Korkut” destanının “tarihî” coğrafyasından eser bile yoktur (Bkz: 10, s. LXXXIV-CVI).

7. “Deli Dumrul” boyu, üslubuna göre de özel bir niteliğe sahiptir. Bu açıdan, Profesör Tevfik Hacıyev’in aşağıdaki doğru ve isabetli takdirine hiçbir şeyin ilave edilmesine gerek duyulmaz: “Bu boy üslubuna göre tüm boylardan farklıdır. Bunun başlangıcı da olayların devamı da genelde süjeti de masal tipindedir. Bütün boylarda tüm fantezisi ve mücadelesinin yanı sıra, olaylar hayatta yaşanan, mümkün olan, insanın akli ve fiziksel gücü ile çözülebilen bediilikten oluşur. Boyun temel dinamik karakterlerinden biri Azrail’dir. Ve tabii ki, Azrail ile sohbet, onun aracılığıyla Allah'a söz söylemek, söz duymak gerçek insan hayatının bir parçası değildir. Böyle olaylar masallarda sıkça müşahede olunan hallerdir “ (11, s. 46).

“Deli Dumrul” boyu ile Dede Korkut Destanı arasında olan bu ayrılıklar bilimsel bir gerçektir. Dolayısıyla yukarıda ileri sürülen hükümleri, boyun destan ile farklılık göstergeleri olarak kabul etmek mümkündür. Hatta “Deli Dumrul” boyunun aleyhine olan ve bu boyu “Dede Korkut” destanının yapısından çıkarıp atmaya, onu “oyun dışı” durumuna düşürmeye revaç veren bu hükümlerin sayısını artırmadan da yanlış karar vermek, “Deli Dumrul” boyunu destandan ayrılmaz bir boy ilan etmek mümkündür. Fakat içgüdüsel olarak “Deli Dumrul” boyunu destandan, “Dede Korkut” destanını ise “Deli Dumrul” boyundan öte tasavvur etmek doğru değildir. Öyleyse, “Deli Dumrul” boyunun destan yapısında zorunluluk olmasını kanıtlayan esas deliller nelerdir? Ayrıca “Deli Dumrul” boyunu destana dâhil etmeye Yazıcı Ozanı ne mecbur etmiştir?

**“DELİ DUMRUL” VE OĞUZ YURDUNUN
HUZUR DÖNEMİ**

Dede Korkut destanının Oğuz yurdunun kahramanlık tarihini, mücadele ve savaş geleneklerini temsil etmesi, tartışmaya gerek duyulmayan bir konudur. Dede Korkut Destanı kahramanlık abidesidir. Fakat destanda Oğuzların geçmişine dair büyük bir devir kendi ifadesini bulduğuna ve Oğuz yaşam tarzının gerçek ve gerçeğe uygun manzarasını canlandırıldığına göre anıtta Oğuz toplumunun kahramanlık ve savaş salnamesinin yanı sıra, Kalın Oğuz yurdunun sakin yaşam tarzı, yani huzur ortamında bir dereceye kadar kendi ifadesini bulması gerekirdi. Münferit boylarda bu konuda yeteri kadar delilin olması tesadüfî değildir. Nitekim “Boğaç Han” boyu Bayındır Han'ın “*Toy edib, atdan ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırması*” (18, s. 34) olayı ile başlar. Hatta hanlar hanının ak otağ, kara otağ kurdurtması, “*oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın. Oğlı-qızı olmayanı Allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü bilsün*” – deməsi (18, s. 34) huzur döneminin temsilidir.

“Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı” boyda Kazan Han'ın yeme-içme meclisi kurdurması ve bu mecliste “*yata-yata yanı-mız ağrıdı. Tura-tura belimiz qurıdı*” demesi (18, s. 42) uzun süre dinlenerek rahatlıktan “bezmiş” kahramanın bir tür dile gelmesidir.

“Bamsı Beyrek” boyunda Bayındır Han'ın sohbetine gelmiş Bay Büre Bey'in bir oğul, Bay Bican Bey'in ise kız istemesi (18, s. 52) uzun müddet akına çıkmayan beylerin tefekkür aleminden haber verir. Veya “Uruz Bey'in esir olduğu boy”da Uruz'un babası Kazan Han'a asi olması ve ona karşı yöneltilen “*Dəvəcə böyümişən, köşəkcə əqlin yoq*” gibi ağır ittihamı (18, s. 69) hüner meydanının ve savaşın az olmasından dolayıdır. “Beyrek” boyunda Kazılık Kocanın açıkça Bayındır Han'dan

akın düzenlenmesini istemesi (18, s. 94) ise huzur devrine açık bir “itiraz” olarak görülür.

Bütün bunlardan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Destanda neslin devam ettirilmesi kaygısını çekmek, misafir ağırlamak, yeme içme etkinlikleri düzenlemek, kavgasız hayattan bezmek ve açıkça akın dilemek Oğuzlar'ın sakin, huzurlu döneminin özellikleri olarak ortaya çıkar. Deli Dumrul'un da Oğuz yurdunun geleceği uğruna “*yaxşı igidin canını*” kurtarmak arzusu ve “*qırq yigid ilən yeyüb-içüb oturması*” (18, s. 79), “Deli Dumrul” boyunun destanın diğer boyları ile alakasını kurar ve onu destan yapısının zorunlu bir birimi seviyesine çıkarır. Fakat bu şimdilik meselenin sadece bir tarafıdır.

YİĞİDİN ATA BAĞLILIĞI

Bilindiği üzere, Azərbaycan və Türk destan gələnəğinde at imgesinin tuttuğu yer son dərəcə önəmlidir. Bu konuda və eyni zamanda, Dede Korkut Destanı'ndakı atlar haqqında yetərincə yazılmış və geniş təhlillər də yapılmışdır (Bkz: 8; 9). Tümü bu analizlərdə at, yığidin dostu və sırdaşı, onun ən yaxın yardımçısı olaraq verilir. Atın yığidin bəşarısında öncü konumda olması və yığitten üstün tutulması Dede Korkut destanında yeni bir süjet faktörü olaraq ortaya çıxar. Öyle ki, “Bəgil oğlu İmran boyu”nda bir duruma diqqət edelim: “*Qazan bəg aydır: “Bu hünər atınmıdır, ərinmidir?” “Xanım, ərindir” dedilər. Xan aydır: “Yox, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atındır” – dedi*” (18, s. 104-105).

Kazan Han'ın sorusu və açıqlaması at ilə yığit arasındakı münasibətə yeni bir nüans gətirir. Bu nüans, atın və yığidin pozisionuna, hangisinin daha üstün olması mübahəsəsinə işıq tutmaqda birlikdə, xalq bilimi araştırmaları tarixində at imgesinə yardımçı qüvvət olaraq yaxlaşma eğiliminə yenidən baxma, mevcut və stabilizə hükümlər üzərində düzəltmələr yapma ihtiyacını da ortaya koyar. Bəylecə hünərin yığidə değıl, ata verilmesi kahramanlık gələnəğine aykırı olduğundan Bəgil'in də təkisinə nədən olur. Hatta o, Bayındır Han'ın divanını kızgınlıqla tərək edər. Amma boyda təsvir edilən sonrakı olaylar Bəgil'in değıl, Kazan Han'ın lehinedir: “*Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıqdı. Bəkil buna at saldı. Buğanın ardından irdi. Yay kirişin boynına atdı. Buğa acmışdı. Kəndiyyə bir yuca yerdən atdı. Bəkil at cilavısının yenimədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qaya-ya toqındı, sındı*” (18, s. 105).

Nihayət, Bəgil də hünərin atta olduğunu anlamışdır. Bu nədənle boyun sonunda düşman elinə düşən Bəgil gecikmədən Bayındır Han'ın divanına xəbər yollamaya qərar verir. Oğlunu bu iş için divana yollar. Aslında hünərin atta olduğunu Oğuzlar'ın

düşmanları da çok iyi bilirler. Çünkü “Uruz’un tutsak olduğu boy”da şöyle denir: “*Qoyulan kimsə oğlanın bədəvi atın oxlatdılar. At yıxıldı. Kafərlər Uruzun üzərinə çouxdı*” (18, s. 71). Veya “Kan Turalı” boyunda açıkça şu şekilde gösterilir: *Selcan Hatun “üzərinə gəldi gördü kim, Qanturalın atını oxlamışlar, yüzini qan bürümüş”* (18, s. 91) .

Dede Korkut Destanı’nın yapısında belirgin bir ana motif gibi yiğidin ata bağlılığı ilkesi “Deli Dumrul” boyunda da kendini doğrular. Deli Dumrul “*bir-iki gögərçin öldürdi, döndi evinə gəli yürür Əzrayil atının gözünə göründi. At ürkdü. Dəli Domrulu götürdi yerə urdı. Qara başı bunaldı, bunlu qaldı. Ağ köksinin üzərinə Əzrayil basub qondı*” (18, s. 80). Begil, Uruz, Kan Turalı attan düştüğü zaman düşmanın onları yakaladığı gibi Deli Dumrul da attan yere düştüğünde Azrail onun göğsüne konar. Bu olgu “Deli Dumrul” boyunu destandan çıkarma tasavvurlarını tamamen alt üst eder. Fakat şimdilik bu da mesele nin bir tarafıdır.

**ALLAH DELİ DUMRUL'UN ÖMRÜNÜ
NEDEN UZATIR?**

Yazıcı ozanın “Oğuzname”leri tek bir süjet ardışıklığı doğrultusunda birleştirme amacından doğan Dede Korkut karakteri ve Dede Korkut’un ad verme statüsü Korkut araştırmalarında her zaman dikkat merkezinde olmuştur. Dede Korkut Dirse Han'ın oğluna Boğaç adını verdikten sonra “*Adını bən verdim, yaşını Allah versün*” – *der* (18, s.36). Kam Büre'nin oğluna Beyrek adını verdikten sonra “*Adını bən verdüm, yaşını Allah versin*” – *der* (18, s.51). Aruz'un oğluna Basat adını koyduktan sonra “*Adını bən verdüm, yaşını Allah versin*” – *der* (18, s. 98). Bunların çeşitli boylarda, farklı zaman ve mekânlarda vuku bulması, aynı geleneğin tasdiki olarak ortaya çıktığını kanıtlar. Dede Korkut ad verme yetkisini kullanarak hepsine kendi karakterine uygun bir ad verir. Tabii ki, adlar da birbirinden ayrılır. Fakat farklılık arzetmeyen tamamıyla aynı olan bir durum vardır: Dede Korkut Allah'ın yiğide yaş verme işine karışmaz!

Destandaki bu gelenek “Deli Dumrul” boyunda zirve noktasına ulaşır. Bu boyda Dede Korkut’un kimseye ad vermediği bir hakikattir. Ancak beklenmedik bir anda Allah Deli Dumrul ve onun helalinin ömrünü uzatır: “*Ol iki həlala yüz qırq yıl ömr verdim*” (18, s. 83). Böylece Deli Dumrul boyunda destandaki önemli bir süjet ardışıklığının gelişme aşamasının en yüksek basamağı görülür. Bu boy destanın yapısında daha da pekişir. Fakat bu da şimdilik meselenin yalnız bir tarafıdır.

DELİ DUMRUL VE DELİLER

“Deli Dumrul” boyunun Dede Korkut Destanı’nın yapısında tesadüf olarak mı yoksa zorunlu olarak mı bulunduğu fikrinin aydınlatılması, Dumrul’un işte “Deli” diye çağrılması ile ilgilidir. Ayrıca destanda bu boy “Deli” adını kendi başlığında yaşatan tek boy olması bakımından da tipiktir. Belki aynı faktöre bağlı olarak da boy farklı nitelikteki bir boy gibi ele alınabilmektedir. Aslında Dumrul adından ayrılmaz olan “Deli” unvanı “Deli Dumrul” boyunu Dede Korkut Destanı’nın yapısından hem izole eden hem de onu destana sıkı bir şekilde bağlayan dayanak noktasıdır.

Deli Dumrul karakteri, Deli gibi davranan ve çevresindeki kişilere delilik gözü ile bakan tek karakter değildir. Destanda Deli Dünder, Deli Budak, Deli Uran, Deli Karçar, Deli Ozan, Deli Yiğit karakterleri de vardır (15, s. 170-209).

Deli Dünder ve Deli Budak karakterlerine ilk kez “Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı” boyda rastlıyoruz: “*Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz qarşu gəldi. Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşu gəldi. Altı bərli güz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı. Dünya-aləm gözünə qaranu oldı. At boynun qucaqladı, yerə düşdi*” (18, s. 50). Deli Uran ise “Kazılık Koca oğlu Yigenek boyu”nda yine Deli Dünder ile birlikte görünür. Boyda Bayındır Han 24 sancak beyini çağırırken onun hakkında şöyle der: “*Əjdəhalar ağzından adam alan Dəli Uran bilə varsun*” (18, s. 95).

Böylece Deli Dünder, Deli Budak ve Deli Evren karakterlerine başka boylarda da rastlamaktayız. Fakat onlar bu boylarda da esasen bir cümle ile anılır ve onları gerçek bir kahraman gibi tanıtan yiğitlikleri görülmez. Diğer bir deyişle, bu yiğitlerin adına boy olmadığı gibi (ayrıntılı Bk.: 13), mevcut

boylarda da onların tüm özellikleri tasvir edilmez ve savaş sahnelerinde büyük faaliyet gösteren kahramana dönüşmezler.

Deli Karçar, Deli Ozan (Bamsı Beyrek'in hayatının bir aşamasında!), Deli Yiğit (kâfir casusu, kardeşi Egrek ve Ozan Segrek'i "deli yiğit" adlandırır! – 18, s. 110-113) destanın yapısında yeterince yer almakla birlikte geniş faaliyet gösterirler. Onlar destanda bütünleşik olarak açıklanan *Türklük; Oğuz, Korkut* ve *Ozan* ülküsünün metin kurucu nitelikteki taşıyıcısı haline gelirler. Deli Dumrul'un önderlik ettiği sembolik sıralamada kendilerine pozisyon edinir ve bu esnada bir kahraman olarak Deli Dumrul'un destanın yapısından ayrılmazlığını kanıtlayan önemli bir delil niteliği de kazanırlar. "Deli Dumrul" boyu ve boyun proloğunda Deli Dumrul hakkında verilen ve Korkut araştırmalarında tartışmalı olan *melum bilgi* ise destanın bütünü veya onun hem önceki hem de sonraki boyları arasında kavramsal ve bağlamsal ilişki kurabilmesi açısından çok önemlidir. Metin kurucu nitelikteki prolog, "Meger" edat/bağlayıcı sözcüğü ile şöyle başlar: "*Məgər xanım, oğuzda Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi, bir ər var idi. Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı. Keçənindən otuz üç aqça alurdu, keçmiyəninəndən dögə-dögə qırx aqça alurdu. Bunu neçün böylə edərdi? Anunçun ki, "Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənümlə savaşa, – deyirdi"* (18, s. 79).

"Bamsı Beyrek" boyunun bir yerinde yine de Türkçe metnin cümleden büyük birlikleri birleşenlerinin ön, art ve eş gönderimli¹³ vasıtalarıyla birbirine bağlılığı ekseninde "Meger"

---

¹³Türkçe metin, XX. yüzyılın 70'li yıllarından beri Türkolojide yapısal-anlamsal ve belli bir ölçüde işlevsel bakımlardan metin dilbilimsel//lengüistik yöntemlerle de ele alınmaktadır. Söz konusu doğrultuda yapılan çalışmalarda, metni oluşturan dil birimlerinin sözdizimsel ve metin dilbilimsel sıralanması; metnin sınırları, içeriği, "yargı-bilgi ve cümle-metin" etkileşimlikleri ekseninde yorumlanmasıyla metin oluşturucu yapısal etkenler belirlenmektedir.

bağlaç veyaanaforik unsurunun da kullanımıyla oluşan anlatım ortamı ise şu şekilde geçer: “*Məgər, sultanım, Dəli Qarcar dəxi ağ ban evini, ağ otağını, qara yerin üzərinə qurdırmış idi. Yoldaşlar ilə buta atub, oturardı*” (18, s. 55). Yine aynı boyda Deli Ozan “*kəndüyi dəlüligə buraqdı, sürdi dügünə gəldi. Gördü dügündə göyü ox atar. Qaragünə oğlu Budaq, Ozan bəg oğlu Uruz, Bəglər başı Yegnək, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qarcar bilə ox atarlardı*” (18, s. 63).

“Uşun Koca oğlu Segrek boyu”nda şöyle bir bilgi vardır: “*Məgər xanım, Uşun Qocanın kiçik oğlu Səgrək eyü, bəhadır, alp, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dərnəgə uğradı, qondılar. Yemək-içmək etdilər. Səgrək məst oldı. Tışra ayaq yoluna*

Bunun yanı sıra, metin parçalarındaki cümleler arası anlamsal ilişkiler, bu ilişkileri zamirlerle ve diğer dil birimleriyle sağlayan *ön gönderimsellik*, *art gönderimsellik* veya Yun. anaphora, anaphoric reference: *art gönderimsel*, *ön/art gönderimsellik*: *cataphoric reference*: *ön gönderimsellik* ve *eş gönderimsellik* (co-reference) olguları vb. üzerinde durulmaktadır (Uzun 1995; Üstünova 1998; Abdullayev 1999). Yun. *anaphora* terimi, metnin başında ve sonrasında ifade edilen fikre gönderme yapan, öne ve arkaya gönderen veya ön ve art gönderimli metin dilbilimsel gösterge anlamını ifade etmektedir. *Cataphoric reference* terimi ise, bir metin içerisinde sonra gelecek bilgiye işaret eden, dolayısıyla sonraya gönderme unsuru veya ön gönderimli gösterge anlamına gelir. Böylece *anaphoric reference* terimi, öne ve arkaya gönderme unsuru; *koranaforiklik* ve *korkataforiklik*: *co-reference* terimleri ise metin dil bilimi terminolojisine göre metnin hem yukarı hem de aşağı parçalarına gönderme yapan eş gönderimli unsurlar (LES 1990: 32; Dilçilik ensiklopediyası 2006: 49, 321; Musayev 2011: 276) olarak nitelendirilmektedir (Musaoğlu 2013:3). Bu bakımdan yukarıda “Deli Dumrul”, “Bamsı Beyrek” ve “Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu”ndan verilen örneklerdeki “Meger” edat/bağlayıcı sözcüğü de anaforik veya ön, art ve eş gönderimli nitelikteki bir metin kurucu vasıta olarak Destanın dilinde çok geniş bir biçimde kullanılmaktadır.

çıqdı. Gördü kim, öksüz oğlan bir qızanı çəkişür. “Mərə, noldunuz?” deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı (18, s.110-111).

Mevcut bilgiler; Deli Dumrul’un nehir üzerinde köprü yaptırması, Deli Karçar’ın arkadaşları ilenişan alması, Budak’ın, Uruz’un, Şir Şəmseddin’in, Yigenek’in ok atmaları, bu yarışta Deli Ozan’ın katılımı ve nişan yüzüğünü tam olarak nişan alması, Segrek’in birbiri ile çekişen yetim oğlan ve kıza tokat vurmaları ayrı ayrı mekan ve zamanlarda meydana gelen, içerik bakımından birbirinden farklılık arz eden, daha çok çeşitliliği ile seçilip ayrılan olaylar olsa da, onlar destanın yapısında birbirini izleyip tamamlayan ve tek bir amaca yönelik tipik yaşam manzaralarıdır. Artık kesin olarak belirtebiliriz ki, huzursuzluk ve ruhsal gerginlik yaratan bu yaşam manzaraları huzursuzluktan ve zihinsel gerginlikten uzak; onların tam aksi kutbunda duran Kalın Oğuz yurdunun huzur ve sakin geçen döneminin göstergesidir.

Hatta ilginçtir ki, “Köroğlu” Destanı’ndaki Deli Hasan’ın da yaşam konumu Dede Korkut Destanı’ndaki benzer pozisyonları anımsatır. Deli Hasan Köroğlu’ya müracaat ederek şöyle der: “*Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağıma çöp sala bilməyib. Bu yeddi ilin ərzində bir tacir, bəzircan mənə bac verməmiş bu həndəvərdən keçə bilməyib*” (20). Anlaşıyor ki, tam yedi yıl düşmanla çarpışmaya çıkmayan Deli Hasan haraç almakla gününü geçirir. Sanki o, çay üstüne köprü yapıp köprüden geçenlerden otuz üç akçe, geçmeyenlerden kırk akçe alan Deli Dumrul’un sütkardeşidir.

DELİ OZAN: ATI VERDİM KOPUZ ALDIM

Destandaki delilerin Oğuz yiğitlerine özgü kuralları ve davranışları kaba bir şekilde ve açıkça bozmaktan usanmadıklarına dikkat etmek gerekir. Onların bazı davranışları, baş kesip kan döken, yiğitçe ün yapan ve iftihar edilen bu kahramanların gerçek simasına yakışmaz. Kuvvetli düşmanla karşı karşıya gelip fazla enerjisini atamadığı için beklenmedik bir anda, Deli Karçar Oğuzlar'ın kutsal kişiliği Dede Korkut'un üstüne yürür ve ona kılıç kaldırır. Adeta çarpışacak kimse aramaktadır. Yine yerleşik hayattan sıkılmış Deli Karçar'ın öfkesi başına vurur ve öfkesini soğutmak için Dede Korkut'tan (aslında Kam Büre'den!) dişi görmemiş bin erkek deve, hiç kısrakla çiftleşmemiş bin aygır, binde koyun görmemiş koç ile birlikte, "*Bin də quyırıqsız-qulaqsız köpək gətürün. Bin dəxi bürə gətürün mana*", – *söyləyir* (18, s. 56).

Deli Ozan mecliste yiyip "*qarnın toyurduqdan sonra*" (18, s. 64) ziyafette bulunanların bazısını döver, bazılarının da başını yarar. Hatta Deli Ozan'ın delilik derecesi, millî destan tarihinde atı kopuza değişen ilk ve son kahraman olmasıyla ölçülebilir.

Böylece Dede Korkut Destanı'ndaki "Deli Dumrul boyu" aracılığıyla Azərbaycan ve Türk destan medeniyeti tarihinde, kahramanlık destanları şeceresinde sadece yiğitlerin savaş gelenekleri değil, Türk halklarının yaşam tarzına uygun olarak, dinçlik döneminin de özellikleri ifade edilmiştir.

NEHİRLERİN KURUMASIN!

Dede Korkut Destanı'nda Oğuz hayatının ciddi bir sembolizmi vardır. Destanın bütün yapısında baştan sona kadar ana motif gibi geçen ve dağların yücelmesine, nehirlerin çağlamasına, ağaçların daima yeşil kalmasına dayalı bu sembolizm, Oğuz hayatının ve Oğuz insanının da değer ölçüsüdür. Bu nedenle Boğaç'ı yaralı gören anne: “*Nə Qazlıq tağı aqar sənın suların. Aqar kibi aqmaz olsun!*” – *söyləyir* (18, s. 39). Burla Hatun tutsak olan oğlu için “*Qanlı suyım taşqunı oğul*” – *diyerek* (1, s. 74) ağlar. Kan Turalı Selcan Hatun'un babasına niye geldiğinin sırrını şöyle bildirir: “*Aqındılı suyımı keçməgə gəlmişəm!*” (18, s.87). Hatta Dede Korkut birçok boyun sonunda “*Qamın aqan körklü suyın qurımasun!*” *duasını eder* (18, s. 41, s. 51 s. 78, s. 84).

Yukarıda belirtilen örnekleri yükselen dağlardan, gölgeli ve yeşil ağaçlardanayrı tutarız. Çünkü bunlar suları çağlayan nehir imgesinin açık görünen canlı etkisi olarak destanda yapısal bir birime dönüşemez. Suları coşkun nehir imgesinin özel hâli niteliğindeki kuru çay ise, “Deli Dumrul” boyunda sadece süjete dâhil olmaz. Ancak müstakil bir boy ile bütün destanın bağlantısını sağlar. Boy ile destanın karşılıklı ve müşterek fikri ve estetik içerik yükünü taşır. Boydan destana geçişin, destandan boya gelişin yollarını ve imkânlarını belirler.

Destanda sadece Deli Dumrul ile değil, Deli Karçar ve Deli Ozan, Deli Yiğit ve Segrek ile alakalı boylarda da kuruyan ırmağı görürüz. “Beyrek” boyunda Banu Çiçek “*Bir əski dəvə çuvalını*” (18, s. 63) boynuna geçiren Deli Ozan'ı tanıdıktan sonra kayınpederinin ve kaynanasının yanına gidip sevinçle onlara şöyle der:

Arqab-arqab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!
Qanlı-qanlı suların soğulmuşdı, çağladı, axır!
Qaba ağacın qurumuşdı, yaşardı axır! (18, s. 66).

“Uşun Koca oğlu Segrek boyu”ndan da anlaşılmaktadır ki, Segrek’in bir kardeşi (Egrek’in) olduğundan yıllardır haberi yoktur. Bu süreçte Uşun Koca'nın ailesinde, genelde onların mensup olduğu boyda hayat olağan akışı ile devam eder. Hatta anne ve baba da bu yaşama mecburen de olsa razı olmuşlardır. Bu razılık ise beraberinde sakin ve huzurlu dönemisembolize eder. Yani yüce dağlar yıkılmış, nehirlerin suyu ve ağaçların dalı kurumuştur. Öyle ki, Segrek kardeşinin tutsak olduğunun farkına varır ve kardeşini kurtarmak için sefere çıkmaya karar verir. İşte o zaman bu huzurlu yaşamın sona erdiğini anne şöyle ifade eder:

*Qarşu yatan qara tağın yıqılmış idi, yucaldı, axır!
Aqındılı görklü suyn souğılmışdı, çağladı, axır!
Qaba ağacda tal-budağın qurmışdı, yaşarıb gögərđi, axır!*
(18, s. 111).

Anne, Oğuzlar'ın hayat sembolü olan dağın, suyun, ağacın hem biyolojik hem de ictimai tabiatına dikkat çeker. Buna bağlı olarak kendi inancını ortaya koyar. Demek ki, Uşun Koca'ya mensup olan boyun (tayfanın!) sakin, bir tür ölü dönemi; “küçük ölüm” denilen uyku zamanı sona ermiştir.

Böylece Deli Dumrul'un keşfettiği kuru nehir imgesi ile Deli Karçar ve Deli Ozanın'ın bağlı olduğu “Bamsı Beyrek” boyunda ve Deli Yiğit'in lider olduğu “Uşun Koca oğlu Segrek Boyu”nda gözlenen Oğuzlar'ın sakin devrinin sembolü birbirini tamamlar. “Deli Dumrul” boyunun başında, üstüne köprü kurulmuş kuru çay ile boyun sonunda Dede Korkut'un söylediği “*Qamın aqan körklü suyun qurımasun!*” (18, s. 84) cümleleri arasındaki ilişki ve birliğin ifadesi son derece önemlidir. Diğer boyların sonunda Dede Korkut'un söylediği aynı dua ile bu boyların içeriği arasındaki ilişki ve birlik “Deli Dumrul” boyunda olduğu gibi ahenkli ve belirli bir biçimde gözlenmez.

Bu söylenenlerden anlaşılıyor ki, “Deli Dumrul” boyu “Dede Korkut” destanının yapı, süjet, sıralanış ve poetika ögelerinden ayrılmaz ve tecrit edilmez. Hatta “Deli Dumrul” boyu olmasaydı, elbette, destan kendi olgunluğunu, derin anlamını, azametini ve monumentallığını hayli kaybetmiş olurdu. Çünkü diğer boylarda dağınık ve epizodik karakterde olan Oğuz yurdunun huzurlu, sakin dönemi sadece “Deli Dumrul” boyunda kendi ifadesini bulmuştur. Dede Korkut destanı için gerekli olan “Deli Dumrul” boyu ile eski Türklerin hayatının olgun ve kesintisiz manzarasını yansıtmak görevi yerine getirilmiş ve aynı zamanda, destanın edebî-bedii mantığı tamamlanmıştır.

BAYINDIR HAN'IN SEFERİ

Dede Korkut Destanı'nın incelenmesi, çeşitli devirleri kuşatmış, her dönemde bu anıtın tetkikine bağlı belli edebî, teorik, tarihî, felsefî görüşler sistemi şekillenmiş ve büyük ölçüde tekstolojik düzenlemeler yapılmış, dil özellikleri aydınlatılmıştır. Destanın daha fazla göze çarpan meseleleri hakkında çok sayıda makale ve monografi yayımlanmıştır. Fakat tüm bunlarla beraber birçok güncel sorunun analizi ve izahı halen çözüm bulmamıştır. Halk tefekkürünün ve halk isteğinin sonucu şekillenmiş olan Dede Korkut Destanı'nın hem kahramanlık abidesi hem de araştırma malzemesi olarak tüm dönemlerin destanı olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü bu anıtın etnik-tarihsel, bedii-felsefî gücü tükenmez ve sonsuzdur.

Destadaki Tepegöz karakterine gelince, bu karakter de pek çok araştırmacı tarafından yeterli ve gerekli düzeyde incelenmiştir. Destanın poetikasında niteliği ve eşsizliği ile göze çarpan Tepegöz'ün sırrının henüz yeterince açılmadığını da söylemek gerekir. Tepegöz'ün destana geliş ve gidişini anlatan “Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü boy” olarak bilinen bu boydan hem Kalın Oğuz yurdunun kendisine hem mitolojik dünyaya hem de destanın yapısına ve poetik sistemine göz gezdirip birçok bilimsel önermeleri netleştirmek ve genişletmek mümkündür.

Tepegöz'ün asıl mahiyetinin ortaya çıkarılması onun menşeinin ve poetikasının, yani her iki hususun doğru tayin edilmesine bağlıdır. Tepegöz'ün kökeni, poetikası ile karşılaştırıldığında oldukça geniş, kapsamlı ve tutarlı olarak incelenmiştir. Tepegöz'ün kökeni meselesi Korkut araştırmacılığının belli aşamalarında yeterince güncel anlam ifade etmiştir. Öyle ki, M.Tehmasib'den (26), Ə.Sultanlı'dan (24) ve O.Ş.Gökyay'dan (10) başlayıp V.Jirmunski'den (28), Halik Köroğlu'dan (21) K.Abdulla'ya (3) kadar birçok araştırmacı Tepegöz'e mü-

nasebette onun menşei meselesine daha fazla önem vermiştir. Bu durumu bütün konulardan ön plana çıkarmışlardır. Buna da doğal bakmak gerekir. Çünkü Tepegöz'ün asıl mahiyetinin ortaya çıkarılması ve bilimsel izahı, onun kökeninin ne ölçüde ve ne kadar belli olduğuna bağlıdır.

Tüm bunların önemini özel olarak vurgulamak gerekir. Çünkü Tepegöz'ün menşeinin değil de poetikasının net ve kapsamlı incelenmesi, onun asıl içeriğinin ortaya çıkarılmasına, destanın yapısının ve sisteminin algılanmasına, bazı sırlarının ortaya çıkmasına ve aydınlatılmasına daha fazla (hatta kökeninin incelenmesinden de yüksek seviyede!) yardımcı olabilir.

İlk önce “Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü boy”un genel manzarasına dikkat etmek gerekir. Bu genel manzarada olağanüstü bir olay dikkat çeker. Bu olay, hanlar hanı Bayındır Han ile ilgilidir. Öyle ki, diğer boylarda Bayındır Han'ı hep kendi tahtında görüyoruz ve bu duruma oldukça alıştık. “Dirse Han oğlu Boğaç'ın boyu”nda o, kendi ikametgâhındadır: “*Oğuz bəylərini qonaqlayır*” (18, 34). “Bay Büre'nin oğlu Bamsı Beyrek boyu”nda Bayındır Han yine kendi yerindedir: “*İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilmışdi*” (18, 52). “Kazılık Koca oğlu Yigenek boyu”nda (18, 94) ve “Begil oğlu İmran'ın boyu”nda (18, 104) da Oğuz beyleri Bayındır Han'ın yanında toplanmışlardır. “Tepegöz” boyunda ise vaziyet çok farklıdır. “*Bayındır xan bəglər ilə seyrənə yetmişlərdi*” (18, 98).

Bütün boylarda yerinde görünen, Oğuz beylerini etrafına toplayan ve onlarla kendi ikametgâhında danışmanlık konuşmaları yapan Bayındır Han bu boyda gezintiye çıkmıştır. İşte bu boy onun destan poetikası açısından harekete geçtiği tek boydur.

Kanaatimizce, boydaki korku hissi Tepegöz'ün adı ile alakalı olmakla beraber hem de Bayındır Han'ın kendi tahtını terk etmesinde; Oğuz yurdunu seyahate çıkmasındadır. Bayın-

dır Han'ın kendi tahtından uzaklaşıp gezintiye çıkması onu hep kendi tahtında ve yerinde görmeye alışmış Oğuz beyleri ve hat-ta genel olarak Oğuz yurdu için son derece ciddi bir huzursuz-luğun ilk belirtisi ve göstergesidir. Aslında bu olayın kendisi de destanın poetikası için fevkalade öneme sahiptir.

Diğer ilginç bir durum ise ilk aşamada Tepegöz'ün baba-sı olan Çoban'ın Tepegöz hakkında net bir tasavvuru yoktur: “Çoban ilərü vardı. Gördi kim, bir yığnaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır” (18, 98). Bu, Çoban'a malum olan en son ve belirsiz bilgi; henüz orada Tepegöz'ün olmamasıdır. Dolayısıyla, Ba-yındır Han ile Tepegöz'ün karşılaşmasından önce Tepegöz'ün varlığından kimsenin haberi yoktur. Tepegöz ile Oğuz yurduna gelen tehlikenin gerçekliğini Tepegöz'ün annesi olan Peri kızından duyan Çoban, durumun ciddiyetinin farkına varmaz ve “koyun ardına düşmeye” (18, 98) devam eder. Akabinde hanlar hanı Bayındır Han tehlikeyi hisseder. Diyebiliriz ki, Ba-yındır Han'ı kendi tahtından kaldırarak harekete geçiren durum işte onun yüreğine düşmüş bu güçlü histir; tehlike hissidir!

TEPEGÖZ'ÜN GÜCÜ

Tepegöz, destanın yapısında tek çirkin ve mitolojik düşman karakteridir. Onun adı kendisinden, yüzünden ve gözünden gelir. Dede Korkut'un gelip ona ad vermesine de gerek kalmaz. Çünkü doğduğu andan itibaren onun adı bellidir: Tepegöz!

Bir süre sonra Tepegöz kendini tam olarak, tüm çıplaklığı ile gösterir: Ona süt veren bakıcıların canını alır, oynadığı çocukların burnunu, kulağını yer, yol keser, büyük harami olur. Son olarak, Oğuz'un adamlarını yemeye başlar ve kimse onunla baş edemez. Meselenin de asıl mahiyeti, Tepegöz'ün Oğuz'un ebedi düşmanı kâfirlerden de kat kat güçlü olmasındadır.

Burada sorunun açıklığına kavuşması için Oğuz yiğitlerinin kahramanlıklarını hatırlamak yerinde olacaktır. Öyle ki, "Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy"da Selçük oğlu Deli Dündar, Kara Göne oğlu Deli Budak ve Kazan Han saldırıp Şökli Melik'e, Kara Tekür Melik'e ve Boğaç Melik'e galip gelirler. "Kazan Bey'in oğlu Uruz Bey'in tutsak olduğu boy"da Dündar, Kara Budak, Kazan Han yine kafirleri mağlup ederler.

"Tepegöz" boyunda ise durum bunun tam aksi yönünde gelişir: "*Qazanın qarındaşı Qaraqünə Təpəgöz əlində zəbun oldu. Dözən oğlu Alp Rüstəm şəhid oldu.*

Uşun qoca oğlu kibi pəhləvan əlində şəhid oldu. Aruq candan iki qarındaşı Təpəgöz əlində həlak oldu. Dəmür Tonlu Mammaq əlində həlak oldu. Biği qanlı Bəgdüz Əmən əlində zəbun oldu. Ağ saqqallı Aruz qocaya qan qusdurdı. Oğlu Qıyan Səlcüğün ödü yarıldı. Oğuz Təpəgözə kar qılmadı, ürkdü qaçdı"(18, 99).

Manzara görüldüğü gibi facialıdır: kâfirlere üstün gelenler Tepegöz'ün elinde helak olurlar.

O halde halk tefekkürü böyle bir korkunç görünüşlü, kan içen karakteri yaratmakla neye işaret eder? Hatta dikkat edersek; hep galip gelen yiğitlerin bu tür sırayla mağlup olması ola-

yının kendisi bile destan düşüncesine tamamıyla yabancıdır.
Şimdi mesele biraz daha zorlaşır ve ciddi bir soru ortaya çıkar:
Peki, Tepegöz niçin destana dâhil edilmiştir?

**BABASI SARI ÇOBAN, ANNESİ PERİ
OLAN “TEPEGÖZ”**

Tepegöz çoban ile perinin evliliğinden dünyaya gelir. Yarı efsanevi bir karakterdir. Demekoluyor ki, gerçek ile mitin müşterek tecessümüdür. Şüphesiz, onun gerçekliği babası Çoban'dan gelir.

Tepegöz “kendisinin koyun sürüsü” olmasından dolayı çoban özelliklerini taşır. Bu olgu X.Koroğlu tarafından söylenilmiştir (21, 145). Yahut Basat'ın Tepegöz'e vurduğu oklar ona batmayınca Tepegöz ayılır ve Basat'ı görüp şöyle der: “*Oğuzdan yenə bizə bir türfəndə quzu gəldi*” (18, 101). Burada da çobanlık özelliği açıkça görülmektedir.

Tepegöz'ün gerçekliğini; babasından gelen özellikleri, daha geniş manada ise Oğuzluğu, çoban zümresine has niteliklerini karakterinde taşıdığını söyleyebiliriz.

Tepegöz parmağında Peri annesinin yadigârını; yüzüğü taşıyarak kendi mitolojik niteliğini de korur ve yaşatır. Yani Aruz Tepegöz'ü dövüp evinden kovduğu zaman “*Təpəgözün Pəri anası gəlib oğlanın parmağına bir yüzük keçürdi. “Oğul, sana ox batmasun, tənüni qılıc kəsməsün!” – dedi*” (18, 99).

Bundan sonra Tepegöz ile karşı karşıya gelmek mümkün değildir. O, Oğuz yurdunun kökünü kurutma kudretine sahiptir. Herkesi yiyip bitirme niyetindedir ve kimseye kulak asmaz. Hiç kimseyle de anlaşma yapmaz. Onunla anlaşma yapmak için Dede Korkut'u çağırmaq zorunda kalırlar. Dede Korkut bu işi kısmen yoluna koyar.

GERÇEKLİK İLE MİTİN BİRLEŞTİĞİ NOKTA

Tepegöz sadece Dede Korkut ile konuşur ve onun şartlarını (“*gündə iki adam ilə beş yüz qoyun verəlim*”) kabul eder. Nedeni, Dede Korkut’ta da gerçek ile mitin bir arada olmasıdır. Onun gerçekliğinden hiçbir şüphe yoktur. Çünkü kopup çalar, söz söyler. Dede Korkut’un ad vermesi ise Allah’tan biraz düşük seviyede veya Oğuz yurdunda Allah’a en yakın olması ve her zaman “adını ben verdim, yaşını Allah versin” demesi onun mitolojik gücü ile ilgilidir.

Böylece Tepegöz ile gerçek Oğuz insanı konuşmadığı gibi ona Oğuz yiğidi de galip gelemez. Çünkü gerçek ile mitik unsurların birleştiği noktada duran Tepegöz ile özünde gerçeği ve miti yaşatan Dede Korkut anlaşılabiliyorsa, ona galip gelmek isteyen yiğit de özünde gerçek ile miti birlikte yaşatan bir karakter olmalıdır. Bu karakter, Basat’tır! Basat’ın gerçek dayanağı Aruz yani babasıdır. Onun mitolojik kaynağı ise aslandan gelir. Çünkü Basat Aruz Koca’nın kaybolmuş oğludur ve onu “*bir aslan bulup götürmüş, bəsləmişdir*” (18, 98).

Basat ile Tepegöz’ün savaşı, hayatta ve edebiyatta nadir durumlarda görülen klasik bir savaştır. Aynı zamanda bu savaşta destan, daha geniş anlamda, folklor niteliği kendini gösterir. Tepegöz Basat’ı tutup çizmesinin içine atar ve öylece orada Basat’ı yemeyip bekletir. Ve burada destan poetikasına amel edilir. Hatta aksi olay da meydana geldiğinde, Basat’ın aksine Tepegöz cezalandırılır. Basat ısıtılmış şişi onun gözüne bastırır. Böylece “*Təpəgözün gözü həlak olur*” (18, 101).

Tepegöz’ün gözü çıkarılmış ve mahiyet itibari ile o artık ölmüştür. Fakat bedensel açıdan hâlâ sağdır. Bundan sonra Basat Tepegöz ile değil, Çoban’ın kör oğlu ile çarpışır. Artık Basat için savaşın kalan kısmı daha kolay geçer. Fakat kör Tepegöz kendi savaşını hem mitolojik hem de gerçek düzlemde devam ettirir.

“Gözü helak olan” gerçek Tepegöz, yani Çoban’ın kör oğlu “*nərə urdı, hayqırdı kim, tağ və taş yanguləndi. Basat sıçradı. Qoyun içinə mağaraya düşdi*” (18, 101).

Mitik Tepegöz, Basat’ın koyun derisi içinde olduğunu anlar ve Basat da mitik düşünce ile koyun derisi içerisinde kurtulur.

Tepegöz, Peri annesinin ona bağışladığı yüzüğü Basat’a verir. Basat onu alınca yüzüğün mitik gücü Tepegöz’e yardımcı olur. Tepegöz Basat’ın yerini bulur ve ona hançerle vurmaya ister. Basat ondan uzaklaşır ve kurtulur.

Tepegöz Basat’ı onun hazinesine sahip olmak için kümbete gönderir ve orayı darmadağın eder. Fakat Basat yine kurtulur.

Bu üç savaştan sonra Tepegöz gönüllü bir şekilde ölmek ister. Yani gerçek ölümü ister ve mağarayı göstererek Basat’a şöyle der: “*Anda iki qılıc var: biri qınlı, biri qınsuz. Ol qınsuz kəsər mənim başımı. Var, götür, mənim başımı kəs!*” (18, 102). Basat bahsedilen kılıcı getirir ve Tepegöz’ün boynunu keser.

Destan düşüncesine, taktiki gidişata göre Basat Tepegöz’ü öldürmelidir ve öldürür. Gerçeklikte destan tefekkürü galip gelir.

TEPEGÖZ OĞUZ YURDUNDANDIR

Tepegöz Oğuzların daha önce hiç karşılaşmadığı dev düşmandır. Tüm düşmanlardan daha güçlü, Oğuz yurdundan olan bir düşman karakteridir. Oğuzların en büyük ve dev düşmanın da yine Oğuz'dan doğup büyüyen bir karakterin; Çoban oğlu Tepegöz'ün olabileceğini halk tefekkürü gösterir. Böyle bir düşmana galip gelen ise Basat'tır. Çünkü o da Oğuzlardan olan Aruz Koca'nın oğludur. Halk bilimi araştırmacısı O.Əliyev “Kellegözün masalı” ve “Tepegöz” masallarından bahsederken tamamen doğru olan şu ifadeleri kullanır: “Halkın bedii tefekküründe şerre ayrılan alan genişliği bu şerrin somut ifadelerinin büyüklüğünde görülmektedir. Şerrin büyüklüğü aynı zamanda ona karşı duran kahramanın da azametinden haber verir” (9, 33).

Mitik düşünce açısından ise kimsenin beklemediği, hatta destancının, söyleyicinin bile aklına gelmeyecek şekilde Tepegöz galip gelir: Tepegöz yeniden dirilmek için kendi ölümüne nail olur. Dolayısıyla o, kendi ölümü ile yeniden dirilmek ister. Çünkü bu, onun mitik doğum idealidir! Böylece boyda mit ile destanın savaşı sona erer. Daha geniş stratejide mitik tefekkür galiptir. Öyleyse bu galibiyet, destanın poetikasında hangi şekilde devam eder? Yani Tepegöz nasıl dirilir?

Böylece Tepegöz'ün mitikanlamda galibiyeti, onun yeniden dirilme teşebbüsü Aruz Koca'da ortaya çıkar: O, Beyrek'i öldürür. Hatta destanda Aruz Koca'nın ölüm eylemi Tepegöz'ün ölümü ile benzerlik teşkil eder: “*Basat qaqıb yerindən turı gəldi. Buğra kimi Təpəgözi dizi üzərinə çökdürdi. Təpəgözün kəndi qılıclə boynını urdı*” (18, 103). Yahut: “*Aruz Qazanın üzərinə at saldı. Qazanı qılıcladı, zərrə qədər kəsdirəmədi, ötə keçdi. Nöbət Qazana gəldi. Altmış tutam ala köndərin qoltuq qısdı, Aruza bir köndər urdı. Köksindən yalab dəq ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi:*

“Başını kəs!” – dedi. *Qaragünə atdan endi. Aruzın başını kəsdi*” (18, 126).

Tepegöz'ün Aruz Koca şahsında ortaya çıkması yakın dönemin olayıdır ve Tepegöz'ün ölümü ile Aruz'un Beyrek'i öldürmesi arasında çok fazla bir zaman farkı yoktur. Ama ileride Tepegöz'ün yerini Basat alabilir. Çünkü Tepegöz'deki olumsuz elektrik doğrudan onu öldüren Basat'a geçmiştir. Aslında “Tepegöz” boyundaki Basat destan ile mitin sınırında durur. O, Tepegöz'ü öldürene kadar ve Tepegöz'ü öldürdükten sonra destan kahramanı olmuştur. Onu öldürdükten sonra ise mitolojik kahramana dönüşür. Bu dönüşüm destancının tanıklığıyla Beyrek tarafından şöyle söylenir:

*“Yigitlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədin,
Elim-günim çapılmadın,
Qaytabanda dəvələrim bozlatmadın,
Qaraqucda Qazlıq atım kişnətmədin,
Ağca qoyunlarım mənrişmədin,
Ağca yüzli qızım-gəlünim əkşəşmədin,
Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gəlüb almadın,
Elim-günim çapmadın,
Qazan mana yetişsün”* (18, 125).

Tüm bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Tepegöz'ün destanın poetikasında tuttuğu yer ve pozisyon ne kadar kalıcı ise taşıdığı fonksiyon da bir o kadar çok yönlüdür. Tepegöz hem kendi düşmanlığı hem de Basat'a mağlubiyeti ile Oğuz yurdunun gücünü temsil eder. Çünkü Tepegöz'ün simasında en büyük düşman, Basat'ın simasında ise Tepegöz'ü yenen en güçlü kahraman Oğuz yurdundandır. Dede Korkut Destanı'nda Oğuz tefekkürü Oğuz'dan başkasını kabul etmez.

ARUZ KOCA VE DİREK TEKÜRÜN BENZERLİĞİ

Sorunun doğru cevabını bulmak için yeniden boyun başını hatırlayalım. Orada “*Gödəsi adam, təpəsində bir gözü*” olan (18, 99) muammaya Aruz Koca sahip çıkmak için Bayındır Han’a şöyle der: *Xanım muni mana verin, oğlum Basatla yaşlı-yayım*. Bayındır Han “*Senin olsun!*”cevabını verir. Bu konuşmadan önce “koyun peşine düşen” Çoban gibi Tepegöz’den uzaklaşır. Bütün bunların aksine Aruz Koca, Tepegöz’ü eve getirir. Ona sahip çıkar ve Tepegöz ile yakınlaşır.

Peki daha geniş manada Aruz kimdir? İlk anlamda Dış Oğuz’un aksakalı, Kazan Han’ın dayısı olarak bilinir. Mesele- nin diğer tarafına gelince belli olur ki, Aruz Koca ile Kazan Han arasında tarihî bir çelişki mevcuttur. Bunun belirtileri on ikiboydan çok daha önceleri hissedilmeye başlanır. Şöyle ki, “Salur Kazan’ın evinin yağmalanması boyu” olarak bilinen ikinci boyda Kazan Han, beylere ava çıkmayı teklif ettiği zaman Kıyan Selçük oğlu Deli Dünder ve Kara Göne oğlu Kara Budak hiç tereddüt etmeden onun teklifini “uygundur” sözüyle onaylarlar. Aruz Koca da bu sözü tekrarlar. Ama sonra Kazan Han’a yönelir ve şunları ekler: “*Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qorsan?*” *Qazan aydır: “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun”, – dedi*” (18, 42).

Son derece sakin geçen bu konuşmanın ardında hiç de normal olmayan başka bir mesele vardır. Aruz Koca ilk olarak Uruz’u yetişmiş bir yiğit, varis seviyesinde görür. İkincisi, Aruz Koca’nın sorduğu sorunun cevabı Kazan Han’da net bir şekilde vardır. Böylece Aruz Koca ile Kazan Han arasında ilk sessiz çarpışma işte burada gerçekleşir.

Şimdi başka bir soru ortaya çıkar: Peki Aruz Koca’nın Salur Kazan’a ait savaflara katılımı nasıldır? Bu sorunun ceva-

bını, kuşkusuz, Kazan Han ile alakalı boylarda bulmak mümkündür. V.M.Jirmunski bu konuda şöyle yazar: “Aruz diğer Oğuz beyleri ile birlikte Salur Kazan ve Uruz uğrunda kâfirlere karşı savaşır” (28, 609).

Destan metninde ikinci sırada olan “Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı boy”da Aruz Koca, boyun öncesinde de görünür ve sonunda diğer Oğuz beyleri ile birlikte kâfirlere karşı savaşır. Dördüncü sırada olan “Kazan Han'ın oğlu Uruz Bey'in tutsak olduğu boy”da da Aruz Koca görünür. Ama gariptir ki, boyun sonundaki savaşta önceki boyda olduğu konumda yer almaz. Çünkü ikinci boyda Aruz Koca tam portresi ile tasvir edilir ve hatta diğer beyler gibi “Çal kılıcını, beyim Kazan, yetiştim” der. Dördüncü boyda ise bu tasvir ve sözler yoktur. Onun yerine ise sadece tek bir cümle vardır: “*Anun ardınca toquz qoca başları Aruz yetdi*” (18, 77). Şunu da ilave edelim ki, “Dede Korkut Kitabı”nın yayınlarının birinde ikinci boyda Aruz Koca'ya ait geniş tasvir ve onun savaşa emin birşekilde yaklaşımı dördüncü boyda aynen tekrar edilmiştir (17, 85). Ama böyle bir olay onun diğer yayınında yoktur (18). Destanda on birinci sıradaolan “Salur Kazan tutsak olup oğlu Uruz'un kurtardığı” boyda ise Aruz Koca hiç görünmez.

İlginç bir durum oluşur: Aruz Koca ilk kez görünür ve savaşta yer alır. İkinci kez görünür fakat savaşa katılımı önceki düzeyde değildir. Üçüncü kez ise ne görünür ne de savaşta yer alır. Kanaatimizce, bunlar Kazan Han ile Aruz arasındaki ilişkilerin ayarlama mekanizmasına ait son derece net bir matematiksel silsilenin çözücü oranları ve halkalarıdır.

Aruz Koca ve Kazan Han'a ait bu kronoloji her iki karakter arasındaki tarihî çelişki meselesine açıklık getirmiş olur. Böylece Aruz Koca ile Kazan Han arasındaki çelişkinin ikinci boydan başlayarak adım adım devam ettiği onaylanır. On ikinci boyda ise en yüksek seviyeye, zirve noktasına ulaşmıştır.

Böylece Aruz Koca ile Kazan Han arasındaki ilk diyaloga; Aruz Koca'dan, geniş anlamda Dış Oğuz'dan Kazan Han'a, genel olarak ise İç Oğuz'a karşı kin duygusu görünmeye başlar. Bu durum Dış Oğuz'un da İç Oğuz'a karşı yabancı bir ruh haline bürünmesine zemin hazırlar. Bu fikrin kesin onayı Kazan Han ile alakalı boylardan başka "Bamsı Beyrek" boyunda da gerçekleşir. Burada Dış Oğuz'dan olan Deli Karçar Oğuz yurdunun bilgini Dede Korkut'a karşı durur. Hiçbir boyda görülmeyen olağanüstü bir olay gerçekleşir: Deli Karçar Dede Korkut ile karşı karşıya gelir ve ona hakaret eder. Gerçi Deli Dumrul'un da Dış Oğuz'dan olduğu göz önünde bulundurulduğunda şöyle bir durum ortaya çıkar ki, Dış Oğuz İç Oğuz ile karşı karşıya gelip ona karşı durmaktan dolayı belli hazırlıklar yapar. Dış Oğuz beyleri, çok dikkatli bir şekilde düşman tiplerine dönüşerek bir nevi kâfirlerin yerini tutmaya hazırlanırlar. Böyle bir teşebbüs onların tasvirinde de kendini gösterir. Örneğin; kâfirlerden olan Arşın oğlu Direk Tekür demek Aruz Koca demektir: "*Ol qələnın bir Təkuru var idi. Adına Arşın oğlu Dirək Təkür derlərdi. Ol kafərin altmış arşın qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı*" (18, 94).

Aruz Koca'nın portresine gelince, o da destanda şu şekilde tasvir edilir: "*Altmış ərkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərisindən küləh etsə, qulaqlarını örtməyən, qolı-budı xıranca, uzun baldırları incə, Qazan bəgün tayısı At ağızlı Uruz qoca çapar yetdi: Çal qılıncın, bəgüm Qazan, yetdim!*" – dedi (18, 49-50). Ünlü Korkut araştırmacısı O.Ş.Gökyay da Yazıcıoğlu'na ait Oğuzname'de Aruz Koca "90 deriden kürk olsa, topuğunu örtmeyen, dokuz deriden gece kıyafeti olsa, kırbasından örtmeyen" (10, s. JXLI) bir karakterdir ifadelerini kullanmıştır. Yeniden şöyle bildirir ki, Aruz "eski destan geleneklerindeki dev kahramanlara" benziyor (10, s.

JXLII). Hatırlatalım ki, Kırgızlar Tepegöz'ü "tek gözlü dev" olarak tanırlar (28, 598).

Dede Korkut Destanı'nın tutarlı ve sistemli araştırmacılarından olan Profesör Ş.Cemşidov,destandaki karakterleri birbirinden ayıran ilginç bir konuya değinir: "Kahramanların atları gri, kahverengi, siyah ve kırmızı renklidir; düşman atları ise aladır" (7, 63). Bu nedenle, Direk Tekür ile Aruz Koca'nın benzer tasvirine tesadüf gibi bakmıyoruz. Unutmamak gerekir ki, destanda karakterlerin büyüklüğünün gösterilmesi çeşitli şekillerde yapılır. Örneğin; biri sapanına göre, diğeri elli yedi kalenin kilidini almasına göre, üçüncüsü ejderhaların ağzından insan kurtarmasına göre tanınır. Bu çeşitlilik ve renklilik destan poetikasının mahiyetidir. Demek ki, belli bir meselenin kesin onayı için onunla ilgili bilgilerin birkaç kez tekrarı makbul görüldüğü gibi aynı fikrin sunumunda çeşitli açılardan yaklaşım, birbirinden farklı bilgilerin bir araya getirilmesi de destan poetikasına kesinlikle aykırı değildir. Böylece Aruz Koca'nın portresi ile Arşın oğlu Direk Tekür'ün portresinin, neredeyse, örtüşmesi ve destanda bu tip portre aynılığının başka karakterde görülmemesi, Aruz Koca ile Direk Tekür arasında benzerlik işareti koymaya olanak sağlar. Böylece sadece atların rengi değil, tasvirin gücü de kahraman ile antikahramanı seçmeye imkân verir.

**EPILOG:
YARATILAN VE YAZILAN VEYA GİZLİ VE AÇIK
DEDE KORKUT**

Dede Korkut arařtırmalarında çoğunlukla destanın oluřtuđu deđil, yazıya alındıđı dönemler ile olan bađlantılarından söz edilmektedir. Oysa “yaratılan destan ile yazılan destan birbirinin aynı deyil”dir (Abdulla 2009: 17). Destan metninde açıklanan kavramların¹⁴ büyük bir kısmı, boyların oluřtuđu yazısız mitolojik dönemden yazılı medeniyet çađına geçiř evresine aittir. Bu dönemin dil haritasında yer alan kavramlar ise, bařlangıçta etnolojik ve kozmolojik nitelikteki mitolojik görüřler, yaradılıř, çeřitli inanç ve itikatlar ile ilintilidir. Yaratılan Dede Korkut’ta, Ođuzların yeni dünya modelini tedricen duyarak ve algılayarak *onu* hem nesir hem de nazımla gerçekteřen

¹⁴*Kavram* felsefi bir mefhumdur. Söylemin dinleyene yönelik gerçekteřen iletiřimsel birliđinde belirir ve eřyalara, problemlere iliřkin çeřitli fikirlerin “bir yere toplanmıř” eylemi anlamına gelir. *Anlama, kavrama veya kavrayıř* anlayıřlarını ifade eden sözcükler ile eř anlamlıdır. Kelimenin dar anlamında konuřan ve dinleyene aittir. Geniř anlamında ise Yaradan ve insanlar arasındaki diyalogu mümkün kılan bir *hafıza ve düşünce evrenseli* olarak da deđerlendirilmektedir (FES 1983). Biliřsel dilbilimin temel birimlerinden biri olarak dünya üzerine bilgileri hafızada tutarak muhafaza etmek iřlevini yerine getirmekte ve konseptler, mantalite, entelekt vb. mefhumlar ile aynı kavramsal bađlamda incelenmektedir (Veysalli 2015: 31-38). Sözü geçen *konseptler* terimini, 20.yüzyılın son çeyređinde bilimsel literatüre ilk olarak D. S. Lixaçev getirmiřtir. Sosyo-kültürel çevre veya ortam anlamını ifade etmektedir. Dolayısıyla, sıradan bazı konseptlerin birlikteliđi olarak deđer de herhangi bir kavramın kendisinin yerleřtiđi yer veya mekan anlamında algılanmaktadır (Proxorov 2005: 78). Bu bakımdan yaratılan ve yazılan Dede Korkut Destanı’nın kavramlar dünyası, münferit çađlara iliřkin olarak deđerlendirildiđinden sadece yer veya mekan anlamında algılanmamalıdır. Söz konusu kavramlar dünyası, zaman parametreleriyle de ele alınarak irdelenmelidir.

diyalog sıralanmalı anlatımla ve söz konusu anlatımın içerisinde yer alan atasözleri ve deyimler, nağmeler, ritmik/kafiyeli alkış ve beddualar ile *özümsetme süreci* yaşanmıştır. Algılama ve akabinde doğadan belli bir ölçüde ayrılarak kendini yazı medeniyeti içerisinde bulma süreci, mitten yazıya geçiş evresinde çağın zaman ve mekân parametrelerinde beliren kavramlar dünyasına göredodrudan ve dolaylı olarak gerçekleşmiştir. Zira Türk/Oğuz dünyasının kavramlar haritası dasöz konusu dönemde biçimlenmiştir. Kamal Abdulla da “Gizli Dede Korkut” adlı seri eserinde söz konusu dönemi “farklı bir köprü” (Bejenaru 2014) olarak belirlemiştir. O, mitolojik çağın gizli dünyasının Oğuz Türklüğü fenomenine ilişkin *bilinmeyenlerini* veya ana semiotik kodu vealt (sub) kodlarını edebî-bedii tahayyülün gücüyle açıklamıştır. Söz konusu bilinmeyenlere, “*kulun başına gelenler*” (Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez) veya Dede Korkut-Deli Karcar-Tepegöz, Basat-Beyrek, Dirse Han ve oğlu Boğaç arasındaki ilişkiler” vb. dâhildir. Bunun yanı sıra, diğer eski mitolojik ve yeni destansı olayların değerlendirilmesine ise, bütünlükte Kamal Abdulla’nın “Gizli Dede Korkut” (Abdulla 2009) adlı eseri örnek olarak gösterilebilmektedir.

Böylece, söz konusu çağınbilinen folklorik edebî türlerinde, aynı zamanda Dede Korkut boylarında tarihî kronolojiye göre hem yaradılan hem de yazılan destana ilişkinen çok aşağıda gösterilen kavramların açıklandığı söylenebilmektedir. Yaratılan destana ait öncelikle aşağıdaki kavramlar gösterilebilir: Kaos, kozmos, mit, doğa, yer, gök; yazı, medeniyet, inanç, Tanrı, ata, ana, evlat, kız, bakırlık, bakirelik, ihanet, hayat, aşk, yasak, güç vb.

Destanın yazıya geçirildiği dönemde ise Türk-İslam dünyasının dil haritasında ve akabinde Dede Korkut’ta yukarıda belirtilenlerin yanı sıra, daha yeni kavramlar listesi ortaya çıkmak-

tadır. Örneğin; Allah'ın birliđi, İslam, din, Peygamber, namaz, dua, fani, günah, ölüm, alın yazısı, kader, ahiret; namus, şeref, kardeşlik, mertlik, namertlik, korkaklık, asilik vb.

Dede Korkut metninde destanın oluştuđu ve yazıya geçirildiđi dönemlerdeki mevcut kavramlar dünyasının açıklanmasına yönelik olarak kullanılan özel metin kurucu işaretlerin¹⁵ sıra-

¹⁵Özel metin kurucu işaretler, her şeyden önce, “sentaktik, semantik ve pragmatik-semiyotik” özellikleriyle bilinmektedir. Bunlar, deneme yazısı niteliğindeki bir anlatıda yazarın; şifahi edebiyatta ise halkın kavramlar dünyasına ilişkin olarak işaretlerin oluşturduđu semiyosferlerin içerisinden seçilerek kullanılmaktadır. İşaretler dünyası ve onların seçimi kavramı; şimdi artık filolojik, sosyolojik ve dilcilik felsefesine ilişkin yapılan modern incelemelerde semiyotik olarak da en önemli metodolojik ve uygulamalı yöntemlerin belirlenmesinde bir içkin kaynak, ilmî ve teorik istikamet rolünü üstlenmektedir. Kavramsal bağlamda özel metin kurucu işaretler olarak seçilenler, halkın dil ve kavramlar haritasında münferit *semiyozisler* seviyesinde yer almaktadır. Bunların edebî-bedii metinlerde özel metin kurucu işaretler olarak kullanılması, öncelikle dilin orijinal kurulu olan algılama, bilinçlenme, yapılanma ve ifade farklılığıyla bağlantılıdır. Yukarıdabelirtilen *Semiyozis* (Yun. sema ‘işaret’) kavramı, işaret süreci demektir ve işaretlerin oluşturma, kurma, hareket ve açıklama özelliklerini içerir. Söz konusu terim sık olarak iletişim (komünikasyon) anlayışının veya kelimesinin eş anlamlısı olarak da kullanılır. Bunun sonucunda işaretin işaretlenenle işaretleyen arasındaki uygunluğu kurulmuş olur. *Semiyosfer* (Yun. sema ‘işaret’, sphaira ‘küre sathı’) ise işaretlerin küresel alanı ve çevresi, mekan ve zamanda mevcut olan işaretlerin ve dil ilişkilerinin bütününi içeren semiyotik mekandır. Semiyosfer anlayışını semiyotik kültür biliminde ilk defa olarak Y.M.Lotman kullanmış ve literatüre de o getirmiştir. Semiyosfer kendi hedefine ve mahiyetine göre kültür gibidir. O, her şeyden önce verici (adresant) ve alıcının (adresat) önceki kültür bilimsel deneyiminden oluşur ve aynı zamanda enformasyon kanalına bağlı olan zaruri dil komünikasyonlarının temelini oluşturur. Semiyosferin bütün unsurları, münasebet formüllerinin birbiriyle sürekli olarak transformasyon olunduđu dinamik bir durumda yerleşir (Stariçenok 2008: 539-540). Söz konusu anlayış//terim, bilim tarihinde neyosfer, atmosfer, bi-

lanışında çok ciddi bir hiyerarşi vardır. Söz konusu özel metin kurucu işaretlerin geçmişte, günümüzde ve gelecekte de geniş metinler arası bağlamdaki oluşumunun; “alt, yan, üst, iç katmanlarıyla art, eş, ön ve iç görünümlü olarak incelenebilmesi” (Musaoğlu 2010: 28-34), onların edebî/beşerî nitelikteki fenomenoloji mahiyetini göstermektedir. Bunların bazıları aşağıda verilmektedir:

-Sapan, ok, yay, at, katır, deve, köprü, yaylak, kılıç, gömlek, çomak, Korkut, kopuz, çoban, çadır, su, ağaç, kurt, boğa;

-Üç canavar kalınlığında kaftan; Eski pamuk bez olmaz, Kül tepecik olmaz, Başıma kakınç, üzümüne tokunç olmasın;

-Av avladı, kuş kuşladı, Boy boyladı, soy soyladı, *Ana sütü- dağ çiçeği*, Dünya şirin, can tatlı, ad koyma, kanı kaynama ve Tek göz, Azrail, alkış, kargış vb.

Dede Korkut metninin kavramlar ve özel metin kurucu işaretler haritasından hareketle dil↔konuşma ve kod↔metin ekseninde destanın temel semiyotik kodu ve onun alt kodları¹⁶

---

yoşfer vb. kavramlarından ve onları ifade eden terimlerden sonra ortaya çıkmıştır” (Musaoğlu 2013: 748). Dede Korkut metninde de önce kavramlara göre özel metin kurucu işaretler ve semiyozisler, onlara göre ise semiyotik kodlar ve alt kodlar belirlenebilmektedir.

¹⁶Metin kurucu işaretler; yaratılan ve yazılan destan metninde iletişimsel, eylemsel, sembolik, proayretik (Yunan. **proairetikoi** ‘seçimi yerine getiren, karar alan) ve kültürel-semiyotik *kodlar* olarak da belirir. Semiyotik kod belirtilen doğrultularda kuralların ve çeşitli normların toplusu veya görünürde mevcut olmayan bir yapı demektir (Eko 2009). O, ‘dil↔konuşma ve kod↔metin’ ekseninde çeşitli metin kuruculuğu türlerinin kavramsal-semiyotik temelini oluşturmaktadır (Xlebnikova 2006). Nitekim çeşitli işaretler ve sistemleri, gerek her türlü çağdaş sanat eserlerinde, gerekse eski metinlerde semiyotik kodlar olarak bilinmektedir. Semiyotik kodlar, uluslararası nitelikteki bir değeri veya herhangi fenomenal millî olgu, özellik ve sistematığı ifade eden işaretlerdir. Kodları bir şekilde oluşturan alt kod veya alt kodlar (subkodlar) ise, dilin varlık şekli olarak daha az hacimli ve aşağı fonksiyonel

aşağıdaki kavramsal-lengüistik parametreleriyle belirlenebilmektedir. Şöyle ki; etnik, etnolojik, mitolojik, tarihî, kültürel, folklorik vb. bizi biz yapan millî-sosyolojik değerlerin, özel metin kurucu işaretler ile kodlar ve alt kodlar seviyesinde belirlenmesi ve onların iletişimsel, eylemsel, sembolik, proayretik ve kültürel-etnografik nitelikteki söz varlığıyla ifadesi, destan metninin kavramsal ve edebî-lengüistik parametrelerinin birincisini oluşturmaktadır. Örneğin; “Sapan, ok, yay, at, köprü, kılıç, kopuz, çoban, çomak, ağaç, kurt, çadır” gibi kelimeler ile ifade edilen alt kod niteliğindeki olgular, ‘*Türklük*’ kavramının OĞUZ-KORKUT-OZAN ana semiyotik kodunu oluşturmaktadır (Musayev 2016: 12-13).

Kamran Aliyev’in “Açık Kitap: Dede Korkut” monografisi, okurunu yazılan Dede Korkut’tan yaratılan Dede Korkut’a götürmektedir. Yaratılan Dede Korkut’un gizli ve gizemli dünyasında isebuz dağının gözle görünmeyen amaaranan, açılan, tartışılan ve ancak zamanla derinlemesine idrak edilerek incelenen birçok *sırrı* vardır. Örneğin; mitik veya Peygamber Dede Korkut’un, başına geleceklerden habersiz Beyrek’in, oğlunu öldürmek isteyen Dirse Han’ın, “*yazısız ve yazılı dönem arasındaki kuru nehrin*” üzerine köprü kuran Deli Dumrul’un ve diğer Deliler’in, Direk Tekür’e benzeyen Aruz’un ve oğlu Basat’ın sırları! İlginçtir ki, “sırrın açılması başka bir destandan,

---

seviyeli iletişimsel alt sistem olarak nitelendirilmektedir (Kojemyakina 2006). Dede Korkut metninin kavramlar ve onlara yönelik olarak kullanılan özel metin kurucu işaretler haritasından hareketle ‘dil↔konuşma ve kod↔metin’ ekseninde destanın ana semiyotik kodu ve alt kodlarından bazıları aşağıda gösterilmiştir.

Yunan veya Cermen epik metninden gelir. Sırrın anahtarı Destanın içinde değil, o, düşünen ve arayıp bulmaya çalışanları Destandan dışarı gönderir” (Abdulla 2009: 171).

Kamran Aliyev’in monografide Dede Korkut kahramanlarına ve destanın süjetini oluşturan olaylarına ilişkin net olarak belirlenen tesbitlerinden ve yıllarca yaptığı isabetli gözlemlerinden burada söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü onun yaptığı kapsamlı araştırmalar neticesinde elde ettiği çok önemli sonuçlar vardır. Örneğin; destanın aslında nesir ile değil nazımla yazılması, hece vezinli ve çift mısralı şiirimizin bendlerinin koşma ve semai şiire doğru gelişimi ve kafiyeli epik Türk şiirinin at yürüyüşüne göre biçimlenen tekâmül söz konusu sonuçlardan sadece bazılarıdır.

Monografide, başta Dede Korkut ve Bayındır Han ile birlikte Oğuz yiğitleri ve ana/kadın karakterlerinin en ince çizgileriyle eksiksiz tanımlanması, atalar ve oğullar münasibetlerinin, rakamların armonisinin, mit ve yazı arasındaki (genellikle birinciden ikinciye) geçişlerin betimlenmesi ise, gelecekte destanın semiyotik kodlarının incelenmesine çok geniş yol açacaktır. Örneğin; destanda açıklanan “Aile ve ata, ana büyüklüyü”, “Din, iman, ahiret ve kader” gibi kavramların semiyotik kod ve alt kodlarının belirlenmesinde, Kamran Aliyev’in söz konusu monografisinde belirtilen tespit, gözlem, tanımlama ve betimlemelerin yararlı olabileceği kanısındayız.

Kamran Aliyev’in monografisinde yapılan çok önemli tespitlerden biri, Korkut araştırmacılığında teorik incelemelerin metnin özgün nüshasının hazırlanması çalışmalarının çok gerisinde kaldığının bildirilmesinden ibarettir. Gerçekten de Korkut araştırmacılığında günümüze kadar Türk yazı dillerinde destanın ayrı ayrı tenkidî metinlerinin ve nihayet ses değerlerini ifade eden uluslararası transkripsiyon işaretleriyle orijinale daha yakın somut bir metnin hazırlanması (Tezcan, Semih ve

Boeschoten, Hendrik 2001) çalışmaları başı çekmektedir. Hâlen destan metninde yer alan bazı kelimelerin doğru okunuşuna ilişkin kısır tartışmalar, Türkoloji’de devam etmektedir. Bunun yanı sıra, Türk yazı dillerinde Dede Korkut metnine ilişkin tarihî, modern ve hatta postmodern nitelikteki hikâye ve romanların yazılıp yayımlanması da azımsanmayacak derecededir. Söz konusu kahramanlık destanının coğrafyasından, onun filolojik, mitolojik, folklorik-edebî özelliklerinden, aynı zamanda belli bir ölçüde destanın süjetini oluşturan olayların ve kahramanlarının etnopoetik nicelik ve niteliklerinden de şimdiye kadar genişçe söz edilmiştir (Musaoğlu 2011: 8-9). Ancak, monografinin başında gösterilen etnopoetika kavramının tümüyle açıklanması, Dede Korkut destanının yaratılan ve yazılan metninde bedii düşünceye göre öncelikle mitolojik ve akabinde etnik, etnolojik ve etnografik-semiyotik nitelikteki üst ve alt kodların sınıflandırılmasına bağlıdır. Bunu sağlayabilen ana etkenlerden biri, yukarıda belirtilen üst/alt kodları ifade eden semiyotik nitelikteki çeşitli özel metin kurucu işaretlerin tespit olunmasından ibarettir. Söz konusu özel metin kurucu işaretler (Örneğin; at yürüyüşü, hatunların portreleri, Dede Korkut’un Oğuz yiğitlerine ad vermesi, kuru nehrin üzerine yapılan köprü, çoban ve peri kızı vb.) ise, Kamran Aliyev’in “Açık Kitap:Dede Korkut” monografisinde temel parametreleriyle bir şekilde gösterilebilmiştir. İşte bu bakımdan da söz konusu eser, Korkut araştırmacılığında bir yenilik ve ileriye atılmış önemli bir adımdır denebilir.

Prof. Dr. Mehman Musaoğlu

Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Bölümü Öğretim Üyesi

14.03.2017

Toprak Çarşambası

KAYNAKLAR

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNDE

1. Abdulla Bəhlul. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1999, s. 44-58
2. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1991
3. Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, Elm, 1999
4. Abid Əmin. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan Milli Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, fond 120
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, “Elm”, 1980
6. Acalov A. “Dəli Domrul” boyunun kökləri və mifoloji semantikas. – Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, “Elm”, 1983, s.222-236.
7. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədəm Qorqud. Bakı, Elm, 1999
8. Ergin M. Dədə Qorqud kitabı. Ankara, 1958; 1963
9. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı, Səda, 2001
10. Gökyay Orhan Şaiq. Dədəm Qorqud kitabı. İstanbul, 2000
11. Hacıyev Tofiq. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, “Elm”, 1999
12. Hacıyev Tofiq. “Dədə Qorqud kitabı”nda qədim türk demokratiyası. Dədə Qorqud. BDU, 1999
13. Hacıyev Tofiq. “Dədə Qorqud kitabı” Oğuz tarixinin yazılı dərsliyi kimi (yaxud: Dastanımızın həcmi haqqında). “Dədə Qorqud“ elmi-ədəbi toplusu, Bakı, 2001, №1, s.9-24
14. Xəlilov P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – İntibah abidəsi. Bakı, “Gənclik”, 1993
15. Kazımoğlu Muxtar. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2006
16. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edəni H.Araslı). Bakı, Azər-nəşr, 1962

17. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Gənclik, 1977
18. Kitabı-Dədə Qorqud. (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, "Yazıçı", 1988
19. "Kitabı-Dədə Qorqud" ensiklopediyası. I c., Bakı, "Yeni Nəşrlər Evi", 2000
20. "Koroğlu". Bakı, Gənclik, 1982, s.18
21. Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, "Yurd", 1999
22. Köprülü Fuad. Türk saz şairləri. I c., Milli kültür yayınları, Ankara, 1962
23. Oğuznamə (Çapa hazırlayanı S.Əlizadə). Bakı, "Yazıçı", 1987
24. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı, Azərnəşr, 1974
25. Sümər Faruq. Oğuzlar, Bakı, "Yazıçı", 1992
26. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972
27. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1984

RUS DİLİNDE

28. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, Наука, 1974
29. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI в., М., 1971

**Metnin aktarımında ve epilogun yazımında istifadə
edilən kaynaklar**

30. Abdullayev, Kamal (1999), *Azərbaycan dili sintakasisinin nəzəri problemləri, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 279 s.
31. Abdulla, Kamal (2009), *Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud*, Bakı-Mütərcim, 375 s.
32. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, I cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, ŞƏRQ-QƏRB, Bakı, 2006, 740 s.
33. Bejenaru L. (2014), *Kamal Abdulla—Bütövlüyün Fəlsəfəsi*. <http://kulis.lent.az/news/1722>. Erişim: 11.03.2017.
34. DİLÇİLİK ENSİKLOPEDİYASI. I cild, 513 s.; II cild, 526 s. (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2006-2008.
35. Eko, Umberto (2009). “O çleneniyax kinematografiçeskogo koda”. *Çast’ I*. <http://kinoseminar.livejournal.com>. Erişim: 29.03.2015.
36. *Filosofskiy Entsiklopediçeskiy Slovar’*. –Moskva, Sovetskaya Entsiklopediya, 1983
37. Xlebnikova O.B. (2006), “Semiotiçeskie kodı v filosofskom tekste”. –*Elektronny nauçnyy jurnal “Vestnik Omskogo gosudarstvennogo pedagogiçeskogo universiteta”*, Vıpusk 2006. www.omsk.edu.
38. Karataş, Turan (2011), *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 654 s.
39. *Kitabi-Dədə Qorqud*, Bakı, “Yazıçı”, 1988.
40. Кожемякина вэ s. 2006, Словарь социолнгвистическх терминов (ИЯРАН), 312 с. <http://voluntary.ru/dictionary/981/words/subkod.07.04.2015>.
41. *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.32.

42. Mirəhmədov, Əziz (1998), *Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət*, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 240 s.
43. Musaoğlu, Mehman (2010), *Kamal Abdulla'nın Eserleri Türkiyə Türkçesinde*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 207 s.
44. Musaoğlu, Mehman (2011), "Dede Korkut Metninin Sintaksı Üzerine". *Azərbaycanda Xarici Dillər*, No 2-3, s. 8-18.
45. Musayev, Mehman (2011). *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*. Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: Kitab aləmi, 401 s.
- 46 Musaoğlu, Mehman (2013), "Kemal Abdulla'nın Unutmağa Kimse Yok Romanı (Kavramlar Dünyası və Bazı Özel Metin Kurucu İşaretlerin Kullanılması Üzerine)", *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı, Akçağ, Ankara*, s. 742-758.
47. Musayev, Mehman (2016), "Dədə Qorqud dastanlarının qavramlar dünyası, özəl mətnqurucu işarələri, semiotik kodları və konseptual-sintaktik quruluşu". "*Türkoloji Elmi-Mədəni Hərəkətdə Ortaq Dəyərlər və Yeni Çağırışlar*" mövzusunda *Beynəlxalq konfransın MATERİALLARI (II hissə)*, Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il, s. 12-16
48. Proxorov Yu. E. (2005). "K probleme "kontsept" i "kontseptosferi". *Yazık, soznanie, kommunikatsiya. Sb.statey, Moskva MAKS Press, Vip. 30*, s.74-94
49. Стариченко В.Д. (2008). *Bol'soy lingvistiçeskiy slovar'*. Rostov-na Donu, Fenikis, 811 c.
50. Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 315 s.
51. Türkçe Sözlük, 10.Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, 2244 s.
52. Uzun, Leyla Subaşı (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. İstanbul: Simurg.

53. Üstünova K. 1998, *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, İstanbul, 380 s.

54. Veysəlli, Fəxrəddin (2015), *Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri*. Bakı, Mütərcim, 119 s.

İNTERNET KAYNAKLARI

55. <https://www.palmariumpublishing.ru/çatalog/details//store/rubook/>

Erişim: 29.01.2017 "PALMARIUM academic publishing" Web Sitesi

56. (<https://az.wikipedia.org/wik/Etnos> Erişim 29.01.2017.

"Açık ensiklopediya" Web Sitesi

کامران علییف

کتاب سرگشاده
(دده قورقود)

ترجمه: ع. م. آغداشلی

سرشناسه	میرزاده عباد، ۱۳۳۰
عنوان و پدیدآور	کتاب سرگشاده - دده قورقود، مترجمه عباد میرزاده
مشخصات نشر	آردبیل، سولان یگیدتری، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	ص ۱۱۲
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۶۹۳-۷۶-۳
موضوع:	کتاب دده قورقود - نقد و تفسیر
موضوع:	افسانه‌ها و قصه‌های آذربایجان
موضوع:	داستان‌های حماسی ترکی
شناسه افزوده	میرزاده عباد، ۱۳۳۰
رده‌بندی کنگره	GR ۲۹۵.۱۴:۳۱۳۹۵
رده‌بندی دیوبنی	۳۸۸.۲۰۹۵۵۳
شماره کتاب‌شناسی ملی	۴۱۹۵۰۳۱

کتاب سرگشاده - دده قورقود

نویسنده: کامران علییف

مترجم: ع. م. آغداشللی

ویراستار: زورین کاظمی / صفحه‌آرا: فرشته خدایاری / طراح جلد: ونی‌الله ارجمند

♦ چاپ اول ۱۳۹۵ ♦ تیراژ ۱۰۰۰ نسخه ♦ قیمت ۱۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۹۳-۷۶-۳

چاپ نهمین

فهرست مطالب

۷	مفهوم شعریت‌شناسی قومی
۸	شعر دو مصرعی
۱۴	گذر از دو مصرعی به بند
۱۵	مفهوم بایاتی
۱۹	به‌سوی قوشما و گرایلی
۲۰	تک اسب و ساختار شعر
۲۳	داستان اول: زایش و باز زایش
۲۲	جایگاه بورلاخاتون
۲۳	پرتره اول: بورلا خاتون و همسر دیرسه‌خان
۲۶	پرتره دوم: بانو چیچک و سلجان خاتون
۲۷	اصل و منشاء پرتره
۲۹	ابعاد پرتره: زندگی و مرگ
۴۰	شانس از دست رفته
۴۱	خانم‌های ایچ اوغوز
۴۲	بانو چیچک از دیش اوغوز
۴۳	دختر زردپوش تکور ترابزون
۴۳	«دختر بیگانه»، همسر دلی دومرول
۴۴	منطقه ناروا در حماسه
۴۴	هارمونی ارقام: سه و شش
۴۶	سه و شش، زن سه‌گرک کیست؟
۴۸	جایگاه اوروز در حماسه
۴۹	شجره نامه اوروز
۵۰	وضعیت وراثت
۵۲	چرا دده قورقود برای اوروز نام انتخاب نمی‌کند؟
۵۳	شکست اوروز

۵۴	جبران شکست امروز
۵۵	طعم زندگی
۵۶	نشانه‌های قهرمانی
۵۷	ایده‌ای تغییر یافته و قهرمانی: امروز و سه‌گرگ
۵۹	پدران و پسران
۶۰	نجات پدر توسط پسر
۶۱	بئیرک مشاور قازان خان
۶۲	لباس آهنین بئیرک
۶۴	پیراهن بئیرک: سمبول محبت و اعتماد
۶۸	عامل صحت خیر
۷۳	خبر مرگ بئیرک
۷۵	تنهایی دلی دومرول
۷۷	عوامل تنهایی دلی دومرول
۸۰	دلی دومرول و دوران آرامش اوغوزان
۸۱	وابستگی دلاور به اسب
۸۳	چرا خدا عمر دلی دومرول را افزایش می‌دهد؟
۸۴	دلی دومرول و دلی‌ها
۸۷	دلی اوزان: اسب دادم و قویوز گرفتم
۸۸	رودهای خشک نشود
۹۱	سفر بایان‌دیرخان
۹۳	قدرت تپه‌گوز
۹۵	تپه‌گوز با پدری چوپان و مادری پری
۹۶	اتصال واقعیت با افسانه
۹۸	تپه‌گوز متعلق به طایفه اوغوز می‌باشد
۱۰۰	شباهت بین آروزقوجا و دیرک تکور
۱۰۵	ادبیات
۱۰۷	توضیحات مترجم

سخن مترجم

با پروفیسور کامران علییف در سمپوزیوم دده قورقود که در تاریخ چهارم آبان ۱۳۹۴ در آکادمی علوم جمهوری خود مختار نخجوان برگزار شد آشنا شدم. سخنرانی ایشان با موضوع «ارقام» در حماسه دده قورقود توجه مرا جلب کرد. موضوعی کاملاً تازه و ارزشمندی بود، ایشان کتاب خود را، «کتاب سرگشاده- دده قورقود» به این جانب هدیه داد. پس از برگشتن به ایران و مطالعه آن تصمیم به ترجمه آن گرفتم. بوسیله ایمیل از مؤلف اجازه گرفته و به ترجمه آن مشغول شدم. باید اذعان کنم که این، مشکل‌ترین ترجمه‌ای بود که تا کنون انجام داده‌ام. به خصوص این که ادبیات قورقود شناسی در ایران در مرحله آغازین می‌باشد. ترجمه را به یک ویراستار وارد به زبان فارسی دادم. بعد از ویراست ایشان و اعمال آن در متن توسط این جانب، ویراستاری دوباره انجام و بالطبع اعمال دوباره توسط این جانب، ترجمه آماده شد. که البته بی ایراد نخواهد بود.

لازم به ذکر است که در این ترجمه موارد زیر را بنا به استلزام تشخیصی خودم اعمال نمودم:

- ۱- امانتداری کامل و در حد وسواس که شاید به روانی متن لطمه زده باشد را رعایت نمودم.
- ۲- در مواردی، به خصوص شعرها اصل آذربایجانی متن را نیز آوردم تا خوانندگان محترم محتاج مراجعه به کتاب دده قورقود نباشند.
- ۳- برای روشن شدن بعضی از عبارات و مفاهیم به خوانندگان غیر متخصص توضیحاتی در آخر کتاب تحت عنوان توضیحات مترجم ارائه نمودم.

۴- در ترجمه اشعار از کتاب ارزشمند «ددهم قورقوت- شاهکار ادبی و حماسی ترکان اوغوز» دوست از دست رفته‌ام مرحوم بهزادی استفاده نمودم و جز در موارد نادر معدود تغییری در ترجمه ایشان ندادم.

باید اضافه نمایم که تشکر از سه نفر ضروری بوده و نوعی ادای دین معنوی است: یکی ویراستار محترم خانم زرین کاظمی لیسانس و فوق لیسانس زبان و ادبیات فارسی است که با حوصله تمام و تحمل عجله غیرعادی این جانب که جزء عادت مطلوبم شده است، می‌باشد. و دیگری دوست ارزشمند، ادیب، اهل قلم و شیفته دده قورقود، آقای عمار احمدی مدیر مسؤل انتشارات «ساوالان ایگیدلری» می‌باشد که در تمامی مراحل مرا از تشویق و راهنمایی‌های خود و قبول زحمت نشر کتاب بی نصیب ننمود. همچنین از خانم فرشته خدایاری به‌خاطر قبول زحمت صفحه‌آرایی و اعمال تنظیمات مربوطه تشکر ویژه می‌نمایم.

اعتقاد دارم ترجمه این کتاب علاوه بر غنی سازی ادبیات قورقود شناسی ایران موجب باز شدن افقی جدید، چه از نظر قورقود شناسی و چه ادبیات شناسی آذربایجان خواهد بود.

ع. م. آغداشلی

مفهوم شعریت‌شناسی قومی

مفهوم شعریت‌شناسی قومی در اندیشه علمی خیلی جدید است و امکانات جدیدی که در اختیار دانش قرار می‌دهد به‌اندازه کافی مورد مطالعه قرار نگرفته است. در عین حال محتوا و معنای «مفهوم شعریت‌شناسی قومی» مدت‌ها قبل از این که این اصطلاح بوجود آید توجه بیشتر محققان را جلب کرده بود، اما متأسفانه این توجه موقتی، غیر مستقیم و نامحسوس بوده است.

پرواضح است که اندیشه هنری به یکباره زاده نمی‌شود، نیز نمونه‌های هنری یکباره بوجود نمی‌آید. برای تشکیل و تکامل آن زمان زیادی لازم است. علاوه بر این طرح بیانی و محتوای اندیشه هنری از طبیعت قومی جدا نیست. درحقیقت شعریت‌شناسی قومی رشته‌ای علمی است که در رابطه و تماس بین اندیشه هنری با قوم بوده و بیان‌کننده نشانه‌های این رابطه و تماس می‌باشد.

این هم خاطر نشان می‌کنیم که نمونه‌های فولکلوریک در مقایسه با نمونه‌های مکتوب برای تشریح کامل شعریت‌شناسی قومی دارای مواد اولیه بیشتری است. به عبارت دیگر فاصله بین شعریت‌شناسی قومی و میراث فولکلوریکی خیلی کمتر از

فاصله شعریت‌شناسی قومی با ادبیات مکتوب می‌باشد و نمونه‌های مربوط به آفرینش‌های مردمی کوتاه‌ترین پل بین اندیشه هنری و شعریت‌شناسی قومی است. مطالعه ماهیت میراث هنری و از جمله هنر شعر در اقوام ترک وابستگی زیادی به چگونگی تصنیف این آثار دارد. به عنوان مثال غنای شعر از نظر ژانر برای بررسی این موضوع خیلی مطلوب نیست. زیرا زایش ژانر مربوط به مرحله بعدی است و برای بیان کیفیت قومی کافی نیست.

شعر دو مصرعی

باید در نظر گرفت که ژانرها در ارتباط به همدیگر بوجود می‌آیند. همچنانکه ژانرهای «بایاتی»^۴، «تویوق»^۵، «اوخشاما»^۶، «سایاچی سوزلری»^۷ و «هولوار»^۸ها از لحاظ ساختاری هم عرض بوده ادامه همدیگر هستند. و یا شکی نیست که «جیغالی تجنیس»^۹ شکل دیگری از تجنیس^{۱۰} می‌باشد. نیز فرق بین «قوشما»^{۱۱} و «گرایلی»^{۱۲} که دو ژانر برادر هستند، (برادر بزرگ و کوچک!) فقط در تعداد هجاهای آنها است. حتی اکثر شعرهای دارای ژانر ملی، «بایاتی»، «مانی»، «گرایلی»، «تورکو»، «وارساغی» و ... که نام خود را از طوایف تورک اخذ نموده‌اند، هر چند نشان دهنده منشأ قومی هستند اما برای درک ارتباط بین ژانر و شعریت‌شناسی قومی چندان مناسب نیستند. اسفاده از شخصیت و شخصیت پردازی به عنوان تعیین کننده ماهیت شعر، برای مطالعه ایده شعریت قومی مانع پرداختن به اولویت تاریخی است. زیرا هرچند شخصیت و شخصیت پردازی رکن تعیین کننده و بلافصل شعریت‌شناسی قومی است، ابعاد تکاملی آن مربوط به مراحل پس از شکل گیری است. در واقع جواب صحیح و قانع کننده سوال‌های حاصل از خود معیارهای هنری تابع کشف ارتباطات اولیه بین اقوام و اندیشه شعریت می‌باشد.

به این ترتیب اندیشه شعریت قومی در وحله اول به دنبال ساختار شعر یعنی مصرع می‌باشد. البته خود این مصرع، مصرع دیگری لازم دارد. زیرا به تنهایی نمی‌تواند موجودیت خود را حفظ کند. اندیشه هنری یک هارمونی است و هارمونی تکی، قابل تصور نیست (هارمونی می‌تواند بین زوج باشد). وقتی شعر برای رهایی از عذاب تنهایی احساس نمود که مصرع‌های زوج بایستی از نظر وزن برابر بوده و هماهنگی ریتمی داشته باشند، در واقع کشف بزرگی انجام یافته است. هجا به عنوان شاخص ساختار دستوری زبان هر قومی، هم بمثابة معیار واحد ادبی و هم پایه ریتمی انتخاب می‌شود! به دیگر سخن، وقتی ضرورت برابری و اوزان مصرع‌های زوج به میان می‌آید، شمارش هجا نقش واحد معیار را بازی می‌کند. وزن و قافیه که ریتم و آهنگ مصرع‌های زوج را بوجود می‌آورد نیز توسط هجاهای درست تأمین می‌گردد.

اکنون می‌توان به این نتیجه رسید: اولین و قدیمی‌ترین شعر ترکی دو مصرعی است. این نظر که اولین اشعار از نوع کوتاه بوده، حتی از نظر وزن نیز صحیح است: «به هنگام پدید آمدن اوزان هجایی، در وهله اول اوزان دارای آهنگ‌های کوتاه بوجود آمد. این اوزان از سه هجایی تا هفت هجایی را شامل می‌شود. پیدایش اوزان کوتاه در درجه اول کاملاً طبیعی بود. زیرا زبانی ساده و خیلی بسیط نمی‌توانست اوزان پیچیده را بوجود بیاورد» (۴، ص ۱۲۱).

نمونه‌های اشعار دو مصرعی حالا هم وجود دارد. مثلاً: «ائل گوجو، سنل گوجو» (قدرت جمعی همانند قدرت سیل)، «بیر تابقی آلما، صاباخا قالماز» (یک سب سب تا فردا نمی‌ماند)، «بیر بالاجا بویو وار، دام دولوسو تویو وار» (قدش کوچک است، اما در جشن عروسی‌اش خانه پر می‌شود).

چنین مثال‌هایی در «اوغوزنامه» هم وجود دارد: «لوق آتماق (تیر اندازی)، یازو یازماق (نوشته نوشتن)، سودا اوزمک گرکدیر (باید در آب شنا کرد)، بو اوچی هر شخصی دۆزمک» (این سه برای هر شخصی لازم است) (۲۳، ص ۳۱).

در حماسه دده قورقود چطور؟

همین جا مسئله‌ای را روشن می‌کنیم که، متن در نسخه‌های دده قورقود موجود در واتیکان و در نزدن پست سر هم نوشته شده، یعنی نظم و نثر از همدیگر جدا نیستند (۱۹، ص ۳۱۲ - ۲۱۶، ۶۲۳ - ۳۱۳). بعدها پژوهشگرانی همچون او. ش. گوک‌یای (۱۰)، م. ارگین (۸)، ح. آراسلی (۱۶)، ف. زینالوف و ص. علیزاده (۱۸) در نثر این اثر، نظم و نثر را از همدیگر جدا کردند.

پژوهشگرانی که در مورد اشعار حماسه دده قورقود بحث کرده‌اند به اشعاری استناد می‌کنند که توسط محققان از نثر تفکیک شده است. از این محققان که در مورد محتوا، ماهیت و ویژگی‌های شعریتی اشعار این اثر توضیحات ارزشمندی ارائه کرده‌اند به افراد زیر می‌توان اشاره کرد: ای. و. استبلنوا (۲۹)، خ. کوراوگلو (۲۱)، ت. حاجی‌یثف (۱۱)، ک. ولسی‌یثف (۲۷)، ک. عبداللایثف (۲)، پ. خلینوف (۱۴) و سایرین.

بی‌تردید، در این اثر نیز اشعار دو مصرعی به‌اندازه کافی موجود است. اما مسئله این است که این اشعار در داخل متنی پنهان است که ما تا کنون بر حسب معمول نثر می‌پنداشتیم. به این معنی که پروفیسور توفیق حاجی‌یثف به درستی می‌گوید که، «بخش‌هایی از حماسه که به صورت نثر ارائه شده نیز پر از شعر یا شعرگونه‌هاست» (۱۱، ص ۱۶۷).

به این ترتیب که در داستان «بوغاج» گفته‌های کسانی را که با دیرسه‌خان و پسرش عاق و دشمن شده‌اند مورد توجه قرار می‌دهیم:

گلون وارالیم، شول ییگیدی تونوب گتوره لیم. (بیایید، برویم، این دلور را دستگیر کرده بیاوریم).

ایکیسینی بیر یئرده کافره یئتوره لیم (هر دو تا را یکجا به کافران تسلیم کنیم) (۱۸، ص ۴۰).

اما در داستان «غارت خانه سالور قازان» در مورد کفار چنین بیانی وجود دارد:
...آت دپدیلمر (اسب تاختند)،

اوخ سپدیلمر (تیر انداختند) (۱۸، ص ۴۳).

«بورلاختون» به پسرش اوروژ می گوید:

توقوز آی تار قارنیمدا گؤتوردویوم اوغول! (ای پسر! نه ماه ترا در شکم تنگ خود حمل کردم!)

اون آی دئینده دونیایا گتیردیگیم اوغول! (ای پسر! در آغاز ده ماه ترا به دنیا آوردم!) (۱۸، ص ۴۷)

و نیز در همین داستان یک دومصرعی دیگر:

آت آباغی کولوک (گام اسب چون کولاک)،

اوزان دیلی چنوبیک (زبان اوزان چالاک) (۱۸، ص ۴۸ و ۸۶ و ۱۱۹).

حتی اوروژ هم با مادرش به زبان شعر سخن می گوید:

آغزین قوریسین آنا (مادر دهانت بخشکد)!

دیلون جوریسین، آنا (مادر زبانت بیوسد)! (۱۸، ص ۴۷)

در داستان «سه گرک» نیز سه گرک تقریباً همین برخورد را با مادرش دارد:

آنا، آغزین قوریسون (مادر دهانت بخشکد)!

آنا، دیلین چوروسون (مادر زبانت بیوسد)! (۱۸، ص ۱۱۱)

در داستان «بئیرک»، وی در مورد «بانو چیچک» چنین می‌گوید:

«گوز آچوبان گوردیگیم (تا چشم گشودم ترا دیدم)،

کونول وئریب سئودیگیم (دل به تو داده، به تو عشق ورزیدم)» (۱۸، ص ۵۹)

این شعر دو مصرعی که در توصیف بانو چیچک گفته شده است، علاوه بر این که صفت - موصوف هستند، به عنوان نمونه شعری از نثر متمایز می‌شود. پیداست که وقتی در اندیشه هنری با موضوع انتخاب روبرو می‌شویم اولین کمک، ردیف شعری است.

در «داستان زندانی شدن اوروز» صحنه جنگ به شکل زیر به تصویر کشیده

می‌شود:

«بیر قیامت ساواش اولدی (جنگ مغلوبه‌ای به پا شد)

میدان تولو باش اولدی (میدان پر از سرهای بریده گردید)» (۱۸، ص ۷۷).

جا دارد یادآور شویم که شعر بالا را می‌توان با اشعار تمام عیار حماسه کوراوغنو

مقایسه نمود.

در داستان «قانتورالی» در مورد یاران «تکور» چنین گفته می‌شود:

«گنجه - گوندوز یورتدیلار (شب و روز تاختند)،

ناگهانندان بتدیلر (ناگهان رسیدند)» (۱۸، ص ۹۰).

در خود این مصرع‌ها می‌توان شباهت‌هایی با مصرع‌های «آز گئتدیلر، اوز

گئتدیلر، دره، تپه دوز گئتدیلر» موجود در قصه‌ها را مشخص نمود.

علاوه بر این‌ها لازم به ذکر است که پتانسیل تمایل به اشعار دو مصرعی در

مقایسه با اشعار حماسه دده قورقود زیادتر است. برای درک روشن این پتانسیل

شخصیت سه زن مشخص در این حماسه را مورد بررسی قرار می‌دهیم: بویو اوزون

بورلا خاتون، ساری دونلو سلجان خاتون و بانو چیچک. دو اسم اول را به لحاظ دارا بودن صداهای مترادف به دو بخش تقسیم می‌کنیم:

اولی:

بویو اوزون

بورلا خاتون

دومی:

ساری تونلو

سلجان خاتون

شعر دو مصرعی به وجود می‌آید. در این دو مصرع اولین کلمه‌ها دارای صدای مترادف و یا قافیه است، هر مصرع دارای ۴ هجاست و تقسیم‌بندی داخل مصرع نیز ۲+۲ می‌باشد. آخر مصرع‌ها قافیه‌دار است: اوزون//خاتون، تونلو//خاتون.

حال به آسانی می‌توان نتیجه گرفت که از این خاتون‌ها، بانو چیچک خیلی غریب و تنهاست! بدتر این است که در هیچ جایی از متن حماسه کلمه «خانیم» یا «خاتون» همراه نام بانو چیچک به کار نمی‌رود. اما اوزان نویسنده (در این جا کلمه «نویسنده» دارای معنای مشروط بوده برای تمایز اوزان آفریننده «کتاب دده قورقود» از دیگر اوزان خالق اوغوزنامه‌های مختلف به کار برده شده است) این قدر هم بی انصاف نیست. وی برای بانو چیچک که فاقد عناوین بورلا خاتون و سلجان خاتون بوده، نیز عنوان ترتیب داده و جایگاه ویژه‌ای ایجاد کرده‌است. همراه بانو چیچک نام پدرش را می‌آورد: بانو چیچک دختر بای‌بئجان! و به این وسیله زوجیت به وجود می‌آید و این زوجیت را حداقل، ترادف قافیه‌ای کلمات همراهی می‌کند:

بای‌بئجان قیزی

بانو چیچک.

حال موضوع روشن می‌شود و این نتیجه به دست می‌آید که طی تکامل اندیشه شعریت ترک‌ها هر مصرع، زوج خود را پیدا کرده و اولین شعر دو مصرعی را به وجود می‌آورد. سپس شعر دو مصرعی زوج خود را یافته و شعر چهار مصرعی را ایجاد کرده است.

گذر از دو مصرعی به بند

در حماسه دده قورقود روند تبدیل شعر دو مصرعی به چهار مصرعی نیز دیده می‌شود. در «داستان غارت خانه قازان خان» امروز مجبوس به مادرش چنین می‌گوید:

آغزین قوریسین آنا! (دهانت بخشکد مادرا!)

دیلون چوریسین آنا! (زیانت بیوسد مادرا!) (۱۸، ص ۴۷)

سه‌گرک نیز در داستان مربوطه این حرف‌ها را به مادرش می‌زند:

آنا، آغزین قوریسون!

آنا، دیلین چوریسون! (۱۸، ص ۱۱۱)

در متن منشور داستان «بئیرک» به نمونه‌های شعری برخوردار می‌کنیم. به این ترتیب که «دلی قارجار» به دده قورقود می‌گوید: «آی عملی آزمیش، فعلی دؤنموش، قادر آلاہ آغ آنینا قادا یازمیش!» (ای کسی که عملش منحرف، فعلش برعکس و خداوند قادر، مرگ روی پیشانی سفیدش ترسیم کرده است) (۱۸، ص ۵۶).

قازان خان در «داستان غارت خانه سائور قازان» به عنوان نتیجه چوپان را مورد عتاب قرار می‌دهد:

آغزین قوریسون، چوپان! (چوپان، دهانت خشک شود)

دیلون چوریسون، چوبان، (چوبان، زیانت بپوسد)
 قادیر سنین آلتینا (خداوند قادر بر پیشانی ات)
 قادا یازسون، چوبان! (بلا بنویسد، چوبان!) (۱۸، ص ۴۵)

شواهد موجود ثابت می‌کند که اولین و آخرین دو مصرع این چهار پاره از نظر قالب و محتوا به صورت مستقلی در متن حماسه به کار برده شده است. یعنی دو مصرع اول از زبان اوروز و سه‌گرک خطاب به مادر خود، دو مصرع آخر از زبان «دلی قارجار» گفته می‌شود. این، در حقیقت نشان دهنده گذر از دو مصرعی به چهار مصرعی می‌باشد.

مفهوم بایاتی

اما شکل چهار مصرعی اگر نه از نظر هجا، تقسیم‌بندی هجایی و مصرع، از نظر قافیه پیچیدگی‌هایی را بوجود می‌آورد. سیستم قافیه‌بندی در چهار مصرعی را می‌توان به اشکال زیر جمع بندی نمود:

- ۱- هر چهار مصرع می‌تواند هم‌قافیه باشد (a, a, a, a).
- ۲- هر دو مصرع می‌تواند هم‌قافیه باشد (a, a; b, b).
- ۳- مصرع اول با مصرع سوم، همین‌طور مصرع دوم با مصرع چهارم می‌تواند هم‌قافیه باشد (a, b, a, b).
- ۴- سه مصرع اول هم‌قافیه بوده مصرع چهارم آزاد باشد (a, a, a, b).
- ۵- مصرع‌های اول، دوم و چهارم هم‌قافیه بوده مصرع سوم آزاد باشد (a, a, b, a).

این سیستم قافیه‌بندی برای اشعار ترکی چند قرن اخیر، چندان هم پیچیده نیست. اما در مبهم و مشکل بودن این سیستم قافیه برای دوران دده قورقود نمی‌توان تردید نمود. زیرا صحبت از شعر دده قورقود به منزله صحبت از

شکل‌گیری و تکامل شعر است. پروفیسور فؤاد کؤپرولو به درستی می‌نویسد: «در بررسی عمومی و مقایسه‌ای آثار شعرای ساز بدست (آشیق‌ها) در مورد تکامل این نوع شعر، طی این دوره به نتایج زیر می‌رسیم: در زمانهای اولیه ادبیات اصیل مردمی خواه در اساس و خواه در قالب خیلی قوی است. زبان، زبان مردمی است، شکل بیان، تعبیر و مجازها دارای ویژگیهایی است که در ترانه‌های فولکلوریک و داستان‌های دده قورقود مشاهده می‌شود» (۲۲، ص ۵۸). حال طبق این برداشت، نمونه‌های زیر را از مقدمه حماسه که از نظر اکثر محققان نوعی نثر هنری است به صورت شعر می‌نویسیم:

بیرسی سولدیران سویدیر، (یکی خانه خراب کن است)

بیرسی تولدیران تویدیر. (یکی توپ گردنده است)

بیرسی ائوین تایاغیدیر، (یکی ستون خانه است)

بیرسی نئجه سؤیلرسن، بایاغی دیر (یکی تا دلت بخواهد عوام است) (۱۸،

ص ۳۳).

اینک به آسانی می‌توان تصور کرد که این نمونه‌های هنری چیزی جز شعر چهار مصرعی نیست. دو مصرع اول و دو مصرع دوم این شعر هم‌قافیه است: سویدیر و تویدیر، تایاغی دیر و بایاغی دیر.

و یا رباعی مخفی شده متن داستان سه‌گرک را مورد توجه قرار می‌دهیم:

آغام توتولان قالایا وارماینجا، (تا به قلعه‌ای که برادر بزرگم بازداشت است،
نروم)

آغامین اولوسین - دیرسین بیلمه‌یینجه، (تا خبر زنده یا مرده بودن برادرم را
کشف نکنم)

اؤلدیسه، قانین آلماینجا، (اگر مرده باشد تا انتقام خون او را نگیرم)

قالین اوغوز ائلینه گلیمه گیم یوخ (به ایل محتشم اوغوز باز نخواهم گشت)
(۱۸، ص ۱۱۲).

در این جا هم به وضوح دیده می شود که در نمونه بالا اولین سه مصرع هم قافیه
بوده مصرع چهارم آزاد است.

در داستان «تاراج خانه قازان خان» با نوع دیگری از بایاتی مواجه می شویم:

قوی اتیمدن چکسینلر، (بگذار گوشت مرا بکنند)

قارا قاوورما اتسینلر، (قره قورمه درست کنند)

قیرق بگ قیزینن (پیش چهل دختر بیگ زاده بیاورند)

اؤگینه ایلتسونلر (۹، ۱۸، ص ۴۷).

و یا در داستان «بئیرک» به سوگند بئیرک توجه کنیم:

قیلیجیما توغرانا بین! (با شمشیرم قطعه قطعه شوم)

اوخیما سانجیلا بین! (به تیر خودم دوخته شوم)

یئر کیمی کرتله بین، (چون زمین چاک چاک گردم)

تورپاق کیمی ساوریلا بین! (مثل خاک بر باد داده شوم) (۱۸، ص ۵۹).

در این جا می توان علت مرگ بئیرک را که موضوع بحث قورقودشناسی است
تبیین نمود. به این گونه که در حماسه عبارتی وجود دارد که در جای آن تکرار
می شود: «دعای بیگها واقعا دعاست و نفرینشان واقعا نفرین». و بئیرک در مقابل
دختر خان قسم می خورد که پس از رسیدن به وطن، برگشته تو را خواهم برد. با
خنجرم تکه تکه شوم اگر نیایم. یعنی مرگ حلالم باد. بئیرک نمی تواند به قولش
عمل کند و نفرینش او را دچار می کند با شمشیرش تکه تکه می شود. اولین بار
کامال عبدالله به این نتیجه رسید. این که شمشیر مال خودش بوده و یا مال

نزدیکانش، مهم نیست. زیرا نزدیکان به منزله خود است. اما آنچه که مورد نظر ما است یک بند چهار مصرعی (رباعی) و قافیه‌های آن است.

وجود بایاتی در حماسه دده قورقود را مثال دیگری واضح‌تر نشان می‌دهد:

ساغدا اوتوران ساغ بگلرا (بیگ‌های یمین! که در طرف راست نشستید)
سول قولدا اوتوران سول بگلرا (بیگ‌های یسار! که در طرف چپ نشستید)
اشیکده کی ایناقلارا! (مشاوران بیرونی!)

دیده اوتوران خاص بگلرا! (بیگ‌های خاص اندرونی!) (۱۸، ص ۶۳).

معلوم است که این نمونه سیستم موجود دیوان را بیان می‌کند و در این بیان مشاهده میکرومدل‌های دولت و سیستم دولتی اوغوزچندان مشکل نیست. اما این‌جا مسئله مهم دیگری مطرح است: چرا اوزان نویسنده پس از نام بردن از بیگ‌های یمین و یسار و بدون نام بردن از بیگ‌های اندرونی، مشاوران بیرونی (مصرع سوم) را نام برده سپس به داخل برگشته است؟

در نمونه‌ای هم که از مقدمه آوردیم چنین ردیفی دیده می‌شود. همین نمونه را دوباره مورد توجه قرار می‌دهیم:

بیرسی سولدیران سویدیر، (یکی خانه خراب کن است)

بیرسی تولدیران تویدیر. (یکی توپ گردنده است)

بیرسی ائوین تایاغیدیر، (یکی ستون خانه است)

بیرسی نجه سؤیلرسن، بایاغی دیر (یکی تا دلت بخواهد عوام است) (۱۸،

ص ۳۳).

وقتی دده قورقود شخصیت زنان را جمع بندی می‌کند از مصرع سوم، یعنی

«بیرسی ائوین تایاغی دیر» شروع می‌نماید:

«اوزان، ستون خانه آن زنی است که وقتی مهمانی به خانه بیاید و مرد در خانه نباشد، زن، میهمان را آب و غذا داده، پذیرایی نموده...» (۱۸، ص ۳۳).
 بحث لازم نیست این ها به منزله مفهوم بایاتی است!

به سوی قوشما و گرایلی

جالب توجه و تا حدودی مایه تعجب است که در حماسه دده قورقود اشعاری دارای بند دیده می شود. اما مسئله این جاست که نمونه ها در میان متونی مخفی شده و تا کنون نثر می پنداشتیم. در داستان «ایمران فرزند به کیل» می خوانیم:

قالقانی اوواتدی (سپرش را خرد کرد)،

توغولقاسینی یوغوردی (کلاه خودش را له کرد)،

فاپاقلارین سایردی (نقاب از صورتش کند)،

اوغلانی آلمادی (نترانست بر پسر چیره گردد).

گورزله دؤگیشدیله (با گرز جنگیدند)،

قارا پولاد اوز قیلیج ایله تارتیشدیله (با شمشیر پولادین سیاه ناب نبرد کردند)،

سریه سرپه میداندا قیلیجلاشدیلار (بی وقفه در میدان شمشیر رد و بدل کردند)،

چیگینلری توغراندی (کتف ایشان تکه پاره شد)،

قیلیجلاری اوواندی (شمشیرهایشان خرد شد)،

بیر-بیرین آلمادی (یکی بر دیگری چیره نگشت).

قاغو تالی سوگولر ایله قیریشدیله (با نیزه های خیزرانی به قصد کشت جنگیدند)،

میداندا بوغا کیمی سوسیشدیلر (مانند گاو نر در میدان به همدیگر کله زدند)،

کؤکسلی دلیندی، سوگولری سیندی (سینه های زره‌شان سوراخ شد)،
بیر- بیرین آلیمادیلار (هیچکدام چیره نگشتند) (۱۸، ص ۱۰۸-۱۰۹).
بی‌تردید مصرع‌های «اوغلانی آلیمادی»، «بیر- بیرینی آلیمادی» و باز «بیر-
بیرین آلیمادیلار» واحدهایی است که ارتباط و وحدت بندها را به عنوان یک شعر
تأمین می‌نماید.

تک اسب و ساختار شعر

مفهوم دو مصرعی و چهار مصرعی و بایاتی و نمونه‌های اشعار دارای بند
هرچند صحیح است اما سوالی پیش می‌آید: چه رابطه‌ای بین این ساختارها و
طبیعت قومی وجود دارد؟

به این سوال می‌توان چنین جواب داد: منشاء شعریت ترکی و یا به عبارت دیگر
توتم شرطی آن اسب می‌باشد. نقش اسب در تکامل تفکر و جهان بینی ترک‌ها،
شیوه زندگی آنها و شکل گیری حماسه‌ها بی‌بدیل است. اسب در جواب آهنی
شدنش توسط ترک‌ها به معنی حقیقی کلمه دنیا را به آنها تقدیم داشته است. درباره
ارتباط بین اسب و طرز زندگی ترک‌ها به اندازه کافی اسناد و تحقیقات وجود دارد.

اورخان شایق گوک‌یای قورقودشناس مشهور رابطه میان طرز زندگی ترک‌ها و
اسب را این‌گونه ارزیابی می‌نماید: «جایگاه اسب در زندگی ترک‌ها خیلی مهم بوده
و با جایگاه هیچ موجودی قابل قیاس نیست. این، تنها به دلیل هم‌رزم بودن اسب
نیست، بلکه ترک‌ها معتقد بودند که، در آن دنیا نیز از اسب استفاده خواهند کرد»
(۱۰، ص SDXXV).

شایسته است که نظر حاجیثیف را نیز یادآور شویم: «اسب در جامعه اوغوز منشاء کامل پویایی است: مناسب برای سواری، قدرت تعیین کننده در جنگ‌ها، حتی منبع تغذیه است - گوشتش قابل خوردن است، شیرش خورده می‌شود، از مویش در کمان استفاده می‌شود و از آن طناب و ریسمان و غیره بافته می‌شود. در یک کلام، هیچ قدرت طبیعی باارزش‌تر از اسب برای اجتماع اوغوز وجود نداشته است.» (۱۲، ص ۲۹).

باز هم سؤالی پیش می‌آید: کدام یک از جنبه‌های اسب پایه شعر ترکی است؟ یادآوری می‌کنیم که گوش‌های اسب در کشف دشمن کاربرد دارد، جنگجو گردن و یال آن را در آغوش گرفته از خود محافظت می‌کند. موی دم اسب برای درست کردن کمان به درد می‌خورد، کمر اسب برای سوار شدن است، شیر و گوشت آن برای تغذیه است و ... یعنی اگر صاف و پوست کنده بگوییم نقش تمامی اعضای اسب در اجتماع ترک‌ها معلوم است. با این همه شعر ترکی فقط از پاهای اسب الهام می‌گیرد. به نظر ما شکل گیری شعر ترکی مدیون پاهای و تک اسب است.

اورخان شایق گوک‌یای چند نوع تک اسب را نام می‌برد: «بودره‌مک، چاپماق، دنمک، ائشمک، ایلقاماق، قوشماق، سه‌گیرتمک، سورجمک، تاینماق، یوگورتمک» (۱۰، SDXXX\X-SDIL).

فرق بین این تک‌ها چیست؟

«یورغا» مهم‌ترین نوع تک اسب می‌باشد. «اسب در این تک دو پای عقب و جلوی راست، نیز عقب و جلوی چپ را باهم برمی‌دارد» (۵، ص ۵۵۷). به آسانی می‌توان تصور نمود که این، همان مصرع زوج می‌باشد.

نوع دیگری از تک اسب، تاخت است، تاخت چهار نعل. در این نوع تک، اسب هر چهار پای خود را هم‌زمان از زمین برمی‌دارد. رباعی شعر ترکی با این نوع تک مرتبط است.

نوع دیگری از تک اسب یورتمه است. جالب است که خود این کلمه در متن دده قورقود آمده است. اسب در این نوع تک پای جلویی راست با پای عقبی چپ و پای جلویی چپ با پای عقبی راست را هم‌زمان برمی‌دارد. سیستم قافیه‌ای «ac,bd» با این ریتم تک هماهنگی دارد.

بستن پای راست اسب در چراگاه و یا بستن سه پای آن و باز گذاشتن پای چهارم به هنگام ذبح (در واقع در ذبح تمامی حیوانات دیگر!) ایده بایاتی را به وجود می‌آورد. (حتی در این‌جا جزء «آت» در کلمه بایاتی نیز می‌تواند مورد توجه قرار گیرد).

در این صورت اشعار حاوی چهار مصرع و با حجم زیاد چگونه به وجود می‌آید؟ برای روشن نمودن مسئله، بایستی دسته‌بندی اسب‌ها مورد توجه قرار گیرد.^۴

بعضی از اسب‌ها در کشیدن (ارابه) مورد استفاده قرار می‌گیرد. آن‌ها فقط برای کشیدن ارابه‌ها مورد استفاده هستند. اسب سواری فقط در سوارکاری استفاده می‌شود. در حماسه دده قورقود هر قهرمانی یک اسب برای سواری دارد. حتی این اسب‌ها نام خاصی هم دارند: قونور آت، بوز آت، آغ بوز آت و غیره.

در ارابه‌ها اسبی با نام «اسب یدک» وجود دارد. حتی اسب «وسطی» و اسب مسابقه هم وجود دارد. اما هیچکدام از این‌ها ایده مصرع زوج نیستند.

ایده مصرع زوج توسط اسب یدک به وجود می‌آید. اسب یدک در حماسه دده قورقود مربوط به شخص دده قورقود می‌باشد. در «داستان بئیرک» وقتی دده قورقود به خواستگاری «بانو چیچک» از «دلی قارجار» می‌رود، دو اسب خواسته،

می‌گوید: «یاران، حالا که مرا می‌فرستید، بدانید که «قارجار» خواستگاران خواهرش را می‌کشد، پس هیچ نباشد دو اسب شاهباز از طویله «بایاندیرخان» برای من بیاورید. یکی اسب «کئچر» بز سر را و دیگری اسب «توری» میش سر را. اگر درگیری و تعقیب و گریزی باشد یکی را سوار شوم و دیگری را یدک کشم...» (۱۸، ص ۵۵).

و یا در «داستان کشتن باسات تپه‌گوژ را» بعد از چیره شدن باسات بز تپه‌گوژ که دو پیرمرد، سوار اسب شده خبر می‌برند، می‌توان تصور کرد که «بونلی قوجا» و «یایاغلو قوجا» را برای مژده دادن به اوغوز فرستاد. آنها سوار بر اسب آغ بوز ات یورتمه تاختند. این خبر به ایلات اوغوز رسید» (۱۸، ص ۱۰۳).

راه رفتن دو اسب در کنار هم می‌توانست دو رباعی را به وجود بیاورد.

به این ترتیب با قطعیت می‌توان گفت که، اقوام ترک همچنانکه در طرز زندگی، قهرمانی‌ها، فعالیت و حتی آخرت خود مدیون اسب بوده، در شکل‌گیری تفکر شاعرانه نیز مدیون اسب می‌باشد.

داستان اول: زایش و باز زایش

همچنانکه محتوا و ماهیت حماسه‌ها به عنوان تجسم عمده ترین خواسته‌ها و آرزوهای مردم، با تحلیل واقع‌گرایانه سوژه‌ها، حوادث و احوالات آنها تعیین می‌شود، اما بیشتر به وسیله تبیین و تعیین موضع خود قهرمان داستان تأیید و تعیین می‌شود. قرائت صحیح حوادث مرتبط با قهرمان، ارزیابی قهرمان طبق واقعیت موجود، کشف تفکر و اندیشه مردمی موجود در شخصیت و فعالیت قهرمان به طور دقیق کار و وظیفه فولکلورشناسی است. شاید به همین خاطر عامل اصلی کشف بسیاری از حقایق و در مقابل، مباحثات پایان‌ناپذیر در اساطیرشناسی، شخصیت و فعالیت قهرمان می‌باشد. بدین جهت است که تکرار بررسی و تحقیق در سرنوشت

صورت‌های «قازان خان»، «اوروز»، «باساط»، «بوغاج»، «بئیرک» و «دلی دومرول» در حماسه دده قورقود طبیعی و منطقی به نظر می‌رسد.

موضوع دیگری هم هست، به این ترتیب که، بعضی از شخصیت‌ها در مقایسه با قهرمانان دیگر یا کمتر بررسی شده و یا اصلاً موضوع تحقیق هیچ پژوهشی نبوده‌است. از این نظر می‌توان جایگاه «بوغاج» پسر «دیرسه‌خان» که به لحاظ نام‌گذاری همیشه در قورقود شناسی در ردیف اول بوده است تا حدی روشن‌تر نمود. از طرف دیگر بررسی شعریت حماسه دده قورقود در داستان‌های جداگانه، برای مطالعه کل این حماسه امکانات گسترده‌ای فراهم می‌سازد. بی‌تردید می‌توان بعضی از داستان‌ها را با توجه به سوژه و قهرمان آن به عنوان نمونه مستقلی، از دید فولکلور شناسی مورد بررسی و تحلیل قرار داد. اما وقتی به حماسه دده قورقود به عنوان مکانیسم واحد می‌نگریم در مقایسه با تحلیل داستان‌ها به صورت جداگانه، با اثری بزرگ و دارای ایده‌های عظیمی روبرو می‌شویم. در زمان خود در مورد اوّلین داستان این حماسه چنین نوشته شده بود: ما قهرمان‌های موجود در «داستان بوغاج پسر دیرسه‌خان» را در دیگر داستانها نمی‌بینیم (۱۰، ۱۱ CL). این نظر در منبع دیگری و به شکل همه‌جانبه‌ای مورد تأیید قرار گرفته است: «اوغوز نامه مربوط به بوغاج‌خان از نظر تماتیک در هیچ یک از داستانهای دده قورقود وجود ندارد و ارتباط نام «اوغوزخان» با نام «بایاندیرخان» خیلی ضعیف است. نام قهرمانان اصلی داستان بوغاج‌خان در دیگر اوغوزنامه‌های کتاب دده قورقود وجود ندارد» (۱۸، ص ۱۰۵-۱۰۶). نظری دیگر بیان می‌کند که حتی داستان مربوط به بوغاج با موضوع اصلی در تقابل می‌باشد (۲۱، ۶۰۴). اما نمی‌توان فراموش کرد که داستان بوغاج فرزند دیرسه‌خان با متن کلی حماسه ارتباط ساختاری دارد. البته این که ارتباط ساختاری گاهی خیلی کم‌رنگ و حتی نامرئی می‌شود، مسئله دیگری است.

موضوع دیگری هم هست: علیرغم تمامی نوشته‌ها، بحث‌ها و نظرات درست یا نادرست، بایستی طرز قرارگرفتن یا ردیف داستان‌ها بررسی گردد. اما این، نقطه ضعف قورقودشناسی نیست. زیرا برای خواندن متن این حماسه به صورت کلمه به کلمه زمان زیادی صرف شده است. یعنی قورقودشناسی نظری طی مدتی طولانی در این فکر بود که متخصصان قورقودشناسی بایستی از نظر متن شناسی، این حماسه را با ذره بین بخوانند. هر چند این وابستگی هنوز هم به صورت کامل از بین نرفته است، پژوهش‌های حل‌کننده مسائل فولکلورشناسی دایره محدود فعالیت‌های خود را گسترش داده است. پس بررسی شخصیت بوغاج پسر دیرسه‌خان می‌تواند در قرائت صحیح سیستم ساختاری حماسه تأثیر بسزایی داشته باشد.

بوغاج اولین داستان این حماسه است، قهرمان اولین داستان است و یکی از اولین قهرمانانی است که در بقیه داستانها با او مواجه می‌شویم. بین «داستان بوغاج پسر دیرسه‌خان» و ساختار کل حماسه دو نوع ارتباط وجود دارد. نوع اول این ارتباط، مربوط به جایگاه آن به عنوان اولین داستان است. نوع دوم این ارتباط، مربوط به ارتباط بین محتوای این داستان با ساختار حماسه است. به عبارت دیگر، همچنانکه اولین داستان این حماسه داستان زایش است، محتوای اصل داستان نیز با زایش ارتباط دارد.

اگر صحنه مجلس بایان‌دیرخان در اول داستان را یادآور شویم، خواهیم دید که دیرسه‌خان در این مجلس جایگاهی ندارد: در حالی که مردان پسردار به چادر سفید و مردان دختردار به چادر قرمز دعوت می‌شوند، دیرسه‌خان که فاقد اولاد است به چادر سیاه راهنمایی می‌شود. به این ترتیب بی‌فرزندی به یک طرف، طعنه اطرافیان بایان‌دیرخان که به منزله خارج کردن وی از حاکمیت می‌باشد یک مرگ اجتماعی است. شکل نفرین بایان‌دیرخان در مورد افراد بی‌فرزند نیز نشان می‌دهد که این نفرین، نفرین مرگ است.

دیرسه خان به دنبال نفرین آشکار بایاندرخان با مشکل جدی مواجه شده و به فکر کشف علت بی فرزندی خود می‌افتد. روشن است که دیرسه خان که همیشه در مجلس بایاندرخان صاحب احترام بوده و صدرنشین است در وضعیتی غیر قابل پیش بینی قرار می‌گیرد. به زنش با عنوان «قاوونیم، وئره گیم، دؤنه گیم یعنی خانم من، تکیه گاه من، زاینده نسل من» خطاب می‌کند (۱۸، ۱۳۳). و در عین حال می‌خواهد انتقام عمل بایاندرخان، یعنی مرگ اجتماعی را از زنش، دختر خان بگیرد. زنش را گناهکار اصلی دانسته به مرگ تهدید می‌کند یعنی تهدید به مرگ دختر خان در خانه به خاطر تهدید به مرگ اجتماعی از طرف بایاندرخان:

«خان قیزی یثربمدن توراینمی (دختر خان! آیا از جایم بر خیزم)؟

یا قانلا بوغازیندان توتاینمی (آیا گریبان و گلوی ترا بگیرم)؟

قبا اونجم آلتینا سالاینمی (آیا ترا به زیر پاشنه‌های زمختم بیندازم)؟

قاراپولاد اوز قیلیجیمی الومه آلااینمی (آیا شمشیر سیاه فولادین خود را به دست بگیرم)؟

اوز گؤودندن باشینی کسه یینمی (آیا سرت را از تنت جدا سازم)؟

جان تاتلوسون سته بیلدیره یینمی (آیا طعم زندگی را نشانت دهم)؟

آلجا قانون یئر اوزونه دؤکه یینمی (آیا خون سرخ ترا زمین بریزم)؟

خان قیزی، سببی نه دور، دنگیل مانا (دختر خان! سبب چیست؟ بگو به من)!

قاتی غضب انده رک شیمدی سانا! (هم اینک به تندی خشم می‌گیرم بر تو!)» (۱۸، ۳۵).

اما دختر خان در قبال این عصبانیت و تهدید، با متانت برخورد نموده او را به بخشندگی و رفع نیاز فقرا فرا می‌خواند:

«آج گؤرسن، تویورغیل! (اگر گرسنه دیدی سیرش کن)!

یالینجیق گؤرسن، تونات غیل! (اگر برهنه دیدی بپوشان)!

بورجلوبی بورجیندان قورتارغیل! (بدهکار را از وام برهان)!

دپه کیبی ات ییغ، گؤل کیبی قیمیز ساغدیر! (تپه‌ای گوشت فراهم کن،
استخری از قمیز^{۱۱} بدوشان)!

اولی توی ائله، حاجت دیله! (جشن بزرگی برپا کن، حاجت بخواه)!

اولا کیم، بیر آغزی دوغالی نین آلفیشیلا (باشد که از ثنای یک دهان دعاگو)
تانری بیزه بیر یشمان عیال وئره» (پروردگار یک بچه سالم و تنومند به ما عطا
کند) (۱۸، ۳۵).

دیرسه‌خان بنا به مصلحت اندیشی زنش با افراد تایفه اش بیشتر مأنوس می-
شود، به آنها نزدیک می‌شود و «خدای تعالی با استجاب دعای یک تنگو پسر عطا
کرد» (۱۸، ۳۵).

به این ترتیب بوغاج فرزند دیرسه‌خان به آسانی به دنیا نیامد. منطوق و سرگذشت
در این داستان نیز نشان دهنده روند این زایش است.

نه دیرسه‌خان و نه زنش فدای بی‌فرزندی نمی‌شوند. تصور مرگ به تدریج از
بین می‌رود. آرزوی اولاد داشتن دیرسه‌خان و خانمش در اثر نذر و نیاز برآورده
می‌شود. با تولد این فرزند زایش دوباره پدر- دیرسه‌خان و مادر- دختر خان واقعیت
می‌یابد. اوزان نویسنده در مورد دیرسه‌خان می‌نویسد: «پدر این پسر به ارتش
باباندیرخان پیوست» (۱۸، ۳۶). دختر خان نیز که از طرف شوهرش تهذیب به مرگ
شده بود زندگی دوباره آغاز کرد.

یکی از عوامل اصلی بارز شدن بوغاج و توفیر داشتن با دیگر قهرمانان، نام
گذاری وی توسط دانشمند تایفه یعنی دده قورقود می‌باشد. خود این حادثه اولین

حادثه حماسه است (نام گذاری بئیرک و باساق به مراحل بعدی حوادث و اتفاقات مربوط می‌شوند).

این نکته را هم ذکر کنیم که نامگذاری در حماسه دده قورقود طی مراسم پرشکوهی انجام نمی‌گیرد اما باید توجه داشت که نامگذاری عنتی دارد و با مراسم و حادثه خاصی در ارتباط است. فردی که قرار است نامگذاری شود باید دلاوری نشان دهد، سپس دده قورقود آمده و برای این فرد متناسب با جسارت و شهامت اش نام می‌گذارد. مثلاً نام بوغاج مربوط به غلبه بر بوغا (گاونر) می‌باشد. به هر حال منطقی‌تر آن است که بین نام و نوع هنر فرد ارتباطی وجود داشته باشد.

نیز چون تناسب بین نمونه‌های فولکلوری با اصول کوسمولوژیکی، ارتباط کامل و حتی نزدیکی بین نام ارائه شده از طرف دده قورقود برای نامیدن قهرمانان وجود داشته محتوای این نام‌ها گویای یک سیستم اجتماعی منظم می‌باشد.

دومین تولد بوغاج زمانی است که دارای نام می‌شود. گویی دوباره زاده می‌شود. او در میدان با گاو بایاندیرخان روبرو می‌شود: «باز در بهار گاو نر را از کاخ خارج کردند. سه مرد از سمت راست، سه مرد از طرف چپ گاو نر را با زنجیر آهنی نگه داشته بودند. آمده و در میانه میدان آن را رها کردند. پسرک دیرسه‌خان با سه پسر اردو، در میدان قاب بازی می‌کردند. گاو نر را که رها ساختند به پسرک‌ها گفتند فرار کنید. آن سه پسر گریختند. پسرک دیرسه‌خان فرار نکرد. در میانه میدان فراخ ماند و خیره شد. گاو نر به سوی پسر آمد و حمله کرد. گویی می‌خواست پسر را هلاک سازد» (۱۸، ۳۶). این مبارزه با پیروزی پسر دیرسه‌خان به پایان می‌رسد: «پسر دست به چاقو برد. سر گاو نر را برید» (۱۸، ۳۶).

شجاعتی که بوغاج در میدان بایاندیرخان از خود نشان داد او را به یک قهرمان تبدیل کرد. نام وی توسط دده قورقود گذاشته می‌شود اما دادن رتبه بیگی به عهده

پدرش می‌باشد. به این ترتیب منطق جدیدی مورد تأیید قرار می‌گیرد: نام اولین قهرمان حماسه از طرف دده قورقود، عمر او از طرف خدا و رتبه دولتی از طرف پدرش تعیین می‌شود.

دیرسه‌خان علیرغم تمامی این اتفاقات با خطر کشتن پسر به دست خود مواجه می‌شود. بوغاج که با تولدش به پدر و مادر خود، یعنی دیرسه‌خان و دختر خان حیات دوباره بخشیده بود حالا خودش به آغوش مرگ انداخته می‌شود. دیرسه‌خان فرصت فکر کردن به این موضوع ندارد که خودش هم با مرگ بوغاج از بین خواهد رفت: چهل قهرمان اطرافش، پسر را از چشم پدر می‌اندازند و بوغاج از دست پدرش تیر می‌خورد. این خانواده با این حادثه در آستانه مرگی دوباره قرار می‌گیرد. یعنی مرگ بوغاج به منزله مرگ دیرسه‌خان و دختر خان است. به عبارت دیگر مرگ اجتماعی تبدیل به مرگ معنوی می‌شود.

اما زندگی به روی خانواده دیرسه‌خان خنده می‌زند. بوغاج «در آن پهنه افتاده بود. کلاغ و کرکس خون دیده، می‌خواستند روی سر پسر فرود آیند. پسر دو توله سگ داشت. کلاغ و کرکس را می‌تاراندند. نمی‌گذاشتند آنها پایین بیایند. به هنگام زمین خوردن پسر، خضر سوار بر اسب خاکستری، بر او ظاهر شد. سه بار بر زخمش دست کشید و گفت: نترس پسر، این زخم مرگ‌آور نیست، گل‌های کوه با شیر مادرت داروی زخم توست. این بگفت و ناپدید شد» (۱۸، ۳۹). این حادثه به عنوان «عنصر باستانی و قصه‌ای سوژه در ارتباط با جهان بینی ابتدایی مردم» مورد تأیید قرار می‌گیرد (۲۱، ۱۰۴).

مهم‌ترین موضوع در این جا این سخن خضر می‌باشد که گفت: «مرگ نیست». در حقیقت این حرف را می‌توان به عنوان حقیقت الهی قبول کرد. یعنی اگر برای بوغاج مرگ نباشد برای دیرسه‌خان و دختر خان نیز مرگ وجود ندارد.

مادر خودش را به بالای سر پسرش می‌رساند. توصیه خضر پیر اجرا می‌شود. گله‌های کوهی که توسط چهل دختر کمر باریک جمع شده همراه با شیر مادر مرهم زخم بوغاج شد: زخم پسر طی چهل روز کاملاً خوب شد. به حدی که هم می‌توانست شکار کند و برنده صید نماید» (۱۸، ۳۹).

به این ترتیب بوغاج از مرگ جان بدر برد و تولدی دوباره یافت. در عین حال پدر و مادرش را نیز از مرگ معنوی نجات داد. اما هنوز هم دیرسه‌خان فکر می‌کرد پسرش را کشته است. اما چهل نوکر وی از زنده بودن بوغاج اطلاع داشتند طرح ریزی می‌کردند که این دفعه خود دیرسه‌خان را از میان بردارند. زیرا در غیر این صورت دیرسه‌خان از اصل ماجرا اطلاع می‌یافت: «آن چهل نامرد این موضوع را حس کردند. فکر کردند که حالا چه کار کنیم؟ اگر دیرسه‌خان پسرش را ببیند، ساکت نمی‌نشیند همه ما را می‌کشد. بیایید دیرسه‌خان را دستگیر کنیم. دستهای سفیدش را از پشت ببندیم، ریسمان مویی بر گردن سفیدش بیندازیم، او را برداشته به سوی قبیله کافران راه بیفتیم. این را گفته دیرسه‌خان را دستگیر کردید، دست سفیدش را از پشت بستند، ریسمان مویی بر گردنش انداختند. او را آن قدر زدند خون از پوست سفیدش بیرون زد. دیرسه‌خان پیاده و اینان سواره راه سپردند. او را برداشتند به سوی قبیله انبوه کافران راهی شدند. دیرسه‌خان زندانی شد. بیگ‌های اوغوز از زندانی شدن دیرسه‌خان آگاهی نداشتند» (۱۸، ۴۰).

این روند حوادث می‌توانست بار دیگر موجب مرگ دیرسه‌خان، دختر خان و نیز بوغاج شود. اما دختر خان درست‌ترین موضع را انتخاب می‌کند، بوغاج را برای نجات پدرش می‌فرستد:

«گوردرمیسین، آی اوغول، نهلر اولدی؟ (می‌بینی! ای فرزند چه شد؟)

سازپ قایالار اوینامادی، یثراویرولودی. (بی آن که صخره‌های سخت
 بجنبد، زمین گود افتاد).
 ائلده یاغی یوغ کن سنین بابانین، اوستونه یاغی گلدی. (در حالی که دشمن
 در قبیله نیست، یاغی به سوی پدر تو آمد).
 اول قیرق نامرد- بابانین، یولداشلاری بابانی توتدولار. (آن چهل نامرد-
 دوستان پدرت او را دستگیر کردند).
 آغ اللرین آردینا باغلا دیلار. (دستهای سفیدش را از پشت بستند).
 قیل سیجیم آغ بوینینا تاقدیلار. (ریسمان مویی بر گردن سفیدش انداختند).
 کندولر آتلو، بابانی یایاق یوریتدیلر. (خود سواره، پدر تو پیاده، راه سپردند).
 آلوبانی قالدین کافر ائلرینه یونه لیدیلر. (او را برداشتند به قبیله انبوه کافران
 راهی شدند).
 خانیم اوغول! قالقوبانی یثریندن اوری تورغیل! (خان من! پسر من! از جایت به
 پا خیز!)
 قیرق بیگیدین بوینا آل غیل! (چهل دلاورت را گرد آور!)
 بابانی اول قیرق نامرددن قورتارغیل! (پدرت را از جنگ آن چهل نامرد
 برهان! بجنب فرزند!)
 بابان سنه قیدیس، سن بابانا قیماغیل! (اگر پدرت به تو رحم نکرد تو بر او
 رحم کن! - گفت) (۱۸، ۴۰).
 در نتیجه بوغاج با چهل تن از یارانش پدرش دیرسه خان را از دست دشمنان
 نجات داد. تولد دیرسه خان این بار وابسته به قدرت پسرش است. بوغاج هم خود را
 به عنوان قهرمانی نو زاده نشان می‌دهد.

به این گونه آنها بر تمامی انواع مرگ چیره می‌شوند. این حرف خضر که «مرگ وجود ندارد» تبدیل به محتوا و پایان داستان می‌شود. و دده قورقود در آخر چنین می‌گوید: «مرگ سیاه که فرا رسد (خداوند) راه عبور دهد» (۱۸، ۴۱).

پس تولد مربوط به بوغاج در این داستان سه بار تکرار می‌شود: تولد از مادر، نامگذاری و نجات از مرگ. دیرسه‌خان هم دو بار (هنگام تولد فرزندش، موقعی که بوغاج عمداً گرفتار شده و او را نجات داد)، دختر خان نیز دو بار (موقع تولد فرزندش و نیز وقتی که با شیرخود پسرش را از مرگ نجات داد) متولد می‌شوند. به این ترتیب «داستان بوغاج فرزند دیرسه‌خان» علاوه بر ابعاد دیگر هم چون سند زایش در شعریت حماسه دده قورقود به میدان می‌آید و از این جهت به عنوان داستان زایش و در اول حماسه قرار می‌گیرد.

جایگاه بورلا خاتون

فرق‌های جدی موجود در تصویر خانم‌های اوغوز به وضوح دیده می‌شود. هر چند این نوع فرق جنبه ظاهری دارد، اما دارای خصلت محتوایی و ماهیتی است. واج آرایی در حماسه دده قورقود به حدی مهم است که می‌تواند قافیه را تغییر دهد. واج آرایی صامت‌های «ب» و «س» در عباراتی چون «بویو اوزون بورلا خاتون»، «ساری دونلو سلجان خاتون»، «بای بیجان به بین قیزی بانو چیچک» و «بای بۆره‌نین اوغلو بامسی بئیرک» به وضوح دیده می‌شود. اما عبارت «بویو اوزون بورلا خاتون» ثابت می‌کند که نمی‌توان فقط جنبه آلیتئراسیون و قافیه را بررسی کرد. برای اقتناع کافی است به مواردی که عبارت «بویو اوزون بورلا خاتون» استفاده شده توجه کنیم.

عبارت «بویو اوزون بورلا خاتون» اولین بار در داستان «غارت خانه سالور قازان» به کار رفته است. گوینده داستان در تصویر غارت خانه سالور قازان به

هنگام نام بردن از همسر قازان خان عبارت «بویو اوزون بورلا خاتون» را عینا به کار می‌برد (۱۸، ص ۴۲-۴۳). در بخش‌های بعدی تکرار می‌شود: «بویو اوزون بورلا این را شنید و آتش به جان و دلش افتاد» (۱۸، ص ۴۶).

و یا: «بویو اوزون بورلا خاتون نزد پسرش آمد» (۱۸، ص ۴۷).

و نیز: «پسر این بگفت و اشک قطره قطره از چشمانش سرازیر شد. بورلا خاتون بلند قامت و کمر باریک گوش و گردن خود را گرفت، به زمین افتاد، گونه‌های چون سیب پاییزی‌اش را چنگ کشید و درید، گیسوان سیاه نی مانندش را کند» (۱۸، ص ۴۷).

نتیجه این که علیرغم به کار برده شدن عبارت «کمر باریک» قالب بیان عبارت «بویو اوزون بورلا خاتون» دست نخورده باقی می‌ماند.

این نمونه‌ها نشان می‌دهد که گوینده تا پایان داستان «تاراج خانه سالور قازان» تغییری در عبارت «بویو اوزون بورلا خاتون» نداده است. برای روشن شدن مسئله این هم باید گفت که در متن حماسه برخلاف بورلا خاتون، عبارت «ساری دونلو» در نامیدن سلجان خاتون چنانکه باید ثابت و پایدار نیست. مثلا در داستان «قانتورالی پسر قانلی قوجا» نام این خانم ۵ بار به صورت «ساری دونلو سلجان خاتون»، ۵ بار «ساری دونلو قیز» و ۱۰ بار «سنجان خاتون» برده می‌شود.

پرتوه اول: بورلا خاتون و همسر دیرسه خان

حماسه دده قورقود با تمامی محتوای قهرمانی و وطن پروری سیستم فکری، آمال و آرمان تایفه انبوه اوغوز را نیز به قدر کافی روشن می‌سازد. اما مسئله این نیست که هر یک از نمونه‌های فولکلور و یا اثر فولکلوریک، شکلی زنده از تفکر مردمی است، مسئله این است که متون حماسه که حافظ افکار و آرمان مردم

می‌باشد، نیز برای ثبت بعضی از افکاری که قادر به بیان نمی‌باشد نیز محل مناسبی است.

در این حماسه به همراه بهادران قهرمان اوغوز تصویر زنانی هم وجود دارد که شاخص‌تر از مردان بوده و حامل برخی پیام‌ها می‌باشد. سه نفر از این شخصیت‌ها معلوم است: «بورلا خاتون»، «بانو چیچک» و «سلجان خاتون». هر چند نام تعدادی دیگر برده نشده، اما جایگاه آنها در ساختار حماسه به خوبی احساس می‌شود. همسران دیرسه‌خان، دلی دومرول و سه‌گرک از این زمره هستند. پس نقش این زنان در متن حماسه و در حوادث مختلف داستانها چگونه به تصویر کشیده می‌شود؟

در داستان «بوغاج پسر دیرسه‌خان» به عنوان اولین داستان حماسه دیرسه‌خان با ناراحتی تمام و احساس مسؤولیت تمام همسر خود را چنین توصیف می‌نماید:

«برو گل‌گیل، باشون بختی، انویم تختی! (بیش بیا! همای سر من، تاج کاشانه من)!

انودن چیقوب یوری‌بنده سلوی بویلوم! (وقتی از خانه خارج شده، خرامان می‌روی سرو قد من)!

توپوغیندان سارماشاندا قارا ساچلوم! (گیسوانت) به ساقه‌ایت می‌پیچد، گیسو سیاه من)!

قورولو یایا بنزر چاتما قاشلوم! (ابروانت) مانند کمان کشیده است، ابرو پیوسته من)!

قوشا بادام سیغمایان تار آغیزلوم! (یک جفت بادام (در دهانت) نمی‌گنجد، تنگ دهان من)!

گوز آلماسینا بنزر آل یانانقلیم! (به سیب پاییزی می ماند، سرخ گونه من!)»
(۱۸، ص ۳۵)

این، تصویر کاملی از یک خانم اوغوز و یا خانم مشخصی از اوغوز می باشد. به عبارت دیگر در این بند، شاعرانه تصویری سحرگونه از همسر دیرسه خان ارائه شده است. چنین تصور می شود که در این پرتره، قامت سرو مانند، گیسوان سیاه، ابروی پیوسته، دهان کوچک و لب های قرمز این خانم به روشنی دیده می شود. حتی در ماجرای جستجوی فرزند خود، که همسر دیرسه خان همراه چهل دختر کمر باریک به دنبال آن است، عبارت «کمر باریک» را نیز می توان بدون ذره ای تردید به حساب ویژگی های زیبایی او گذاشت. سنت فولکلور ایجاب می کند که این تصویر بایستی در یکی از بخشهای داستان تکرار شود. برای اثبات این موضوع کافی است به تصویر بورلا خاتون همسر قازان خان توجه کنیم:

بورلا خاتون بلند قامت و کمر باریک گوش و گردن خود را گرفت، به زمین افتاد گونه های چون سیب پاییزی اش را چنگ کشید و درید،
گیسوان سیاه نی مانندش را کند» (۱۸، ص ۴۷).

شروع تصویر سازی در متن حماسه و یا شباهت ظاهری دو خانم اوغوز، یعنی همسر دیرسه خان و بورلا خاتون آشکارا احساس می شود: قامت بلند، کمر باریک و گیسوی سیاه فقط ویژگی های همسر دیرسه خان، یعنی ابروی پیوسته و دهن کوچک در تصویر بورلا خاتون وجود ندارد. این فرق را که در مقایسه دو خانم دیده می شود (ابروی پیوسته و دهن کوچک) می توان از جهت کامل نبودن تصویر بورلا خاتون توجیه نمود. به این معنی که این فرق تصویری شباهت ظاهری دو خانم را زیر سوال نمی برد و خللی در این شباهت به وجود نمی آورد. به عبارت دیگر

هر دو متن معرف تصویر همسر دیرسه خان و بورلا خاتون متعلق به یک ایفا کننده می باشد.

پرتره دوم: بانو چیچک و سلجان خاتون

در این صورت تصویر بانو چیچک و سلجان خاتون چه؟ این جا حرف های بئیرک به بانو چیچک را یادآور می شویم که می گوید:

آیا گیسوان سیاه چون نی خود را کندی دختر؟

آیا از چشم های سیاه اشک تلخ فرو ریختی دختر؟

آیا گونه های سرخ چون سیب پاییزی خود را خراشیدی دختر؟ (۱۸، ص ۶۵)

بئیرک برای فهمیدن حقیقت، سوال های خود از بانو چیچک را در لایه زیرین تصویر قرار می دهد. یعنی عبارت های گیسوان سیاه، چشمان سیاه و گونه سرخ چون سیب قبل از علامت سوال می آید. جالب است که بانو چیچک در جواب، تأییدیه خود به بئیرک را زیر تصویر خود پنهان می سازد:

«گیسوان سیاه چون نی خود را کنده ام خیلی،

گونه های سرخ چون سیب پاییزی ام را خراشیده ام خیلی» (۱۸، ص ۶۵)

پاره ای از عبارت های تصویری جدا شده از سنت تصویر سازی بورلا خاتون در تصویر بانو چیچک تکرار می شود. اما در این تصویر عسارت های «سرو قامت»، «بروی پیوسته» و «دهن کوچک» وجود ندارد.

و اما در تصویر سلجان خاتون، قانتورالی در وصف زیبایی او چنین می گوید:

«ای دلبر من! با پیراهن ظریف پر زرق و برق خیره کننده!

ای (سرو قد من) که بدون پا فشردن بر زمین گام بر می داری!

ای سرخ گونه من، که چون خون بر روی برف چکیده!

ای تنگ دهان من که بادام دوقلو در آن جای نگیرد!

ای ابرو سیاه من که قلم زنان آنرا کشیده‌اند!

ای گیسو سیاه من، که بافته‌های آن چهل قبضه است» (۱۸، ص ۹۳).

در این جا دوباره عبارت‌های توصیفی «سرخ گونه»، «دهان کوچک»، «ابروی سیاه» و «گیسوی سیاه» احیا شده؟ به جرأت احساس می‌شود که به تصویر همسر دیرسه‌خان خیلی نزدیک شده است. اما برای استفاده از عبارت «بلند قامت» موجود در تصویر بورلا خاتون، برای توصیف همسر دیرسه‌خان، بانو چیچک و سلجان خاتون به قدری احتیاط شده که از به کار بردن آن ابا کرده است. شکی نیست که این موضوع با جایگاه بورلا خاتون در ارتباط است.

اصل و منشاء پرتره

بررسی‌ها نشان می‌دهد که یک نوع تصویر در مورد زنان اوغوز با فرق‌های جزئی تکرار شده و در مورد تمامی زنان به کار برده می‌شود. این توصیف همان گونه‌های سیب گونه است:

۱- «ای سرخ گونه همچون سیب پاییزی من!» (۱۸، ص ۳۵) مربوط به همسر دیرسه‌خان.

۲- «گونه‌های سرخ چون سیب پاییزی اش را خراشید» (۱۸، ص ۴۷) مربوط به بورلا خاتون.

۳- «آیا گونه‌های سرخ چون سیب پاییزی‌ات را خراشیدی دختر؟!» (۱۸، ص ۶۵) مربوط به بانو چیچک.

۴- «ای سرخ گونه همچون خون روی برف من» (۱۸، ص ۹۳) مربوط به سلجان خاتون.

می‌توان احتمال داد که تشبیه گونه‌های زنان به سیب پاییزی و یا خون چکیده به برف با فصل‌های سال در ارتباط باشد. یعنی چنین است که گوینده آن را در پاییز و یا یکی از ماه‌های زمستان سروده باشد.

به این ترتیب می‌توان اتالون و یا اصل پرتره را احیا نمود:

«پیش بیا،

همای سر من،

تاج کاشانه من!

وقتی از خانه خارج می‌شوی، کمر باریک،

بلند قامت،

سرو قد من!

گیسوانت به ساقهایت می‌پیچد،

گیسو سیاه من!

ابروانت مانند کمان کشیده است،

-گویی نقاش با قلم کشیده است-

ابرو سیاهم،

ابرو پیوسته من!

همچون سیب پاییزی،

همچون خون چکیده بر روی برف،

سرخ گونه من!

دهن کوچک من که بادام دوقلو در آن جای نمی‌گیرد!»

ابعاد پرتره: زندگی و مرگ

تصویر زنان اوغوز در شاعرانه‌های حماسه‌آفاق نیست. نیز این هم بگوییم که هرچند این تصاویر مایه سرور و شادی (شادی آفرین) است واقعیت چیز دیگری است.

از اولین داستان چنین برمی‌آید که دیرسه‌خان همراه با بیگ‌های دیگر اوغوز به مجلس بایان‌دیرخان آمده است. اما اتفاق غیرمنتظره‌ای روی می‌دهد: دیرسه‌خان را به اتاق سیاه می‌برند. وی نسبت به بیگ‌های اتاق سفید و قرمز به نوعی تحقیر می‌شود. سبب این کار هم نداشتن فرزند است. موضوع خیلی جدی است. زیرا تا کنون مسئله بی‌اولاد بودن دیرسه‌خان موردی نداشته، پس ناراحتی ایجاد نکرده است. این برخورد با دیرسه‌خان وضعیت عادی را کاملاً تغییر می‌دهد و او را بین زندگی و مرگ قرار می‌دهد. در چنین وضعیتی - زمانی که قطعی‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین مبارزه بین مرگ و زندگی بوجود می‌آید دیرسه‌خان با همسرش روبرو می‌شود تصویری که در بالا به آن اشاره کردیم از زبان خود وی گفته می‌شود: «پیش بیا همای سر من، تاج کاشانه من!».

و اما در مورد بورلا خاتون، همسر قازان‌خان، وی به اسارت کافران درمی‌آید. شوکتو منک دستور می‌دهد که او را از میان چهل دختر کمر باریک شناسایی کنند. تصمیم می‌گیرند که از گوشت اوروز قیمة درست کرده به خورد دختران بدهند. هر کس از خوردن امتناع کند معلوم می‌شود که بورلا خاتون است. از این‌جا معلوم می‌شود که بورلا خاتون (و به مفهوم گسترده قازان‌خان و اوغوز) بین زندگی و مرگ قرار می‌گیرد. در چنین وضعیتی زیبایی وی به تصویر کشیده می‌شود: «بورلا خاتون بلند قامت و کمر باریک گوش و گردن خود را گرفت و به زمین افتاد».

و نیز تصویر زیبایی بانو چیچک مصادف با زمانی است که وی را به دیگری شوهر می‌دهند و بئیرک پس از اسارت ۱۶ ساله خود را به مراسم عروسی می‌رساند.

در حقیقت مراسم عروسی به منزله قرار گرفتن بانو چیچک و بئیرک است. تقابل مرگ و زندگی در مفهوم گسترده تقابل راست و دروغ می‌باشد و برای اوغوز تعیین کننده است. درست در چنین وضعیتی بئیرک تصویری از بانو چیچک ارائه می‌دهد: «ای دختر! آیا گیسوی سیاه چون نی خود را کندی؟!»

و یا در پایان داستان مربوط به قانتورالی و سلجان خاتون، آنها با هم روبرو می‌شوند. حتی این دو دلداده مجبور به مبارزه می‌شوند. به عبارت دیگر هر کدام از آنها بین مرگ و زندگی قرار می‌گیرند. درست در چنین وضعیتی قانتورالی سلجان خاتون را تعریف می‌نماید: «ای سرخ گونه من که گونه‌هایش چون خون چکیده بر برف می‌ماند!»

شانس از دست رفته

لازم به یادآوری است که مرز مرگ و زندگی در ارتباط بین دلی دومرول و همسرش، سه‌گرک و همسرش نیز به کیل و همسرش مشاهده می‌شود. به این ترتیب که دلی دومرول قبل از مرگ می‌خواهد از همسرش حلالیت بطلبد. سه‌گرک در اتاق زفاف از همسرش جدا شده برای نجات برادرش، به نوعی به پیشواز مرگ می‌رود. به کیل هم وقتی از بایاندیرخان قهر می‌کند و به نوعی با مرگ روبرو می‌شود به مشاوره همسرش گوش می‌دهد. یعنی هر سه حالت، وضعیت مرگ و زندگی است. حال می‌توان نتیجه گرفت که برای تعریف، تصویرسازی دلی دومرول، سه‌گرک و به کیل از همسرانشان زمینه هنری وجود داشته است (فقط به-کیل به عبارت «زیبای من» بسنده کرده است)، اما بقیه از این زمینه استفاده نمی‌کنند. معلوم نیست که چرا گوینده چنین شانسی را از دست می‌دهد.

خانم‌های ایچ اوغوز

در حماسه دده قورقود در رابطه با خانم‌های اوغوز همیشه یک سوال انسان را به اندیشه واداشته است: این خانم‌ها نماینده چه شخصیت‌هایی بوده و به عنوان عروس اوغوز متعلق به کدام تایفه بوده‌اند؟

همسر دیرسه‌خان خطاب به او می‌گوید:

«آزغون دینلی کافره بن واراییم، (به‌سوی کافر گمراه دین رهسپار خواهم گشت)،

یارالانوب قازلیق آتیمدان ائمه‌یینجه، (تا زخمی نشده از اسب قازلیق فرو نیفتم)،

پنومله آلجا قانیم سلیمه‌یینجه (تا خون سرخم را با دامن پیراهنم پاک نکنم)،
قول‌بود اولوب یئر اوستینه دوشمه‌یینجه، (تا تکه - تکه شده بر زمین بیفتم)،
یالنوز اوغول یوللاریندان دؤنمیه‌ییم. (از جستجوی تنها فرزندم دست بر نمی‌دارم)» (۱۸، ص ۳۸).

بدگویی آشکار از کافران نشان می‌دهد که زن دیرسه‌خان از کفار نبوده است.
زن دیرسه‌خان باز به او می‌گوید:

«خان بابامین گؤیگوسی! (داماد پدر خان من)!

قادرین آنامین سنوگیسی! (محبوب مادر خاتون من)!

آتام-آنم وئردیگی، (پدر و مادرم مرا به تو داده)،

گؤز آچوبان گؤردیگیم، (تا چشم باز کرده‌ام ترا دیده‌ام)،

کونول وئریب سنو دیگیم، آ دیرسه‌خان! (دل به تو داده و دوستت داشته‌ام،

ای دیرسه‌خان!)» (۱۸، ص ۳۸).

همسر دیرسه با معرفی خود به عنوان دختر خان نشان می‌دهد که او از دیش^{۱۲} اوغوز نبوده، از دختران ایچ^{۱۳} اوغوز می‌باشد. در مورد بورلا خاتون، به‌خوبی روشن است که این خانم نیز از ایچ اوغوز بوده است. زیرا وی دختر بایاندیرخان می‌باشد.

بانو چیچک از دیش اوغوز

از طرف دیگر پسر و دخترشان بئیرک و بانو چیچک که دیگر بزرگ شده‌اند روبرو می‌شوند: «صدا زدند بئیرک آمد. بانو چیچک رو بند پوشید، خبر پرسیده گفت: جوان از کجا می‌آیی؟ بئیرک پاسخ داد: از ایچ اوغوز! گفت: چه نسبتی با چه کسی در ایچ اوغوز داری؟ بامسی گفت: بامسی بئیرک پسر بای‌بوره بیگ که می‌گویند منم. دختر پرسید: برای چه کاری آمدی، جوان؟ بئیرک گفت: بای‌بئجان بیگ دختری دارد، آمده ام او را ببینم» (۱۸، ص ۵۴). در این جا سوال بانو چیچک مبنی بر این که «در ایچ اوغوز با کی چه نسبتی داری» نشان می‌دهد که وی از ایچ اوغوز نیست. این وضعیت تا آخر داستان ادامه می‌یابد و حقیقت کاملاً روشن نمی‌شود. اما در جای دیگری از متن حماسه، می‌توان این راز گشود. به این ترتیب که آروز در آخرین داستان می‌گوید: «بیگ‌ها، بئیرک دختر از ما بزنی گرفته و داماد ماست. اما مشاور قازان نیز می‌باشد. بگوییم بیاید و ما را با قازان آشتی دهد. (به این بهانه) او را بیاوریم. اگر مطیع ما شد چه بهتر. اگر نشد من ریشش را بگیرم و شما شمشیر بیاورید و شقه‌اش کنید. بئیرک را از میان برداریم. پس از آن کار ما با قازان خیر باشد» (۱۸، ص ۱۲۴).

دلیل سوم، مسئله را کاملاً روشن می‌سازد: بانو چیچک از دیش اوغوز می‌باشد! به این خاطر علی‌رغم (گوئیک‌کسمه) ناف خواندگی^{۱۴} برای آوردن وی شروط خاصی به میان می‌آید. وقتی معلوم می‌شود این شرط‌ها چقدر سنگین است دده قورقود

برای خواستگاری می‌رود و خواسته‌های دلی قارجار انجام می‌گیرد. ولی با این کار مشکل حل نمی‌شود. اما بای بنجان که قبلاً قول داده دخترش را به بایبورد از دسته کافران بدهد، کفار از خواستگاری دده قورقود باخبر شده، بئیرک را اسیر می‌نمایند. فقط بعد از ۱۶ سال بئیرک و بانو چیچک به هم می‌رسند.

دختر زردپوش تکور ترازون

اما در مورد سلجان خاتون چه می‌توان گفت؟

در این رابطه در داستان گفته می‌شود که قانتورالی می‌خواهد ازدواج کند. اما برایش از ایچ اوغوز و دیش اوغوز دختر لایق پیدا نمی‌شود. پدرش مجبور شده به ترازون می‌آید و خبردار می‌شود که تکور ترازون دختر زیبایی دارد. اما شرط ازدواج با او به اندازه شرط ازدواج از دیش اوغوز سخت و سنگین است. برای ازدواج با او بایستی شیرهار و گاو نر سیاه و شتر نر سیاه را مغلوب نمود. به عبارت دیگر آزمایش‌های سخت بئیرک با فرق‌های معینی در انتظار قانتورالی هم هست. اما در این مبارزه خود قانتورالی پیروز می‌شود.

به این ترتیب نه تنها برای عروس آوردن از ایچ اوغوز، بلکه برای ازدواج از دیش اوغوز و نیز کافران شرط‌های سخنی تعیین می‌شود. اما در هر دو حال بهادران ایچ اوغوز-بئیرک و قانتورالی از عهده آن برمی‌آیند.

«دختر بیگانه»، همسر دلی دومرول

در حالی که مادر و پدر دلی دومرول از جان خود مضایقه می‌کنند، همسرش آماده گذشتن از جان خود است و ابراز می‌دارد که بدون دلی دومرول زندگی برایش بی‌معنی است. و اما در مورد هویت همسر دلی دومرول، خود وی در این مورد تصویر روشنی ارائه می‌دهد:

«عزرائیل سوال کرد: «ای دیوانه رذل! برای چه دوباره امان می خواهی؟ نزد پدر ریش سفیدت رفتی، جانش را مضایقه نمود، نزد مادر گیس سفیدت رفتی جانش را دریغ کرد، دیگر چه کسی باید جانش را ببخشد؟!» دلی دومرول جواب داد: «محبوبی دارم. با او ملاقات کنم». عزرائیل پرسید: «ای دیوانه! محبوب تو کیست؟». گفت: «دختر بیگانه‌ای همسر حلال من است. از او دو پسر دارم. آنان را به او بسپارم. بعد جان مرا بگیر» (۱۸، ص ۸۲). عبارت «دختر بیگانه» کاملاً نشان می‌دهد همسر او از قوم کافران است.

منطقی ناروا در حماسه

سراینده داستان می‌گوید که بیگ‌های ایچ اوغوز و دیش اوغوز به بیانات بایاندیرخان گوش می‌دادند. بیگ بای‌بۆره غم سنگینی دارد، زیرا پسر ندارد. همه بیگ‌ها دعا می‌کنند تا او پسری داشته باشد. در این‌جا بای‌بئجان بیگ نیز اظهار می‌دارد که آرزوی داشتن دختری را دارد و اگر به آرزویش برسد او را به پسر بای‌بۆره خواهد داد. بنا بر یک منطق ناروا چون بای‌بۆره پسر می‌خواهد، بایستی از ایچ اوغوز باشد و چون بای‌بئجان دختر می‌خواهد باید از دیش اوغوز باشد.

هارمونی ارقام: سه و شش

توجه به عملکرد اعداد سه و شش که در حماسه زیاد به کار رفته ضروری است. در همین‌جا لازم است گفته شود که رقم سه و ارقام مربوط با آن سمبول اوغوز است:

- ۱- «قازان گفت: «اوروز فرزند (پرورده) سیصد پهلوان مواظب خانه ام باشد» (۱۸، ص ۴۲).
- ۲- «قاراجیق چوبان سیصد نفر از کافران را با سنگ فلاخن به زمین انداخت» (۱۸، ص ۴۳).

- ۳- «سالور قازان و قاراجا چوبان بتاخت آمدند. کفه فلاخن قاراجا چوبان از پوست گوساله سه ساله ساخته شده و بازوهای آن از موی سه بز بافته شده بود. در جایی که سنگ فلاخن به زمین می افتاد تا سه سال علف نمی روئید» (۱۸، ص ۴۸).
- ۴- وقتی که اوروز را از زندان نجات دادند، «سیصد پهلوان از اوغوز به شهادت رسید» (۱۸، ص ۷۸).
- ۵- «هرگاه سیصد و شصت و شش پهلوان برای شکار سوار می شدند و بر بزهای کوهی پرجنب و جوش یورش می بردند، به کیل نه کمان می کشید، نه تیر می انداخت» (۱۸، ص ۱۰۴).
- ۶- باز در مورد به کیل گفته می شود: «بسر را لباس رزم پوشانیدند. آمد و با پدر و مادرش دیدار کرد، دستپایشان را بوسید سیصد دلایور را همراه کرد و به میدان رفت» (۱۸، ص ۱۰۷).
- ۷- وقتی اگرک برای صید بیرون رفت «سیصد نفر نیزه دار اطرافش جمع شدند» (۱۸، ص ۱۱۰). حتی جالب است که وقتی تکور، اگرک را برای مقابله با سه گرگ می فرستد سیصد نفر از کفار را همراهش می فرستد: «سیصد کافر را همراهش کردند» (۱۸، ص ۱۱۳).
- و اما در مورد رقم شش، این عدد و ارقام مرتبط با آن به استثنای آروز («آروز قوجای اسب دهن- اگر کرکی از پوست ۶۰ قوچ درست می کرد تا قوزک پایش نمی رسید، اگر از پوست شش اوگج^{۱۵} کلاه درست می کرد گوشش را نمی پوشاند- بتاخت رسید» (۱۸، ص ۴۹-۵۰) تمامی حالات ویژه کافران است.
- ۱- «شوکلی ملک گفت: «ششصد نفر کافر رفته، گوسفند را بیاورد» (۱۸، ص ۴۳).
- ۲- «ششصد نفر کافر سریعاً و ضربتی به جنگ قاراجوق چوبان گماشته شد» (۱۸، ص ۴۳).

- ۳- «۱۶ هزار کافر سیاه پوش سوار اسب شد (ص ۴۶).»
- ۴- در مورد قانتورالی گفته می‌شود: «شش جلااد به سراغش آمدند» (۱۸، ص ۶۹).
- ۵- و یا در مورد تکور که برای حمله به قانتورالی آماده می‌شد گفته می‌شود: «مگر خان من، تکور پشیمان شد. «تنها به خاطر کشتن سه جانور(شیر) هار، گاو نر سیاه و شتر نر سیاه دخترکم را گرفت و رفت؟ ششصد نفر کافر سیاه پوش و دارای آهن سبز انتخاب کرد. شب و روز تاختند و به ناگاه رسیدند» (۱۸، ص ۹۰).
- ۶- «آن قلعه یک کوتوال داشت. نامش را دیرک تکور پسر ارشون می‌گفتند. قد آن کافر شصت آرشین بود و عمود شصت منی را حمل می‌کرد» (۱۸، ص ۹۴). و یا: «گرز شصت منی را بر سر قازیلیق قوجا کوبید. دنیای فانی برایش تیره و تار شد» (۱۸، ص ۹۴).
- ۷- در داستان به کیل فرزند ایمران گفته می‌شود: «تکور کافر گفت: «صبر کن ای نامرد زاده نامرد! من به سوی تو می‌آیم». «گرز شپش پرش را به چنگ گرفت و به سوی پسر راند» (۱۸، ص ۱۰۸).
- ۸- افراد تکور در داستان اوشون قوجا اوغلو سه‌گرک چنین حرکتی دارند: «شصت زره پوش انتخاب کردند. رفتند. ناگهان شصت کافر آهنین زره بر سر پسر ریختند» (۱۸، ص ۱۱۳).

سه و شش، زن سه‌گرک کیست؟

سه‌گرک عازم سفر است تا برادرش را از اسارت نجات دهد. حال به دیالوگ آن دو دقت می‌کنیم. سه‌گرک با شعر به همسرش می‌گوید: دخترا! تو یک سال منتظر من باش، اگر تا یک سال نیامدم، دو سال انتظار بکش، اگر تا دو سال نیامدم سه سال منتظر باش، اگر نیامدم، آن وقت بدان که من مرده‌ام. اسب نر مرا گردن بز

آش مرا بده! با هر کس که دل تو را برد و قلب تو را تسخیر کرد ازدواج کن!» (۱۸، ص ۱۱۲).

چون رقم سه ویژه اوغوزان است، لذا سه گرک قهرمان اوغوز نیز رقم‌ها را تا سه ادامه می‌دهند: «اگر طی دوسال نیز نیامدم، سه سال منتظرم باش! اگر نیامدم بدان که مرده‌ام».

حال به سخنان همسر سه‌گرک، به عبارت صحیح‌تر به جواب او توجه می‌کنیم:

دلاور من! یک سال انتظار ترا می‌کشم.

اگر تا یک سال نیامدی دو سال انتظار می‌کشم.

اگر تا دو سال نیامدی سه - چهار سال انتظار می‌کشم.

اگر تا چهار سال نیامدی، پنج، شش سال انتظار می‌کشم.

سر گذرگاه شش راه، چادر برپا کنم.

از کسانی که می‌آیند و می‌روند خبر می‌گیرم.

به آورندگان خبر خوب اسب، لباس بدهم.

خفتان زیبا بپوشانم.

آورنده خبر بد را سر ببرم.

نگذارم مگس نر روی من بنشیند.

کام بده، کام بستان، سپس برو دلاور! (۱۸، ص ۱۱۲).

جالب است که سه‌گرک تا رقم سه ادامه می‌دهد ولی همسرش تا شش می‌شمارد: «اگر تا چهار سال نیامدی پنج سال، شش سال انتظار می‌کشم. سر گذرگاه شش راه، چادر برپا کنم». ملاحظه می‌شود که در سیستم فکری و اندیشه همسر سه‌گرک جایگاه اصلی مختص رقم شش است. حال به یقین می‌شود گفت که خانم سه‌گرک از اقوام کافر است.

همسر سه گرک سمبول و ضامن صلح میان ایچ اوغوز و قوم کافر است. به این ترتیب می‌توان گفت که حماسه دده قورقود مدل جنگ نبوده، بلکه مدل صلح و دنیای واحد می‌باشد.

جایگاه اوروز در حماسه

موضوع «قهرمانی» که در حماسه دده قورقود از نظر هنری به طور گسترده‌ای منعکس شده، سالها از ابعاد مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. در این خصوص نظریه‌های علمی گوناگونی ارائه شده و در آینده نیز ارائه خواهد شد. از طرف دیگر سنت پژوهش موضوع قهرمانی تنها به این اثر بزرگ محدود نبوده، بلکه سوگیری این پژوهش به روشن شدن بسیاری از ابعاد تاریک حماسه خواهد انجامید.

بدیهی است که اوروز، این قهرمان جوان در سه داستان این حماسه شرکت دارد: در داستان دوم، یعنی «به تاراج رفتن خانه سالور قازان»، داستان چهارم، یعنی «داستان زندانی شدن اوروز بیگ پسر قازان بیگ» و داستان یازدهم، یعنی «زندانی شدن سالور قازان و نجات او به وسیله پسرش اوروز». محققان با مقایسه همین داستانها، داستان یازدهم را به درستی از دو داستان جدا کرده و آن را داستان اصلی و تعیین کننده برای اوروز می‌دانند. اورخان شایق گوکیای با در نظر گرفتن داستان یازدهم متوجه می‌سازد که: «نقش اصلی را اوروز جوان بازی می‌کند» (۱۰). و نیز خالیق کوراوغلو می‌نویسد: «در مورد اوروز پسر قازان سه بار بحث می‌شود. او در بحث اول در دفاع از چادر(خان و مان) پدرش اسیر می‌شود. در بحث دوم نیز اسارت او به تصویر کشیده می‌شود. اوروز فقط در یک داستان به عنوان قهرمان اصلی نقش آفرینی می‌کند و با شهامت وصف ناپذیر پدرش را از اسارت نجات می‌دهد» (۲۱، ۱۷۳).

اما از این گفته‌ها نباید چنین برداشت شود که، نقش اوروز به عنوان قهرمان اصلی داستان یازدهم در سایر داستانها اهمیت ندارد. و یا داستان دوم و چهارم، که شرکت وی در آنها از نظر شعریت هیچ تأثیری ندارد و اضافه است. برعکس، اگر ما حتی با نظریه‌های بالا موافق باشیم، باز می‌گوییم که نه تنها اهمیت نقش اوروز در دو داستان انکار ناپذیر است، بلکه ارتباط جدی وی در داستانهایی که فقط نامی از او آمده و یا حتی نیامده را نمی‌توان نادیده گرفت. به عبارت دیگر اوروز در هر جایی حضور داشته باشد، آن جا و آن وضعیت در ارتباط مستقیم با شعریت حماسه دده قورقود می‌باشد.

شجره نامه اوروز

آنچه که در مورد تایفه اوغوز غیر منتظره به نظر می‌رسد شخصیت اوروز می‌باشد. در نظر بگیریم که اگر به جای اوروز، قازاجاچویان و یا پسر هر بیگی، مانند یتگنک، سه‌گرک و ایمران در جنگ با دشمن مغلوب می‌شد چنانکه باید مورد توجه قرار نمی‌گرفت. حتی اگر اوروز از نظر جوانی با آنها هم رقیب باشد، از نظر شجره فرقی جدی با آنها داشت. یعنی وضعیت نادر و غیر قابل پیش‌بینی برای اوغوز این است که اوروز پسر قازان خان بیگلربیگی، و نیز نوه خان خانان یعنی بایاندرخان است. به عبارت دیگر اوروز در عقایسه با همسالان خود بایستی توفیق بزرگی بدست می‌آورد. اما درست عکس این اتفاق افتاد.

به این ترتیب اولین بار که نام اوروز در متن حماسه ذکر می‌شود، دلاوری خاصی از خود نشان نمی‌دهد. از همه بدتر، به صورت غیر منتظره‌ای اسیر می‌شود. هر چند عجیب است، اما خود این مسأله طبیعی است زیرا بعد دراماتیکی حوادث حماسه را افزایش می‌دهد. درست است که این وضعیت با سنت اساطیری داستان سازگاری ندارد. اما با ایده فولکلوری مخالف و مغایر نمی‌باشد. یعنی شخصیت اتفاقی برای

بحرانی نشان دادن وضعیت به خاطر داستان پردازی نبوده بایستی قهرمانی پیدا شود که متناسب با سوژه و تأمین کننده شعریت حماسه باشد. در عین حال همین قهرمان بایستی دارای قدرتی باشد که بتواند روند حوادث را فاجعه بار سازد. امروز از نظر بعد تأثیر چنین قهرمانی است، زیرا او پسر قازان خان و نوه بایاندرخان می‌باشد!

وضعیت وراثت

یکی دیگر از ابعاد مهم داستان ارزشی است که خود قازان خان در مقایسه با دیگران به امروز می‌دهد. به این صورت که قازان خان قبل از آغاز جنگ با کافران به قاراجا چوبان می‌گوید: «ای قاراجا چوبان، بایستی مادرم را از کافر بخواهم تا زیر سم اسبان نماند» (۱۸، ۴۸). اما بعد از پایان جنگ و آزاد شدن مادر، همسر و پسرش، امروز در مرکز توجه قرار می‌گیرد: «به سلامتی فرزندش امروز ۴۰ غلام و ۴۰ کنیز آزاد کرد» (۱۸، ۵۰). پس آزاد نمودن ۴۰ نوکر و ۴۰ کنیز نه به خاطر مادرش و نه به خاطر همسرش فقط به خاطر امروز در حقیقت به خاطر حق وراثت امروز می‌باشد. زیرا امروز پسر قازان خان و نوه بایاندرخان است.

هر چند در اولین داستانی که با امروز آشنا می‌شویم در مورد شجاعت او یک برداشت کلی ایجاد می‌شود، اما در این مورد، چهارمین داستان یعنی «زندانی شدن امروز بیگ فرزند قازان بیگ» خیلی جالب است. جالب است که در همین داستان صحبت قازان خان با پسرش ارائه شده است: «قازان به طرف راست خود نگاه کرده قاه قاه خندید. به طرف چپش نگاه کرده خیلی شاد شد. به روبرویش نگاه کرده پسرکش امروز را دید. دستها را به هم زده و گریه کرد. پسرش امروز از این کار ناراحت شد. جلوتر آمده زانو زد. خطاب به پدرش گفت. ببینیم چه گفت؟ گفت: ... به روبرویت نگاه کرده مرا دیدی، گریه کردی. بگو، چرا گریه کردی...» (۱۸، ۶۸).

از گفته‌های قازان خان چنین برمی‌آید که در طرف راستش برادر نام‌آورش قازاگونه را، در طرف چپش دایی نام‌آورش آروز را دیده‌است. وی گفته‌هایش را چنین ادامه می‌دهد:

" روبروی خود تو را دیدم

شانزده ساله شده‌ای

اگر روزی بمیرم و تو بمانی -

کمان نکشیده‌ای، تیر نینداخته‌ای،

سر نبریده‌ای، خون نریخته‌ای،

در بین اوغوز جنگاور، غنیمت نگرفته‌ای.

پسرا! به فکرم رسید که اگر فردا زمان بگذرد، من بمیرم، تو بمانی و تاج و

تخت مرا به تو ندهند، گریه کردم» (۶۹، ۱۸).

آروز با شنیدن این کلمات جواب سختی می‌دهد: پسر، از پدرش هنر یاد می‌گیرد، من که از تو چیزی ندیدم، شجاعت خود را چگونه نشان دهم؟ این حرف قازان خان را خوب تکان می‌دهد و با پرسش به صید می‌رود. هدفش این است که پرسش را با مکان‌های هنرآزمایی آشنا کند. اما در این سفر شکاری لشکر ۱۶ هزار نفری کافران راه را بر آنها می‌بندند و جنگ شروع می‌شود. شنوندگان که انتظار پیروزی دارند در این‌جا نیز مأیوس می‌شوند. بنا بر متن داستان بی احترامی آروز سبب می‌شود که وی دومین بار اسیر شود. به این ترتیب وضعیت ذکر شده در دومین داستان دوباره و به طرز غیر منتظره‌ای تکرار می‌شود. آروز این بار نیز به جای پیروزی، زندانی می‌شود.

قازان بی‌خبر از اسارت پرسش وقتی احتمال ترسیدن و فرار کردن و پناه بردن او به مادرش را می‌شنود خشمگین شده، می‌گوید که او را شش شقه خواهد کرد.

اما بعد از بازگشت به جایگاه معلوم می‌شود که وی برعکس گفته بیگ‌ها ترسو نبوده است. وی با تأکید خان قیزی به دنبال پسر راه می‌افتد. بورلا خاتون نیز با گروه خودش راه می‌افتد. در نتیجه اتحاد بیگ‌ها، امروز از زندان در بند آزاد می‌شود. حوادث مذکور در داستان قبلی باز تکرار می‌شود: «۴۰ برده و ۴۰ کنیز را دور سر پسرش گردانده آزاد نمود» (۱۸، ۷۸).

به این ترتیب نه تنها در قسمت‌های پایانی داستان‌های اول و چهارم، در مقدمه داستان چهارم نظر ارائه شده در مورد پسر قازان‌خان، یعنی آرزوی وی مبنی بر میراث تاج و تخت ثابت می‌کند که عنایت مدام در مورد امروز یک دلیل اصلی دارد: 'اوروز پسر قازان‌خان و نوه بایان‌دیرخان است!

چرا دده قورقود برای اوروز نام انتخاب نمی‌کند؟

سنت نام‌گذاری دده قورقود برای بیگ‌های اوغوز که از خود دلاوری نشان داده‌اند در مورد اوروز چگونه است؟ تردیدی نیست که دده قورقود بر عکس دیگر داستان‌ها برای اوروز نام انتخاب نمی‌کند. چرا؟

برای جواب بایستی موقعیتی را که دده قورقود برای نام‌گذاری در آن شرکت می‌کند یادآوری نمود. اولین بار این حادثه در مورد بوغاج فرزند دیرسه‌خان اتفاق می‌افتد. دده قورقود خطاب به دیرسه‌خان می‌گوید: «این پسر در میدان بایان‌دیرخان جنگ کرده است. پسرت بوغا (گاو نر) را کشته است. نامش بوغاج باشد. نامش را من دادم، عمرش را خدا بدهد» (۱۸، ۳۶). دومین بار پسر بای‌بویره «بدون لحظه ای درنگ در یک آن خنجر به کافران کشید. کافرانی را که سر بلند می‌کردند، کشت. جنگ کرد. اموال بازرگانان را نجات داد» (۱۸، ۵۳). دده قورقود هم به این خاطر آمده نام بیبرک را برایش انتخاب کرد: «نام ایشان، بامسی بیبرک صاحب آیین (اسب نر) خاکستری باشد. نامش را من گذاشتم، عمرش را خدا بدهد!» (۱۸،

(۵۴). سومین بار چون فرزند آروز قوجا «اسب را زمین زده و خونخواری کرد»، دده قورقود آمده برایش نام انتخاب می‌کند: «نام برادر بزرگت قیان سلجوق است. نام تو باسات باشد! نامت را من دادم، عمرت را خدا بدهد» (۹۸، ۱۸).

این نیز همین جا ذکر کنیم که چون نام بوغاج به خاطر پیروزی بر بوغا (گاؤ)، نیز نام باسات به خاطر پیروزی بر آت (اسب) نهاده شده لاجرم نام بئیرک (بؤرو به معنای گرگ می‌باشد) به خاطر غلبه بر گرگ انتخاب شده است. احتمالاً در این داستان حادثه پیروزی بر گرگ نیز وجود داشته است.

تمامی این شواهد نشان می‌دهد که آروز از یک طرف با بیگ‌های هم سن و سال خود فرق دارد و از طرف دیگر در ساختار حماسه جایگاه تعیین کننده‌ای دارد. شاید بتوان گفت که درباره آروز اوغوزنامه جداگانه‌ای در متن دده قورقود وجود دارد. می‌توان پنداشت که سنت اساطیری حماسه بیشتر تحت تأثیر شجره حاکمیت قرار دارد. و آروز قبل از هر چیزی حافظ سنت اساطیری حماسه می‌باشد. نسل گرایی در زندگی، یعنی آروز با شجره مشخص و دارا بودن قدرت محافظت از شجره خود، بیشترین صلاحیت حفاظت از شجره در این حماسه را دارد. زیرا وی پسر قازان خان و نوه بایان‌دیرخان می‌باشد.

شکست آروز

اولین آشنایی با آروز در داستان «به تاراج رفتن خانه سالورقازان» است: «آت آغیزلی^{۱۶} آروز قوجا» به زانو درآمد. گفت: «آقای من قازان! در دهانه ورودی گرجستان بد دین منزل می‌کنی، چه کسی را در رأس اردو قرار می‌دهی؟». قازان می‌گوید: «پسرم آروز با سیصد نفر جنگنده از خانه‌ام محافظت نماید» (۴۲، ۱۸).

به معنای گسترده‌تر، بر اساس سنت اساطیرشناسی مربوط به متون فولکلوریک به طور عام و اوغوزنامه‌ها به طور خاص اگر هجوم غیر منتظره‌ای انجام گیرد

قاعدتا اوروز بایستی با گروهی کوچک به دشمنی بزرگ پیروز می‌شد، آنان را تارومار می‌کرد و حتی دده قورقود آمده نامی برایش انتخاب می‌کرد. اما چنین چیزی اتفاق نمی‌افتد.

علیرغم توصیه قازان خان حادثه‌ای غیر منتظره اتفاق می‌افتد. یعنی به جای این که اوروز مقاومت نماید، مبارزه کرده و آنان را شکست دهد، کاملاً مغلوب می‌شود. مادرش بورلاخاتون اسیر می‌شود، مادر بزرگش سوار بر گردن شتر برده می‌شود، خود اوروز را هم کف بسته می‌برند.

در اولین داستان حماسه دده قورقود، یعنی داستان «بوغاج‌خان پسر دیرسه‌خان» قهرمان در یک حادثه غیرعادی بر بوغا پیروز شده و نام «بوغاج» را از دده قورقود می‌گیرد. شکست اوروز در مقایسه با این حادثه هم در ساختار داستان و هم طبق سنت اوغوز به حادثه‌ای غیر منتظره تبدیل می‌شود. به طور مشخص این روال غیر معمول برای ساختار حماسه و سنت اوغوز چه ماهیتی دارد؟

حالت غیرعادی در ساختار حماسه همچنانکه در بالا گفتیم مربوط به سنت اساطیرشناسی و درست‌تر بگوییم از لغو سنت اسطوره‌شناسی سرچشمه می‌گیرد. علاوه بر پیروزی بوغاج، بئیرک و باسات به عنوان حلقه‌های تیپولوژیکی سنت اسطوره‌ای حماسه، همچون یتگه‌نک، سه‌گرک و ایمران، اوروز هم بایستی پیروز می‌شد. اما هیچ اتفاق مشابهی با آنها روی نمی‌دهد. به این‌گونه است که سنتی کلاسیک با اندیشه‌ای نو روبرو شده برخورد می‌نمایند.

جبران شکست اوروز

شکست غیر منتظره، یعنی منسوخ شدن سنت پیروزی قهرمان در این حماسه حتماً باید در حالت دیگری جبران شود، و جبران هم می‌شود. به این معنی که مقاومت و جسارتی که اوروز در اسارت از خود نشان می‌دهد در حد پیروزی است.

زیرا در این اسارت برای مادر و پسر دو راه وحشتناکی باقی می ماند: یا باید بورلا خاتون خود را تسلیم کفار نماید، در غیر این صورت باید خورشت حاصل از گوشت پسر را بخورد. امروز در این دو راهی طریق درستی را انتخاب کرده پیروز می شود: امروز می گوید: «دهنت بخشکد مادر! اگر این نبود که حق مادری همانند حق خداست، از جای خود بلند شده گریبان و گلوی ترا می گرفتم. ترا به زیر پاشنه زمختم می انداختم، صورت سفیدت را بر خاک سیاه می کوبیدم، از دهان، گلو و بینی تو خون جاری می کردم. شیرینی جانت را به تو نشان می دادم. این چه حرفی است؟ حاشا مادرم، خاتون من! به سوی من نیایی، به خاطر من گریه نکنی! بگذار مادرم، خاتون من، مرا به قناره زنند! بگذار گوشت مرا بکنند، قورمه درست کنند، پیش چهل دختر بیگ زاده بیاورند. اگر آنها یک لقمه خوردند، تو تا بخور! کافران نفهمند، تو را شناسند» (۱۸، ۴۷). هرچند این تفکر امروز در حد قهرمانی اوغوز نیست، اما یک عنصر قهرمانی است.

طعم زندگی

دوره اسارت امروز مسئله دیگری را نیز روشن می سازد. او در مورد شیرینی جان و نتایج فلاکت بار اسارت دارای تصور مشخصی بوده است. به هر حال از متن حماسه معلوم می شود که پدر و مادر دلی دومرول فقط به خاطر شیرینی جان، خود را بی مقدار می نمایند. بی تردید در چهارچوب ارزش های اخلاقی موجود در حماسه این موضوع که هر کس بیش از حد وسواس زنده بودن داشته باشد به آسانی دچار فلاکت می شود (مثل معروف همانا چشمی که بیشتر مراقبت و محافظت می شود خس و خاشاک در آن فرو می رود^{۱۷}). هم پهلوانان و هم مردم عادی اوغوز انسان های تنرسی هستند. به طوری که همسر دلی دومرول اعلام می دارد که حاضر است جان خود را فدا نماید. و خدا این کار او را می پسندد و عمر هر دو را،

دلی دومرول و همسرش را طولانی می‌نماید. و در عوض مادر و پدر دلی دومرول مجبور به مردن می‌شوند. یعنی آنها که در اسارت جان شیرین خود بودند جان خود را از دست می‌دهند. پس این نتیجه گیری اوروز که نباید خود را اسیر جان نمود خیر از کیفیت قهرمانی وی می‌دهد.

نشانه‌های قهرمانی

اوروز حامل نشانه‌هایی از قهرمانی است و خود او در مورد قهرمانی اطلاعاتی در اختیار ما می‌گذارد. از این اطلاعات چنین برمی‌آید که اوروز شکارچی ماهری است. یعنی یکی از بیگ‌هایی است که در شکار امتحان خود را پس داده‌است. اگر این طور نبود وی از شاهین و سگی که حیوان شکار شده را می‌آورد حرف نمی‌زد. و یا حرف‌های او به درخت کاملاً طبیعی است:

«منی سنه آسارلار گۆتورمه گیل آغاج! (اگر مرا از تو آویزان کنند، قبول نکن درخت!)»

گۆتوره چک اولورسان، بیگیتلیگوم سنی توتسون، آغاج! (اگر قبول کنی جوانمردی ام تو را بگیرد، درخت!)» (۴۸، ۱۸).

کمی بعد باز می‌گوید:

«بگلیکده تویمادین اوزومه یازیخ! (افسوس که از بیگی سیر نشدم!)»

بیگیدلیگینه اوسانمادین جانیم یازیخ! (افسوس که از مردانگی خسته نشدم)» (۴۸، ۱۸).

بی‌تردید این‌ها اسنادی است که اوروز از قهرمانی خود تعریف می‌کند. اما سخن اصلی و قابل باور وی «افسوس بر اسبان من که استبل‌ها را پر کرده‌است» نشان می‌دهد که میراثی از پدر برای وی رسیده است. بدون شک این میراث نتیجه

قهرمانی‌های اوروز است. زیرا وقتی بوغاج از خود قهرمانی نشان داد، دده قورقود به دیرسه‌خان توصیه می‌کند که برای بوغاج رتبه بیگی و تخت، اسب چاپار، گوسفند، طلا و چادر و بالاخره لباس و جامه ای که سرشانه‌اش مزین به نقش قوش^{۱۸} می‌باشد بدهد (۱۸، ۳۶). این، برجسب (نشان) قومی - تائیفه‌ای است که با همین نشان، قهرمانی هر فردی معین می‌گردد. به این ترتیب مالکیت استبل‌های پسر از اسب سندی بر قهرمانی اوروز می‌باشد.

ایده‌ای تغییر یافته و قهرمانی: اوروز و سه‌مگرک

جالب‌ترین موضوع این است که هویت اوروز و قهرمانی‌های وی در مطابقت با سنت حماسه و نیز اطلاعات مهم درباره او در داستان یازدهم، یعنی «زندانی شدن سالور قنجان و نجات وی توسط اوروز» ارائه می‌گردد. در این‌جا اوروز جوان در درجه اول به خودشناسی می‌رسد: «باری! خان من قازان، پسرکی داشت، بزرگ شده جوان دلاوری شد روزی سوار بر اسب به دیوان می‌آمد. مردی پرسید:

- مگر تو پسر قازان خان نیستی؟

اوروز خشمگین شد و جواب داد:

- ای نامرد! مگر پدر من بایان‌دیرخان نیست؟

پاسخ داد:

- نه، او پدر مادرت است. پدر بزرگ توست.

اوروز گفت:

- ای مرد! آیا پدر من مرده یا زنده است؟

جواب داد:

- زنده است، در قلعه تومنین زندانی است.

تا این بگفت، پسر گریست و ملول شد. اسبش را برگرداند و به عقب برگشت.
گشت» (۱۸، ۱۱۹).

به این ترتیب تغییر ناگهانی در اندیشه راه را برای نمایش قهرمانی باز می‌کند. زندگی از شکل رکود و سکون به مرحله امکان ظهور و بروز قهرمانی قدم می‌گذارد. همین سنت در داستان‌های دیگر نیز خود را به اشکال مختلف نشان می‌دهد. مثلاً در داستان «سه‌گرک فرزند اوشون قوجا» در یک وضعیتی خاص روشن می‌شود که «باری خان من سه‌گرک پسر کوچک اوشون قوجا جنگجویی بهادر، قهرمان و بی‌باک شده بود. روزی گذرشان بر محفلی گذشت. فرود آمدند. خوردند و نوشیدند. سه‌گرک مست گردید. به قصد دست به آب خارج شد. دید که پسر یتیمی با دختری نزاع می‌کند. پرسید:

- آهای! چه شده؟

این بگفت و یک سیلی به این یکی و یک کشیده به آن یکی زد. «شپش جامه کهنه و زبان یتیم گزنده است»^{۱۹}. یکی گفت:

- آیا یتیم بودن ما بس نیست؟ چرا ما را می‌زنی؟ اگر جرأت داری برو و برادرت را که در قلعه‌الینجه زندانی است نجات بده! (۱۸، ۱۱۰-۱۱۱).

در نتیجه سه‌گرک از اسارت برادرش اگرک مطلع می‌شود و به دنبال برادرش رفته او را آزاد می‌کند.

دیدگاه‌های تیپولوژیکی سنخیت ایجاد می‌کنند: امروز در مورد پدرش اطلاعات صحیحی به دست می‌آورد. این خود راه را برای قهرمانی‌هایش باز می‌کند. نیز سه‌گرک در مورد اسارت برادرش اطلاعات کسب کرده و به این‌گونه شرایطی به وجود می‌آید که قهرمانی خود را بروز دهد: امروز پدرش قازان خان را نجات می‌دهد و نیز سه‌گرک برادرش را نجات می‌دهد.

از متن داستان چنین برمی آید که او روز بعد از فهمیدن واقعیت‌های پدرش مستقیم به جنگ نمی‌رود، اول پیش مادرش می‌آید:
 «نزد مادرش آمد. در این موقع خطاب به مادرش سخن گفت. بینیم خان من چه گفت:

ای مادرا من پسر خان بایاندریر نبوده‌ام،
 پسر قازان‌خان هستم.
 ای فرزند نامرد! چرا به من نمی‌گفتی؟
 هر گاه حق مادر حق پروردگار نبود،
 شمشیر فولادین ناب سیاه خود را بر می‌کشیدمی،
 بی درنگ سر زیبای تو را می‌بریدمی،
 خون سرخ تو را بر زمین می‌ریختمی» (۱۸، ۱۱۹).

همچنانکه معلوم است گفته‌های او روز به مادرش همان حرف‌هایی است که در داستان دوم و در اسارت می‌گوید. او در هر دو حال خشمگین است و در هر دو حال بر تقدس مقام مادر تأکید دارد. دیگر به شکل کامل و در سطح ایدئولوژی معلوم می‌دارد که او روز پسر قازان‌خان و نوه بایاندرخان است. باز یادآوری می‌کنیم که شکل خطاب سه‌گرگ به مادرش همانند شکل خطاب او روز به مادرش می‌باشد.

پدران و پسران

مسائل مربوط به روابط پدر و پسر در حماسه در سطوح معینی حل شده است. یکی از این سطوح، ارتباط اجتماعی (نه ارتباط ژنی) پدر و پسر است که در میان بوغاج و پدرش دیرسه‌خان و نیز بین او روز و پدرش قازان‌خان می‌باشد. این ارتباط در موارد تضاد بین بوغاج و دیرسه‌خان و رفع آن و نیز آزادی او روز از زندان توسط قازان‌خان و رهایی قازان‌خان به وسیله پسرش او روز بوضوح نشان داده می‌شود.

روابط بین بوغاج و پدرش و نیز بئیرک و پدرش بای بؤره (در مقایسه با اوروز) در این حد نیست. اما در عوض همراهی بئیرک با قازان خان مورد توجه است و می‌توان گفت که بئیرک به این وسیله شناخته شده مشهور می‌شود. به عبارت دیگر هر چند زندگی و سرنوشت بئیرک تا حدودی شبیه سایر قهرمانان رزم‌آور است، اما بین همین قهرمانان و بئیرک فرق‌های قابل توجهی وجود دارد. به این جهت است که حل مسایل مربوط به شعریت و ساختار هنری حماسه دده قورقود تا حد زیادی تابع تحلیل درست شخصیت بئیرک می‌باشد.

نجات پدر توسط پسر

یکی از حالت‌های قابل توجه حماسه در مورد اوروز ارتباط پدر-پسری است. دلایل نشان می‌دهد که این موتیو در این اثر تاریخی همچون خط قرمزی است. پدران به پسر خود همچون نقطه امید نگاه می‌کنند پس پسران پدران گرفتار خود را نجات می‌دهند. مثلاً هر چند دیرسه‌خان با بد خواهی نوکران خود به فکر کشتن پسرش می‌افتد، اما اتفاق نمی‌افتد و خط سیر حوادث تغییر می‌یابد و بوغاج ناجی پدرش می‌شود. و یا می‌توان تصور کرد که اگر باسات از زندان نجات نمی‌یافت، پدرش آروز قوجا نیز همچون برادرش به دست تپه گوژ کشته می‌شد. پس باسات هر چند غیر مستقیم، پدرش را نجات می‌دهد. و یا ایمران با جازدن خود به جای پدر به صورت ناجی وی در می‌آید.

و یا کسی نباید تعجب کند که بئیرک بعد این که آزاد شده، به وطن بر می‌گردد همچون دیگر بهادران جوان پدر خود را نجات می‌دهد و با خون انگشتش چشمان او را مداوا می‌کند. به نظر ما آزادی پدر گرفتار و شفای چشمان نابینا، با زندگی دوباره پدر بئیرک در یک سطح قرار دارد.

همچنانکه مشاهده می‌شود نجات پدر توسط او روز نیز در همین سلسله قرار می‌گیرد. اما اگر دقیق‌تر بگوییم سایر ارتباطات پدر-پسر در متن حماسه ارتباط مستقلی نبوده به نوعی تکرار ارتباط بین او روز و قازان خان می‌باشد.

بئیرک مشاور قازان خان

سیستم شعریت در حماسه دده قورقود یک سیستم هنری کامل است. ساختارهای سوژه در داستان‌های این حماسه بیشتر نزدیکی‌ها را نشان می‌دهد تا تفاوتها. شخصیت‌ها نیز با همدیگر ارتباط ناگسستی دارند. به این خاطر برای مشخص نمودن محتوا و ماهیت اصلی حماسه نه با تشریح فرق‌های موجود بین داستانها، که با مشخص نمودن ارتباط و قرابت بین آنها، تحلیل و توضیح آنها ممکن است. این موضوع در موارد مربوط به شخصیت بئیرک به طور کامل روشن بیان شده است.

نیز به اندازه کافی و به طور همه جانبه‌ای به این موضوع اذعان می‌شود که بئیرک یکی از قهرمانان سرشناس حماسه دده قورقود می‌باشد. وی علاوه بر این که پسر بای‌بوره است، فرد مورد اعتماد - مشاور قازان خان محسوب می‌شود. در متن حماسه گفته مشهور زیر وجود دارد:

ساغدا اوتوران ساغ بگلر! (بیک‌های یمینی که در طرف راست نشسته‌اید!)
سول قولدا اوتوران سول بگلر! (بیک‌های یساری که در طرف چپ نشسته-
اید!)

انشیکده کی ایناقلارا (مشاوران بیرونی!)

دیده اوتوران خاص بگلر! (بیک‌های خاص درونی!) (ص ۱۸، ص ۶۳).

مشاوران بیرونی معتمدترین افراد قازان خان هستند و بین آنان یکی از قهرمانان مشهور و شاید مشهورترین‌شان بئیرک است.

لباس آهنین بئیرک

یکی از مواردی که موجب امتیاز بئیرک از دیگران بوده و حتماً جلب توجه می‌کند در ارتباط با لباس اوست. به طور کلی می‌توان پرسید که انواع لباس‌های ذکر شده در حماسه کدام‌ها هستند و لباس بئیرک چه فرقی با لباس دیگران دارد؟ پیش از همه ذکر این نکته لازم است که بئیرک نیز همچون قانتورالی، قازاچه‌کیر و پسرش قیرخ‌قینیق دارای نقاب است. چون نقاب در دیگران مشاهده نمی‌شود، می‌توان نتیجه گرفت که نقاب عملکرد خاصی داشته است. از طرف دیگر فولکلورشناسان در مورد نقاب به اندازه کافی گفته‌اند. پس ما نمی‌خواهیم در این مورد حرفی بزنیم.

بئیرک علاوه بر این دارای بالاپوش آهنی است. بدون تردید چون دده قورقود یک حماسه قهرمانی است، لباس اصلی در این داستان بالاپوش آهنین است و اغلب قهرمانان با نام بهادر آهنین لباس ذکر می‌شوند. بالاپوش آهنین، لباس رزم است و در معنای معاصر همان جلیقه ضد گلوله می‌باشد. در داستان «زندانی شدن اوروز پسر قازان بیگ» وقتی دشمن در حین شکار به وی و پسرش حمله می‌کند، اوروز چنین می‌گوید:

لباس آهنین سخت را برای چنین روزی نگه داشتیم» (۱۸، ص ۱۶۸). و یا در داستان ایمران پسر به‌کیل ایمران به پدرش به‌کیل می‌گوید: «لباس آهنینت را به من بده» (۱۸، ص ۲۰۵).

در داستان زندانی شدن سالور قازان و نجات وی توسط پسرش اوروز او از دید پدرش چنین توصیف می‌شود: «بیگی سوار بر اسب سفید-خاکستری، دارای پرچم سفید، با لباس آهنین در جلوی لشکر آمد» (۱۸، ص ۲۱۸). باز در همین داستان در سوالی که قازان از بئیرک می‌پرسد وجود لباس آهنین بوضوح مشاهده می‌شود:

«بیریندن فالخاراق دوران ایگید، نه ایگیدسن؟ (دلآوری که از جا بلند شده و برخاستی، کیستی جوان؟)»

اگینه بهی دمیر دونو گشین ایگید، نه ایگیدسن؟ (دلآوری که لباس آهنین پوشیده ای، کیستی جوان؟)» (۱۸، ص ۲۱۸).

و در آخرین داستان، خود بشیرک چنین می گوید:

«آروز، من بیلستیدیم بو نیشینی، (آروز! اگر این نیت را می دانستم)،

قاراجیقدا قازلیق آتی مینردیم! (در ایلخی بر اسب قازیلیق خود سوار می - شدم)،

اگنیمه برکک دمیر دون گئیردیم (لباس آهنین استوار اندام خود را می پوشیدم)، (۱۸، ص ۲۲۲).

از متن حماسه می توان فهمید که حتی دشمن نیز دارای لباس آهنین بوده است. به این ترتیب که در داستان سه گرک پسر اوشون قوجا گفته می شود که «۶۰ کافر آهنین لباس به پسر حمله کرد» (۱۸، ص ۲۱۱).

و اما در مورد عبارت «سلجان خاتون زردپوش» باید گفت که این موضوع کاملا فرق می کند. مثلا در داستان قانتورالی پسر قانلی قوجا در مورد «سلجان خانم زردپوش، سردسته زیارویان» (۱۸، ص ۱۸۵) صحبت می شود. معلوم است که در این جا از هیچ نوع لباس رزم بحث نمی شود بلکه از نوعی لباس زردرنگ زنانه صحبت به میان می آید. به عبارت دیگر پیراهن زرد لباس رزم نیست. زیرا وقتی سلجان خانم برای نبرد آماده می شود به روشنی گفته می شود که «دستور داد اسب قانتورالی را مخفیانه زین کنند، خودش هم از زیر لباسش یراق پوشید. نیزه را به دست گرفت. به بلندی رفت و منتظر ماند» (۱۸، ص ۱۸۸). در نمونه فوق عبارت «خودش هم از زیر لباسش یراق پوشید» اشاره ای مستقیم به لباس آهنین است.

هدف اصلی از ذکر این عبارتها این است که لباس آهنین مورد اشاره در حماسه یکی از اشکال ویژه پوشش بوده و رزمندگان در نبرد با همدیگر و یا با نیروهای طرف مقابل همیشه زره می پوشیدند. این شکل از تن پوش از طرفی جزء ویژگی های نبرد بوده و نیز کاملاً با شعریت حماسه مناسب می باشد.

پیراهن بئیرک: سمبول محبت و اعتماد

در حماسه دده قورقود از لباس دیگری نیز به نام «قافتان» صحبت می شود که همان پیراهن می باشد. اورخان شایق گوک یای در این باره می نویسد: «قافتان در کشورهای مختلف دارای رنگ ها، اشکال و اندازه های مختلف جلو باز، بدون آستری که تا زانو و یا قوزک پا بوده و بدون یقه می باشد» (۱۰، ص CDV). ارتباط این پیراهن با بئیرک در متن حماسه نمایان تر و جالب توجه است. در داستان بامسی بئیرک پسر بای بؤره نشان داده می شود که «از نامزدش یک قافتان قرمز بیگی برایش هدیه رسید. بئیرک پوشید» (۱۸، ص ۱۵۵). حتی وقتی بئیرک دید چهل پهلوانش به خاطر پوشیدن این پیراهن از وی رنجیده خاطر شدند قول داد همه به نوبت این پیراهن را خواهند پوشید.

تهیه این قافتان به وسیله نامزد بئیرک و هدیه آن به وی نشان می دهد که این پیراهن سمبول نامزدی است.

دلیل دیگری که این نظر را تأیید می کند این است که بعد از دستگیری بئیرک «بانو چیچک قافتان سفید خود را درآورد» (۱۸، ص ۱۵۶). اگر این پیراهن سمبول و نماد نامزدی نبود خواهران بئیرک قافتان او را ۱۶ سال مثل مردک چشم محافظت نمی کردند. بئیرک پس از خلاصی از اسارت از خواهرانش که هنوز او را نمی شناختند پیراهن کهنه ای می خواهد. «یک پیراهن کهنه ای بدهید بپوشم و به عروسی بروم» (۱۸، ص ۱۶۰). خواهرانش قافتان خودش را می آورند. وقتی پیراهن

را می‌پوشد خواهران پی می‌برند که او شبیه بئیرک است. یعنی قافتان وسیله‌ای برای شناخته شدن بئیرک می‌شود. «رفتند و قافتانی که قبلا داشت برایش آوردند. گرفت و پوشید. پیراهن از نظر قد، کمر و آستین اندازه بود. خواهر بزرگش او را شبیه بئیرک دید. چشمان بادامی سیاه‌اش پر از خون شد. سرود. بینیم خانم چه سرود:

«قارا قیما گوزلرین چکیلمه سئیدی، (اگر چشمان بادامی سیاه تو گود نیفتاده بود)،

آغام بئیرک دئیردیم، اوزان، سنه! (می‌گفتم آقای من بئیرک هستی، اوزان!)
اوزونو قارا ساچین اؤتمه سئیدی، (اگر چهره تو را زلف‌های سیاه نپوشانده بود)،

آغام بئیرک دئیردیم، اوزان، سنه! (می‌گفتم آقای من بئیرک هستی، اوزان!)
اتلی - جانلی بیلک‌لرین بوشالماسایدی، (اگر بازوهای ستر سالم تو نزار نبود)،

آغام بئیرک دئیردیم، اوزان، سنه! (می‌گفتم آقای من بئیرک هستی، اوزان!)
ایتی - ایتی یثرشیندن، (از روی لنگر زنان راه رفتنت)،
آسلان کیمی دوروشوندان (از حالت چون شیر ایستادنت)،
قانریلاراق باخیشیندان (از نگاه تو به هنگام برگرداندن سر) -
آغام بئیره‌یه بنزه‌دیرم، اوزان، سنی! (تو را به آقایم بئیرک تشبیه می‌کنم، اوزان!)

سنویندیردین، دد الله‌مه، اوزان، منی! (شادم کردی، ناشادم مکن، اوزان!)»
(۱۸، ص ۱۶۰).

پس قافتان، بئیرک را می‌شناساند و موجب هیجان‌ش می‌شود. و برای این که شناخته نشود قافتان را درمی‌آورد و با لباس دیگری به عروسی می‌رود: «یک جوال فرسوده شتر پیدا کرده آن را سوراخ نمود و به گردنش آویخت. خویشتن را به دیوانگی زد و به جشن عروسی رسید» (۱۸، ص ۱۶۱).

پس قافتان عامل شناسایی نیز هست. دلیل دیگر برای عوض کردن لباس این است که او به مکانی می‌رود که بانو چیچک هست. هدفش این است که ساز بزند و عروس برقصد. اول به جای بانو چیچک قیسیرجا ینگه می‌رقصد. زیرا فکر می‌کنند که بئیرک متوجه نخواهد شد. اما برغم حاضران، بئیرک بیان می‌دارد که این خانم، عروس نیست.

آنان دومین نفر را که برای رقص در نظر گرفتند بوغازجا فاتما است. بوغازجا فاتما برای انحراف نظر بئیرک قافتان بانو چیچک را می‌پوشد. و این شناسا بودن قافتان را دوباره تأیید می‌کند. اما بئیرک که بوغازجا فاتما را نیز شناخته است خطاب به او چنین می‌گوید:

«منیم سنله نه اویونوم، (من با تو شوخی ندارم)،

گنت بو قافتانی سویون، (برو این قافتان را در بیار).

اره گئندن قیز دورسون، (دختری که شوهر می‌کند برخیزد)،

من قوپوز چالیم اونا، (من برایش قوپوز بنوازم)،

قول ساللاییب اویناسین! (او دست افشانده، برقصد)» (۱۸، ص ۱۶۲).

بعد از تمامی اینها «بورلا خاتون گفت: «دختر! پاشو برقص، انجام بده آنچه از دستت برمی‌آید» بانو چیچک قافتان قرمز را پوشید برای این که دستهایش دیده نشود در آستین قافتانش پنهان کرد. شروع به رقص کرد و گفت: «ای اوزان

دیوانه! پس بنواز» (۱۸، ص ۱۶۳). به این ترتیب قافتان دو عملکرد خود را، عامل شناسایی و علامت نامزدی را انجام داد.

قافتان اما در داستان آخر نشانه اعتماد و باور است. مثلاً وقتی آروز به بشیرک پیشنهاد می‌کند که با آنها باشد، بشیرک با در نظر گرفتن قازان خان چنین گفت:

«من قازانین نعمتینی چوخ یشیم، (من از نعمت قازان بسیار خورده‌ام).

بیلمزسم، گوزومو توتسون! (اگر قدر شناسم کور شوم)!

قاراجیقدا قازلیق آتینا چوخ مینیمشیم، (در ایلخی اسب قازلیق او را بسیار سوار شده‌ام)،

بیلمزسم، توبوتوم اولسون! (اگر قدر شناسم تابوت من باد)!

یاخشی قافتانلارینی چوخ گئیمیشیم، (قافتان‌های نیکوی او را بسیار پوشیده‌ام)،

بیلمزسم، کفیم اولسون! (اگر قدر ندانم کفیم باد)!

بویوک، گنیش اوتاغینا چوخ گیریمشیم، (به اتاق و سرسرای بارگاه او بسیار وارد شده‌ام)،

بیلمزسم، زندانیم اولسون! (اگر قدر شناسم زندانم باد)!

من قازانا یونوک چیخمارام، قطعی بیلین! (من از قازان برنگردم، یقین بدان!)» (۱۸، ص ۲۲۲).

در داستان ایمران پسر به‌کیل نیز گفته می‌شود: «خان نیز به‌کیل را به مهمانی دعوت نمود. یک اسب خوب، یک قافتان زیبا و پول زیادی داد» (۱۸، ۲۰۲). این نیز نمونه‌ای از اعتماد و باور است. و هر وقت حرف‌های به‌کیل و بایاندیر باهم ناساز (مخالف) می‌شد به‌کیل هدیه‌های او را پس می‌فرستاد. یعنی به احتمال زیاد قافتان را بایستی پس بدهد.

عامل صحت خبر

قافتن در حماسه جنبه یا نقش دیگری هم دارد. و آن این است که قافتان حامل اخبار است. برای تبیین دقیق و علمی این موضوع بایستی اطلاعات و اخبار منابع مختلف موجود در حماسه دده قورقود مورد بررسی قرار گیرد.

(۱)

در داستان بوغاج پسر دیرسه‌خان وقتی او پس از کشتن پسرش به هنگام شکار به خانه برمی‌گردد، مادر بوغاج متوجه می‌شود وی با آنان نیست و از دیرسه‌خان می‌پرسد: «دو نفری رفتی و تنها برگشتی، فرزندم کجاست؟ ... ای دیرسه‌خان خبر فرزندم را به من بگو!» (۱۸، ص ۱۳۶). همسر دیرسه‌خان این حق قانونی را دارد که از فرزندش خبری داشته باشد. نیز لازم می‌داند که این خبر را از دیرسه‌خان بشنود. برعکس، دیرسه‌خان که موظف به دادن خبر است، سکوت می‌کند. به جای او ۴۰ نامرد که عامل قتل بوغاج و بدبختی دیرسه‌خان بودند پیش آمده می‌گویند: «پسرت کاملاً سالم است، مشغول شکار است و امروز فردا می‌آید» (۱۸، ص ۱۳۶). بی‌تردید، این دروغ است. زیرا آنان خبری از کشته شدن و یا نشدن بوغاج نداشتند. اما اصل مسئله این است که همین خبر دروغ‌اشاره‌ای است بر کشته نشدن بوغاج. نه در این داستان و نه هیچ‌کجای حماسه هیچ خبری در مورد کشته شدن بوغاج وجود ندارد و به عنوان نتیجه نهایی معلوم می‌شود که بوغاج سالم است.

(۲)

در داستان به تاراج رفتن خانه سائور قازان، قازان‌خان به وسیله خواب از حوادثی که بعد از رفتن وی اتفاق افتاده باخبر می‌شود: «برادرم قارا گونه! آیا می‌دانی چه خوابی دیدم؟ بختک ترسناکی دیدم. دیدم قوش من شاهین که در چنگ من پرپر می‌زد، می‌میرد. دیدم که آذرخش از آسمان بر روی خانه بلند و سفید من فرو می‌ریزد. دیدم که مه غلیظ سیاهی بر روی اردوگاه من می‌ریزد. دیدم که گرگ‌های

هار خیمه‌هایم را می‌درند. دیدم که شتر سیاه گردن مرا گاز می‌گیرد. دیدم که موهای سیاهم چون نی دراز می‌شود. آن قدر دراز شدند که چشم‌هایم را می‌پوشانند. دیدم که ده انگشت من از بیخ غرق در خون است. همین که این خواب را دیدم، عقل و هوش خود را نمی‌توانم متمرکز کنم. برادرم خان! این خواب را برایم تعبیر کن « (۱۸، ص ۱۴۲). قاراگونه گفت: « ابر سیاه که گفتی، دولت توست. این که گفتی برف و باران، لشکر توست. موی سر دلواپسی است. خون تباهی است. بقیه را نمی‌توانم تعبیر کنم. خداوند تعبیر کند» (۱۸، ص ۱۴۲).

وقتی قازان خان به وطن برمی‌گردد، می‌بیند همه چیز ویران شده، دایه رفته جا و مکانش مانده^{۲۱}. در این جا اخبار حوادث را از زمین، از آب، از گرگ و از سگ می‌پرسد. هیچ نتیجه‌ای نمی‌گیرد. یعنی قازان خان از آنان جواب قانع کننده‌ای نمی‌گیرد. اما در خبری که چوبان می‌دهد معلوم می‌شود که مادرش، همسرش بورلاختون بلند قامت، ۴۰ دختر کمر باریک و پسرش اوروز به اسارت کافران درآمده است. اما در مورد مرگ آنها حرفی به میان نمی‌آید. حتی اشاره احتمالی وجود ندارد. و در پایان داستان معلوم می‌شود که هم مادر، هم بورلاختون و اوروز سالم هستند.

(۳)

در داستان زندانی شدن اوروز بیگ پسر قازان بیگ قازان خان قبل از رفتن به جنگ به پسرش اوروز توصیه می‌کند که بر بالای کوه رفته جنگ را تماشا نماید و چگونگی جنگ با دشمن را یاد بگیرد. قازان خان بعد از جنگ اوروز را در جای خودش نمی‌بیند و می‌گوید: «ای بیگ‌ها، پسر کجا رفته؟ بیگ‌ها می‌گویند: «پسرک‌ها دل مرغ دارند. به مادرش پناه برده» (۱۸، ص ۱۷۰). در واقع چون در مورد مرگ اوروز بیگ‌ها کلمه‌ای بر زبان نمی‌آورند، بحث و اظهار نظر درباره مرگ وی درست نیست.

وقتی قازان خان به خانه می‌رسد بورلاخانون اوروز را نمی بیند و می‌پرسد:

«قازان، خبر تنها فرزندم را به من بگو!»

اگر نگویی با دل سوزانم نفرینت می‌کنم، قازان! (۱۸، ص ۱۷۰).

قازان خان جواب می‌دهد: «نترس، نگران نباش، مشغول شکار است. برای پسری که در شکار است، غم مخور! به من، قازان، هفت روز مهلت بده! اگر در قعر زمین باشد بیرونش می‌آورم، اگر در آسمان باشد، پایشش می‌آورم. اگر پیدا کردم که هیچ، اگر نه، خدا داده و خدا گرفته، چه می‌شود کرد؟ من هم با تو به سوگ می‌نشینم» (۱۸، ص ۱۷۲).

در گفته‌های قازان خان در مورد مرگ اوروز هیچ اطلاعاتی وجود ندارد. اما حرف‌های بورلاخانون پس از این بحث حرف‌هایی است که معمولاً از دل مادران می‌گذرد: «نود گروه از جوانان اوغوز به دنبال بیابند تا نشان دهم که اوروز زندانی است» (۱۸، ص ۱۷۲). پس اوروز زنده است و این ادعا کاملاً به ثبوت می‌رسد.

(۴)

در داستان دلی دومرول پسر دوخا قوجا بحث بین دلی دومرول و عزرائیل از دید اطلاعاتی یکی از جانب‌ترین حوادث حماسه می‌باشد. معلوم است که دلی دومرول به دنبال عزرائیل - آن که جان مردی خوب را گرفته - می‌گردد. و عزرائیل در این موقع ظاهر می‌شود. وقتی دلی دومرول می‌خواهد او را با شمشیر بزند، عزرائیل به صورت کبوتر درآمده، ناپدید می‌شود. وقتی دلی دومرول با اسب به دنبالش می‌رود، عزرائیل در چشم اسب ظاهر می‌شود. اسب تلو تلو خورده دلی دومرول را به زمین می‌افکند. وقتی عزرائیل می‌خواهد دلی دومرول را بکشد، دلی دومرول التماس کرده می‌خواهد او را نکشد. عزرائیل می‌فهماند که کاره‌ای نیستم. من بنده دستورم. به خدا التماس کن. دلی دومرول برای فهمیدن اصل حقیقت،

خبر را از خدا می پرسد: «دومرول گفت: «پس آیا خداست که جان می بخشد و جان را می گیرد؟ «بلی اوست!» - گفت. دومرول برگشته، به عزرائیل گفت: «پس تو چه کاره‌ای؟ تو کنار بکش، تا من از خدای تعالی خبر بگیرم» (۱۸، ص ۱۷۹).

دلی دومرول از بزرگی خدا حرف می زند و از طرف خدا توصیه می شود که «جانی در عوض جانت پیدا کن!». نتیجه این خبرگیری اشاره‌ای است بر این نکته که او زنده خواهد ماند و چنین هم می شود.

(۵)

در داستان قانتورالی پسر قانلی قوجا والدین او به هنگام جستجویش با سلجان خانم روبرو می شوند و سراغ پسرشان را از او می گیرند. سلجان خانم می گوید شما داخل خانه شوید تا من «در جاهایی که درگیری وجود دارد، گرد و خاک بلند شده، کرسکس‌ها دور می زنند، سراغ قانتورالی را بگیرم» (۱۸، ص ۱۸۹). تصویر زخمی شدن بوغاج نیز این گونه بود. مادر بوغاج «نگاه کرد و دید که در یک دره کرسکس‌ها بالا و پایین می روند، فرود می آیند و پرواز می کنند. اسب راهوارش را به آن طرف تاخت. مگو که سلطانم - پسر در آن حوالی افتاده بوده. کرسکس‌ها با دیدن خون می خواستند روی سر پسر بنشینند. پسر دو سگ شکاری داشت و مانع نشستن کرسکس‌ها می شد» (۱۸، ص ۱۳۷). این اطلاعات نه در مورد کشته شدن، بلکه در مورد زخمی شدن است. نتیجه هم این را تأیید می کند و قانتورالی را کاملاً سالم پیدا می کنند.

(۶)

از داستان یتگه‌نک پسر قازیلیق قوجا چنین برمی آید که قازیلیق قوجا ۱۶ سال قبل در نبرد تن به تن با کوتوال قلعه دوزمورد، دیرک پسر آرشین اسیر شده بود. خبر مرگ یا زنده بودن وی توسط بوداق پسر قاراگونه به دست می آید. به این ترتیب که روزی بیگ‌ها حین صحبت بودند که بوداق پسر قاراگونه و یتگه‌نک

درگیر بحث می‌شوند. و بوداق می‌گوید: «چرا این‌جا حرف مفت می‌زنی؟ اگر دنبال کسی می‌گردی که دعوا کنی، برو پدرت را نجات بده! چرا شانزده سال است که در زندان است؟» (۱۸، ص ۱۹۲). پس اطلاعات ارائه شده توسط بوداق خبر سلامتی قازیلیق قوجا می‌باشد و پایان داستان این خبر را تأیید می‌نماید.

(۷)

همین وضعیت را در داستان سه‌گرک پسر اوشون قوجا هم می‌توان مشاهده نمود. کودک یتیم به سه‌گرک می‌گوید: «آهای، یتیم بودن ما کافی نیست؟ چرا ما را می‌زنی؟ اگر جرأت داری، برادرت در قلعه‌الینجه زندانی است، برو نجاتش بده» (۱۸، ص ۲۰۹). پس نمرده، اسیر است.

(۸)

در داستان «کشتن باسات تپه‌گوز را» خود تپه‌گوز در مورد باسات چند بار می‌گوید: «گویی تو نامیرایی!» (۱۸، ص ۲۰۰). واقعا هم باسات نمی‌میرد.

(۹)

در داستان زندانی شدن سالورقازان و نجات یافتن وی توسط پسرش نتیجه صحبت بین اوروژ با یک پیرمرد چنین است: «اوروژ عصیانی شده گفت: ای بی لیاقت، آیا پدر من بایان‌دیرخان نیست؟». گفت: «نه، او پدر مادرت است، پدر بزرگت است» اوروژ گفت: «ای، پدرم مرده است، یا زنده؟». گفت: «زنده است و در قلعه تومنین زندانی است» (۱۸، ص ۲۱۷). در این‌جا حرفی در مورد مردن به میان نمی‌آید و این خبر در پایان تأیید می‌شود.

همچنانکه مشاهده می‌شود در هیچ کدام از نمونه‌هایی که از داستانهای مختلف حماسه آوردیم اخباری در ارتباط با مردن وجود ندارد. بنا بر این هیچ کدام از فهرماتان نمی‌میرند. به عبارت دیگر بوغاج مجروح، قازان، اوروژ، سه‌گرک، قازیلیق

قوجا و بیگه‌نک اسیر و نیز دلی دومرولی که با عزرائیل درمی‌افتد و همچنین باسات که با تپه‌گۆز می‌جنگد، هیچ کدام از ایشان نمرده، سالم می‌مانند. عامل اصلی این زنده ماندن‌ها این است هیچ اطلاعی از مردن آنها از هیچ کسی داده نمی‌شود.

خبر مرگ بیبرک

پس خبر مربوط به بیبرک را چگونه می‌توان ارزیابی نمود؟ ماهیت اصلی موضوع نیز در همین جاست. در داستان بامسی بیبرک پسر بای‌بۆره وضعیتی وجود دارد که با تمامی حوادثی که ذکر کردیم فرق می‌کند. این وضعیت مربوط به دوره پس از زندانی شدن بیبرک می‌باشد. «۱۶ سال گذشت و مرده یا زنده بودن بیبرک معلوم نشد. روزی دلی قارجار برادر دختر به دیوان بایاندیرخان آمد. زانو زد و گفت: «عمر خان مدبّر زیاد باد! اگر بیبرک زنده بود طی این شانزده سال می‌آمد. اگر فردی خبر زنده بودنش را بیاورد، برایش بالاپوشی زردوز و پرنقش و نگار، طلا و نقره می‌دهم. و اگر خبر مرگش را بیاورد خواهرم را می‌دهم»

وقتی این را گفت یالینجیق پسر یالچیق - که به مرادش نرسد! (آرزو به دل بماند) - گفت: «سلطان من، من می‌روم و خبر زنده یا مرده‌اش را می‌آورم».

مگو که بیبرک به پسر یالینجیق پیراهنی بخشیده بوده و او آن را نبوشیده و نگه داشته بود. رفت و همین پیراهن را خون آلود نموده، آورد و جلوی بایاندیرخان انداخت. بایاندیرخان گفت: «ای، این چه پیراهنی است؟». یالانجیق گفت: «سلطان من، بیبرک را در دربند کشته‌اند و این نشانه آن است» (۱۸، ص ۱۵۶).

این خبر با تمامی اخبار موجود در حماسه دده قورقود فرق می‌کند و یکی از نقاط اتکای بیان حقیقت هنری است. یعنی در این حادثه در مورد بیبرک برخلاف سایر قهرمانان خبر مرگ داده می‌شود. شاید همین حادثه هم دروغ باشد، اما نتیجه فرق می‌کند. در این جا باید داستان شوریدن دیش اوغوز علیه ایچ اوغوز را یادآوری

نمود. «آروز اظهار داشت: «ای، چرت و پرت مگو، بر خون خود تشنه مشو، بیا سوگند بخور». بئیرک پاسخ داد: «واژه من سرم را در راه قازان گذاشته‌ام، از قازان روی برنگردانم. اگر لازم دانستی تکه تکه‌ام بکن». آروز باز خشمگین گردید. ریش بئیرک را محکم‌تر گرفت. به بیگ‌ها نگاه کرد، دید کسی پیش نیامد. آروز شمشیر فولادین سیاه ناب خود را برکشید و بر ران راست بئیرک کوبید. بئیرک درخون سیاه غلطید. سرش گیج رفت. همه بیگ‌ها پراکنده شدند. هرکس بر اسبش سوار شد. بئیرک را نیز سوار کردند. بر ترکش شخصی را سوار کردند تا او را بغل کند و گریختند. بئیرک را به خیمه‌اش رساندند. ردایش را به رویش انداختند. در این هنگام بئیرک سرود:

ایگیدلریم، یثرنیزدن قالحین، دورون! (دلاوران من! از جا بلند شده
برخیزید)،

بوز آتیمین قویروغونو توتون، کسین! (دم اسب خاکستری مرا ببرید!)
آلاداغدان آرقوبنلی گئجه آشین. (شبانۀ از کوه آرقوبنلی آلا داغ عبور
کنید)،

ایتی آخان گوزل سویو اوزون، کئچین. (رود پر جوش و خروش زیبا را
شکافته و بگذرید).

قازان خانین دیوانینا قاجیب گئدین. (به سرعت به دیوان قازان بروید).
سیز هامینیز آغ چیخاریب، قارا گئیین. (جامه سفید در آورید، سیاه پوشید).
قازان، تک سن ساغ اول، بئیرک اولدو! دئیین... (بگویید: تو سلامت باش،
بئیرک مرد!)» (۱۸، ص ۲۲۳).

بئیرک در آخرین داستان حماسه دده قورقود کشته می‌شود. به این ترتیب در داستان بامسی بئیرک پسر بای‌بوره پیراهن خون آلود بئیرک که به دروغ تقدیم شد،

در داستان شوریدن دیش اوغوز علیه ایچ اوغوز به خبری حقیقی تبدیل شد. و همچنانکه در متن داستان بیان می‌شود یالینجیق پسر یالچین به مرادش نرسید.

تنهایی دلی دومرول

کتاب دده قورقود از نظر سوژه، نشانه‌های ساختاری، ترکیب بندی، ویژگیهای زبان هنری و بالاخره عنای ایدئولوژیکی یک اثر کامل فرهنگی است. تواتر، ترتیب داستان‌ها، ارتباط آنها با یکدیگر، حوادثی که کامل بودن حماسه را تأیید می‌کنند، نیز حالاتی که ایجاد تردید می‌کنند فرضیه‌ها و نظریات مختلفی را موجب شده است. همگونی و تناسب درونی حاصل از محتوا، تقارن عجیب بین شخصیت‌ها و شعریت در مقایسه با مشاهدات ناهماهنگی برخی محققان، فوق العاده بالا و غیر قابل انکار است. نسبی بودن ناهماهنگی‌ها علی‌رغم این که روزی نسبت به عدم اثبات آن اعتراف بکنند و یا نکنند و از نظر خود عدول بنمایند و یا نه، نمی‌توان تردید نمود که خلق این اثر طبق برنامه، و به اصطلاح بعد از صد بار ارزیابی انجام گرفته است.

نشانه‌های ارتباط دهنده داستان‌ها با یکدیگر، تنظیم دقیق این ارتباط به اندازه کافی در حماسه وجود دارد. حضور دده قورقود در داستان‌ها به طور مستمر و سیستماتیک، نمایش سنت اداری در اوغوز، نشانه‌های مقررات توده مردم، تناوب تصویر اسطوره‌ای با اندیشه هنری، عدم غفلت حتی یک آن در مورد سرنوشت اجتماع اوغوز، دربرگیری شجاعت و بی‌باکی و معیارهای رفتاری قهرمانان به صورت یک کل، شواهدی است که گفته‌های فوق را تأیید می‌نماید. اما طبیعی است که ضعیف بودن تماس و ارتباط ظاهری داستان دلی دومرول با دیگر داستانها و به طور کلی، کل حماسه عامل اصلی احتمالات و مباحثات موجود بوده است.

عدم ثبات ظاهری موقعیت دلی دومرول در ساختار حماسه به نوعی عجیب می‌نماید. به عبارت دیگر داستان دلی دومرول در میان سایر داستانها بی اندازه تنهاست. لذا با چنین سوالی روبرو می‌شویم: عامل تنهایی دلی دومرول چیست؟ داستان دلی دومرولی در میان سایر داستان‌های دده قورقود یکی از بحث‌انگیزترین و شاید اولین آنهاست. شاید به همین دلیل است که در تاریخ قورقودشناسی، دلی دومرول به عنوان قهرمان تعیین کننده در مقایسه با قهرمانان دیگر حماسه کمتر مورد توجه قرار گرفته است. حتی، هر چند عجیب است اما این داستان به عنوان داستانی بیگانه با کل ساختار حماسه اعلام شده‌است. مثلاً خالیق کوراوغلو که خدمات شایانی در رشد قورقودشناسی داشته است در مورد داستان دلی دومرول می‌نویسد: «هر چند موارد زیادی از این داستان با حماسه اوغوز مطابقت دارد، این پنجمین اوغوزنامه، نه از نظر تیپ و نه محتوا، با ترکیب کلی کتاب دده قورقود سازگاری ندارد و نیز در میان اوغوزنامه‌های دیگر وصله ناجوری است. نه عناصر قومی، نه تاریخی و نه ترکیب قهرمانان (در این جا هیچکدام از بیگانه‌های زیادی که در حماسه وجود دارد دیده نمی‌شود) داستان را با اوغوزها مرتبط نمی‌سازد» (۱۲، ص ۱۲۶).

اورخان شایق گوکیای هم با آوردن عبارت «حالت تجرید شده این داستان در داخل کتاب» از ژیرمونسکی (۲۵، ص ۳۵۸) در واقع نشان می‌دهد که دلی دومرول با سایر داستان‌ها فرق می‌کند.

خیلی از قورقودشناسان وقتی از داستان دلی دومرول به عنوان قدیمی‌ترین داستان یاد می‌کنند در حقیقت اشاره‌ای تلویحی و محتاطانه به عدم ارتباط ساختاری با حماسه دارند.

به جاست یادآور شویم که آجالوف ضمن بحث گسترده در مورد ریشه‌های داستان دلی دومرول و نمادهای اساطیری آن در مورد منشاء این داستان نتایج علمی زیادی بدست می‌آورد (نک. ۶). اما موضوع سازگاری-ناسازگاری داستان با حماسه، در قورقودشناسی هنوز مفتوح است.

عوامل تنهایی دلی دومرول

در حقیقت اگر غفلت نکنیم، دلایلی وجود دارد که قورقودشناسان در مورد تنهایی داستان دلی دومرول فرضیه‌هایی را مطرح می‌سازند. از جمله:

- شروع اکثر داستان‌ها و حتی در اولین جمله آنها بایان‌دیرخان خان خانان و قازان خان بیگ‌ها و یا هر دو باهم دیده می‌شوند. آنها با بیگ‌های مهم و ممتاز اوغوز مشورت می‌نمایند و یا مجلس شادی برگزار می‌نمایند. علیرغم این که این مجالس برای مشورت باشد و یا برای مهمانی، شخصیت بایان‌دیرخان و قازان خان حکایت از دولتی مقتدر است که پشت سر اوغوز قرار دارد و می‌توان نتیجه گرفت که حوادث داستان‌ها نیز تحت کنترل این دولت اتفاق می‌افتد. اما در داستان دلی دومرول نه بایان‌دیرخان وجود دارد، نه قازان خان و نه اقتدار دولتی. در این جا دلی دومرول شخصی و دولتی قدرتمندتر از خود نمی‌شناسد، لذا تأثیر حوادث داستان بمثابة تأثیر حوادثی خارج از تایفه اوغوز به نظر می‌رسد.

- هر قهرمان و شخصیت تعیین کننده در داستان‌های حماسه را دست کم چهل دلاور همراهی می‌کنند. حتی در هنگام خطر دلاوران اوغوز که به نام معرفی می‌شوند در بسیاری از داستان‌ها شخصا در حوادث شرکت نموده قهرمانی‌ها نشان می‌دهند. دلی دومرول فرزند قیان سلجوق، قازابوداق فرزند قاراگونه، شیر شمس‌الدین فرزند غفلت قوجا، آلپ ارهن فرزند ایلهک قوجا، و برادران دولک اوران دلاوری را که گیر افتاده کمک می‌نمایند و او را نجات می‌دهند. اما در داستان دلی دومرول این وضعیت مشاهده نمی‌شود. هیچ

دلاوری در هیچ کجای داستان در مبارزه دلی دومرول شرکت نمی‌کند و یا نمی‌تواند شرکت نماید و دلی دومرول تنه‌است.

- در برخی از داستان‌های حماسه، ناراحتی والدین از فرزندشان و حتی آمادگی آنها به نبرد کاملاً مشهود است. شرکت پدران قهرمانان در نبرد مستقیم و رفتن برای نجات پسرانشان در سیمای سالور قازان پدر اوروز با ویژگی خاصی تجلی می‌یابد. هیجان مادر بوغاج و پدر و مادر سه‌گرک، فعال بودن آنها و آمادگی جانبازی آنها در راه فرزندشان از حقایق انکارناپذیر حماسه است. اما در داستان دلی دومرول برعکس، پدر و مادر وی از بذل جان خود ابا می‌کنند و در این جا ساختار حماسه در خصوص ارتباط والدین - فرزند بوضوح به هم می‌خورد.

- شخصیت دشمن دلاوران در داستان‌های حماسه با شخصیت طرف مبارزه دلی دومرول یعنی عزرائیل زمین تا آسمان فرق می‌کند (دلی دومرول نماد زمین و عزرائیل نماد آسمان است!). قازان خان، بیبرک و سه‌گرک با کافرانی که مکان و نام مشخصی دارند مبارزه می‌کنند. حتی نبرد آنها دارای سابقه و تجربه است. اما روبرو شدن دلی دومرول با عزرائیل در قهرمانی‌های اوغوز مسبوق به سابقه نیست. و در عین حال عزرائیل قدرتمندتر از پادشاهان، کوتوال ترابزون، از دیرک فرزند آرشین، حتی قدرتمندتر از تپه‌گوز می‌باشد که توسط باسات چشمانش درآورده شد و سرش بریده گشت.

- داستان دلی دومرول از نظر زمان وقوع حوادث نیز به طور قطع با داستانهای دیگر فرق می‌کند. حوادث داستانها روزها، ماه‌ها و سالها ادامه می‌یابد. حتی اگر علاوه بر ارقام ارائه شده مشخص در متن اطلاعاتی همچون «گام اسب چون کولاک و زبان اوزان چالاک است» را نیز در نظر بگیریم به روشنی مشاهده خواهیم کرد که وسعت زمان هنری از ویژگی‌های حماسه می‌باشد. برعکس این ادعا، زمان در حوادث داستان دلی دومرول خیلی کوتاه بوده و فقط یکی دو روز طول می‌کشد.

- و اما در مورد مکان در مقایسه با سایر داستانها می‌توان گفت که مکان تاریخی حوادث در دلی دومرول اصلا وجود ندارد. در این داستان به اسامی مکان‌های آغجاقالا، دریند، دوزمورد، الینجه، دره‌شام، ترابزون، روم‌ائلی و قلعه تاتیان برخورد نمی‌شود. به عبارت صریح در داستان دلی دومرول اثری از جغرافیای تاریخی حماسه دده قورقود وجود ندارد (نک. ۱۰، ص -LXXXV CV).

- داستان دلی دومرول از نظر اسلوب نیز دارای ویژگیهای خاصی است. از این نظر ملاحظات درست و بحق پروفیسور توفیق حاجینف را بدون نیاز به افزودن هیچ مطلبی ارائه می‌کنیم: «این داستان از نظر اسلوب با تمامی داستان‌های دیگر فرق می‌کند. هم شروع آن و هم ادامه حوادث و به طور کلی سوژه آن دارای تیپ «ناغیل» (قصه) می‌باشد. در تمامی داستان به همراه فانتزی و مبالغات موجود همان حوادثی است که در زندگی اتفاق می‌افتد، و مسایل هنری است که حل آن به وسیله عقل و هوش و قدرت بدنی انسان ممکن است. یکی از شخصیت‌های یویا و اصلی داستان عزرائیل می‌باشد. طبیعی است که صحبت با عزرائیل حرف زدن با خدا و شنیدن از وی خارج از عهده یک انسان عادی است. این گونه حوادث در قصه‌ها فراوان مشاهده می‌شود» (۱۱، ص ۴۶).

این گونه فرق‌ها بین دلی دومرول و دیگر داستان‌های حماسه دده قورقود حقیقتی علمی است. به عبارت دیگر ادعاهای ذکرشده در بالا را می‌توان به عنوان شاخص‌های تمایز قبول نمود. حتی می‌توان بدون اضافه کردن دلایل و شواهد، همین ادعاها را که علیه داستان دلی دومرول بوده و آن را به حد «بازی خارج از قاعده» تنزل می‌دهد، تصمیم اشتباهی گرفت و این داستان را وصله‌ای بر حماسه نامید. اما شعور غیر ارادی و درک حماسه حکم می‌کند که جدا کردن دلی دومرول از کل حماسه و کل حماسه از دلی دومرول با عقل جور در نمی‌آید. در این صورت

دلایل اساسی بر ضرورت وجود دلی دومرول در ساختار حماسه کدام‌ها هستند؟ و چه چیزی اوزان مؤلف را وادار نموده که این داستان را در حماسه جای دهد؟

دلی دومرول و دوران آرامش اوغوزان

جای هیچ بحثی نیست که حماسه دده قورقود تاریخ قهرمانی‌ها و سنت مبارزه تایفه اوغوز را منعکس می‌سازد. یعنی دده قورقود یک اثر حماسی است. اما با توجه به شرح دورانی طولانی از گذشته تایفه اوغوز و به تصویر کشیده شدن شیوه واقعی زندگی آنها بایستی در این حماسه به موازات انعکاس قهرمانی‌ها و مبارزات جامعه اوغوز طرز زندگی آرام این تایفه انبوه، یعنی دوران آرامش اوغوزان نیز در حد معینی بیان می‌شد. اتفاقی و تصادفی نیست که در داستان‌های مختلف در این مورد دلایل و شواهد کافی وجود دارد. مثلاً داستان بوغاج‌خان با «جشن گرفتن و از اسب، نرینه، از شتر، شتر نر، از گوسفند، قوچ کشتار کردن» (۱۸، ص ۳۴) بایان‌دیرخان شروع می‌شود. حتی برپایی چادر سفید، سرخ، و سیاه توسط خان‌خانان و دستور وی مبنی بر «کسی را که دارای پسر است به چادر سفید، و کسی را که دارای دختر است به چادر قرمز راهنمایی کنید. چون خداوند کسانی را که فرزند ندارند نفرین کرده، ما هم نفرین کنیم. بگذار بر همه روشن باشد» (۱۸، ص ۳۴) محصول دوران آرامش است.

و یا در داستان تاراج رفتن خانه سالور قازان، ترتیب مجلس عیش و نوش، گفته‌های وی در این مجلس که «این قدر خواب و استراحت کردیم، پهلوهایمان درد گرفته. آن قدر بی‌حرکت ماندیم، کمرمان خشک شده» می‌رساند که این قهرمان از آرامش طولانی مدت به تنگ آمده است.

و یا در داستان بامسی بئیرک، بای‌بوره بیگ خواهان پسر و بای‌نجان بیگ خواهان دختر می‌شوند (۱۸، ص ۵۲). و این، بیان اندیشه بیگ‌هایی است که به

مدت طولانی ساکت مانده‌اند. و نیز در داستان زندانی شدن اوروز بیگ عاق شدن اوروز به پدرش قازان خان و اتهام سنگین پدر با این حرفها «هیكلت اندازه شتر شده اما عقلت به اندازه بچه شتر نیست» (۱۸، ص ۶۹) نمایشی از کساد هنر- جنگ و مبارزه می‌باشد. و نیز در داستان بمیرک تقاضای رک و آشکار قایزلیق قوجا از بایاندرخان برای یورش و هجوم و لشکرکشی (۱۸، ص ۹۴) اعتراضی است به دوران آرامش.

از تمامی این‌ها می‌توان نتیجه گرفت که به فکر رشد و ازدیاد نسل بودن، تشکیل مجلس میهمانی و عیش و نوش، به تنگ آمدن از زندگی بدون جنگ و اجازه جنگ خواستن به صورت علنی، نشان‌دهنده دوره‌ای از زندگی آرام و بدون درگیری تایفه اوغوز می‌باشد. در داستان دلی دومرول نیز، آرزوی نجات جان دلاوری لایق یعنی دلی دومرول و «تا با چهل دلاور خود مشغول عیش و نوش باشد» به خاطر تایفه ارتباط این داستان با بخشهای دیگر حماسه را تأمین نموده در حد بعد ضروری حماسه ارتقا می‌دهد. اما این، فعلا یک طرف قضیه است.

وابستگی دلاور به اسب

معلوم است که جایگاه نقش اسب در آفرینش داستان در ادبیات آذربایجان و به طور کلی دیگر ترک‌ها اهمیتی بیش از حد دارد. در این مورد درباره اسبان موجود در حماسه دده قورقود نوشته‌ها و تحلیل‌های ارائه شده به اندازه کافی است (نک، ۸، ۹). اسب در تمامی این تحلیل‌ها دوست و همراز دلاوران، نزدیک‌ترین یار و یاور وی معرفی شده است. نقش تعیین کننده اسب در راه دلاوران، نگاهی والاتر به اسب در مقایسه با دلاوران در حماسه دده قورقود خط مشی جدیدی است. به این ترتیب که در حادثه‌ای از داستان ایمران پسر به کیل «قازان بیگ گفت: «این هنر از اسب است یا سوار؟»، گفتند: «خان من از سوار است. خان گفت: «نه، اگر

اسب نقش خود را ایفا نکند، سوار نمی‌تواند بر خود بیابد. هنر مال اسب است» (۱۸، ص ۱۰۴-۱۰۵).

سوال و توضیح قازان بیگ وجه جدیدی است در ارتباط بین اسب و دلاور. این وجه ضمن آشکار نمودن جایگاه اسب و دلاور و حتی برتر بودن اسب از دلاور ایجاب می‌کند که نگاه نقش کمکی اسب در تاریخ فولکلورشناسی و ادعاهای ثابت شده باید تغییر و اصلاح شود. به این ترتیب چون منسوب نمودن هنر به اسب و نه انسان در تضاد با سنت قهرمانی است، به کیل هم اعتراض می‌نماید و حتی بارگاه بایان‌دیرخان را با عصبانیت ترک می‌کند. اما حوادث بعدی داستان نه به کیل را، که قازان‌خان را تأیید می‌کند: «به هنگام شکار آهوپی زخمی پدیدار شد. به کیل به دنبالش تاخت و از پشت به گوساله^{۲۲} نزدیک شد. زه کمان را بر گردن او افکند. گوساله خشمگین شده بود. خودش را از بلندی پرت کرد. به کیل نتوانست افسار اسب را کنترل کند. او نیز پرید و ران راستش به صخره خورد و شکست» (۱۸، ص ۱۰۵).

بالاخره برای به کیل هم روشن می‌شود که هنر مال اسب است. به این خاطر وقتی که در پایان داستان به دست دشمن می‌افتد تصمیم می‌گیرد که بدون فوت وقت به بارگاه بایان‌دیرخان خبر رساند و پسر خود را به آنجا می‌فرستد.

در حقیقت دشمنان اوغوز نیز به خوبی می‌دانستند که نقش اصلی به عهده اسب است. زیرا در داستان زندانی شدن اوغوز گفته می‌شود: «کسی از بین فراریان اسب تیزتک پسر را تیر زد. اسب فرو غلطید. کافران به سوی اوغوز با ازدحام هجوم بردند» (۱۸، ص ۷۱). و یا در داستان قانتورالی به روشنی نشان داده می‌شود که سلجان خاتون «آمد و دید که اسب قانتورالی را تیر زده‌اند، صورتش را خون گرفته است» (۱۸، ص ۹۱).

اصل وابستگی سوار به اسب به عنوان خطی روشن در داستان دلی دومرول نیز تأیید می‌شود: «یکی دو کبوتر کشت و به خانه برگشت. در حالی که شتابان می‌تاخت عزرائیل در جلوی چشمان اسبش ظاهر شد. اسب رمید. دلی دومرول را بر زمین زد. سر سیاهش گیج رفت و به همان حال ماند. عزرائیل سینه فراخ او را زیر گرفت و رویش نشست» (۱۸، ص ۸۰). وقتی به کیل، اوروز و قانتورالی از اسب فرو افتادند دشمن سر رسید. دلی دومرول نیز وقتی از اسب فرو افتاد، عزرائیل روی سینه‌اش نشست. این حقیقت تصور جداسازی دلی دومرول از بقیه داستان‌های حماسه را زیر و رو می‌کند. اما این هم فعلا یک طرف قضیه است.

چرا خدا عمر دلی دومرول را افزایش می‌دهد؟

شخصیت و حق نامگذاری دده قورقود که هدف اوزان مؤلف سمت دهی به اوغوزنامه‌ها می‌باشد در قورقودشناسی همیشه مورد توجه بوده است. دده قورقود پس از نامگذاری پسر دیرسه‌خان (بوغاج) می‌گوید «نامش را من گذاشتم، عمرش را خدا بدهد» (۱۸، ص ۳۶). و پس از نامگذاری پسر بای‌بؤره (بئیرک) می‌گوید: «نامش را من گذاشتم، عمرش را خدا بدهد» (۱۸، ص ۵۱). پس از نامگذاری پسر آروز (باسات) می‌گوید: «نامش را من گذاشتم، عمرش را خدا بدهد» (۱۸، ص ۹۸). این حوادث در داستان‌های مختلف و در زمانهای متفاوت اتفاق می‌افتد. اما شکی نیست که از سنت واحدی سرچشمه می‌گیرد. یعنی دده قورقود با استفاده از حقوق نامگذاری خود برای هر کسی نامی مناسب و متفاوت از دیگری انتخاب می‌کند. اما در تمامی این نامگذاری‌ها یک چیز مشترکی وجود دارد: دده قورقود در کار خداوند، تعیین عمر انسان‌ها دخالت نمی‌کند!

این سنت حماسه در داستان دلی دومرول به نقطه اوج خود می‌رسد. درست است که در همین داستان کسی را نام گذاری نمی‌کند. اما خدا به صورت غیر

منتظره ای عمر دلی دومرول و حلالش را افزایش می‌دهد: «به آن دو حلال ۱۴۰ سال عمر عطا کردم (۱۸، ص ۸۳). به این ترتیب در داستان دلی دومرول مرحله رشد، بعد ضروری حماسه به اوج خود می‌رسد و جایگاه داستان در ساختار حماسه محکم‌تر می‌شود. اما فعلا این نیز یک طرف قضیه است.

دلی دومرول و دلی‌ها

برای روشن شدن این نکته که آیا حضور داستان دلی دومرول در حماسه اتفاقی است یا ضروری با لقب دومرول، یعنی دلی ارتباط محکمی دارد. همچنین این نیز از ویژگی‌های همین داستان است که عبارت «دلی» در تیتراژ هم آمده است. شاید به همین دلیل بتوان داستان را یگانه داستان نامید. عنوان «دلی» که تفکیک ناپذیر از «دلی دومرول» می‌باشد از یک طرف آن را از بقیه حماسه جدا می‌کند و از طرف دیگر آن را با بقیه داستان‌های حماسه به صورت محکمی مرتبط می‌سازد.

ذکر این نکته در همین جا لازم است که شخصیت دلی دومرول تنها شخصیت نیست که رفتار دیوانه وار داشته و به اطرافیان به چشم دیوانه نگاه می‌کرده است. در این حماسه علاوه بر دومرول دلاوران زیادی با لقب دلی - دلی دوندار، دلی بوداق، دلی اوران، دلی قارجار، دلی اوزان و دلی ایگید یاد می‌شوند (۱۵، ص ۱۷۰-۲۰۹).

اولین بار در داستان «تاراج خانه سالور قازان» به شخصیت‌هایی چون دلی دوندار و دلی بوداق برمی‌خوریم: «در سمت راست دلی دوندار پسر قیان سلجوق با ملک قاراتوکن روبرو شد. شمشیر بر پهلوی راستش زد، او را بر زمین افکند. در سمت چپ دلی بوداق فرزند قاراگونه با ملک بوغاجیق روبرو شد. گرز شش پر را محکم گرفت و بر کله او کوبید. دنیا و عالم در چشم او تار شد. گردن اسب را بغل کرده به زمین افتاد» (۱۸، ص ۵۰). اما دلی اوران در داستان «یئگه‌نک پسر

قازبلیق قوجا» باز هم همراه دلی دوندار دیده می‌شود. در این داستان بایاندیرخان با دعوت بیگ‌های ۳۴ سنجا^{۳۳} درباره او می‌گوید: «دلی اوران که از دهان اژدها آدم می‌ریاید، نیز برود» (۱۸، ص ۹۵).

در داستان‌های دیگر نیز به شخصیت‌های دلی دوندار، دلی بوداق و دلی اوران برمی‌خوریم. اما آنان در این داستان‌ها نیز با یک جمله یاد می‌شوند و دلاوری‌های آنان به عنوان قهرمان ذکر نمی‌شود. به عبارت دیگر همین طور که برای این دلاوران داستان مستقلی وجود ندارد آنجا که نامشان ذکر می‌شود نیز ویژگی‌هایشان توضیح داده نمی‌شود (برای توضیح بیشتر نک: ۱۳)، در صحنه‌های نبرد فعالیت قهرمانانه از خود نشان نمی‌دهند.

دلی قارجار، دلی اوزان (مرحله‌ای از زندگی بامسی بئیرک)، دلی ایگید (جاسوس کافر، برادرش اگرک و اوزان سه‌گرک را چنین می‌نامند- ۱۸، ص ۱۱۰-۱۱۳) جایگاهی وسیع در ساختار حماسه داشته، فعالیت زیادی کرده و به نماد لقب «دلی» تبدیل می‌شوند. و در ردیفی سمبولیکی به رهبری دلی دومرول برای خود جایگاهی به دست می‌آورند و خود به دلیلی جدی بر جدایی ناپذیری داستان دلی دومرول از حماسه تبدیل می‌شوند. دلی دومرول، دلی قارجار، دلی اوزان و دلی ایگید که در حماسه همدیگر را تکمیل می‌نمایند برای تحلیل موضوع اهمیت زیادی دارند. داستان دلی دومرول چنین آغاز می‌شود: «باری خان من! مردی در اوغوز بود که دلی دومرول پسر دوخا قوجا نامیده می‌شد. بر رودخانه خشکی پلی ساخته بود. از هر عابر سی و سه آقچا اخذ می‌کرد. و از کسی که از یل عبور نمی‌کرد چهل آقچا می‌گرفت. چرا این کار را می‌کرد؟ برای این که می‌گفت: اگر بی عقل‌تر از من، نیرومندتر از من کسی وجود دارد بیاید با من زورآزمایی کند» (۱۸، ص ۷۹).

در جایی از داستان بامسی بئیرک گفته می‌شود: «باری سلطان من! دلی قارجار نیز چادر سفید خود را بر روی زمین سیاه برافراشته بود. با رفیقانش نشسته

تیراندازی می‌کردند» (۱۸، ص ۵۵). نیز در همین داستان دلی اوزان «خویشتن به دیوانگی زد، راهش را ادامه داد و به جشن عروسی رسید. دید که در جشن عروسی داماد تیر می‌اندازد. بوداق پسر قاراگونه، امروز پسر قازان بیگ، ییگه‌نک بیگلر باشی، شیر شمس‌الدین پسر غفلت قوجا، دلی قارجار برادر دختر نیز تیر می‌انداخت» (۱۸، ص ۶۳).

در داستان سه‌گرک پسر اوشون قوجا نیز چنین نوشته‌ای وجود دارد: «باری خان من! سه‌گرک پسر کوچک اوشون قوجا جنگجویی بهادر، قهرمانی بی‌باک شده بود. روزی گذرشان بر محفلی گذشت. فرود آمدند. خوردند و نوشیدند. سه‌گرک مست شد. به قصد دست به آب خارج شد. دید که پسر یتیمی با دختری نزاع می‌کنند. پرسید:

- ای! چه شده؟ گفت و یک سیلی بر این یکی و یک کشیده بر آن زد» (۱۸، ص ۱۱۰-۱۱۱).

اطلاعات موجود - هر چند ساختن یل بر روی رودخانه توسط دلی دومرول، تیراندازی و هدف‌گذاری دلی قارجار با ریفانش، تیراندازی بوداق، امروز، شیر شمس‌الدین و ییگه‌نک و شرکت دلی اوزان در این مسابقه و زدن انگشتر نامزدی، سیلی زدن سه‌گرک بر دختر و پسر نزاع‌کننده حوادثی مختلف در مکان و زمان‌های مختلف و دارای محتوای مختلف بوده، اما منظره‌ای از زندگی می‌باشند که در تکمیل یکدیگر و برای هدفی واحد بوجود آمده‌اند. اکنون به قطعیت می‌توان گفت که این مناظر زندگی که موجب ناراحتی و تشویش روان می‌شوند انعکاسی از دوران آرامش و سکون تایفه اوغوز هستند.

حتی جالب است که جایگاه زندگی دلی حسن در کوراوغلو با جایگاه‌های مشابه در دده قورقود کاملاً هماهنگی دارد. دلی حسن خطاب به کوراوغلو می‌گوید: «ای

قوچ کوراوغلوا درست هفت سال است که من بر این راهها سروری می‌کنم. هنوز کسی نتوانسته مانع من شود. در طول این هفت سال هنوز تاجر و بازرگان بدون باج دادن به من از این مکان‌ها عبور نکرده است» (۲۰). معلوم می‌شود دلی حسن با کسی جنگ نکرده و روزگار خود را با باج گرفتن گذرانده است. گویی وی برادر شیرینی^{۲۴} دلی دومرول است که بر روی رودخانه پلی ساخته، از کسانی که از پل عبور کرده‌اند سی و سه آقچا و از کسانی که از پل عبور نکنند چهل آقچا می‌گیرد.

دلی اوزان: اسب دادم و قوپوز گرفتم

این‌را بایستی در نظر گرفت که «دلی»‌های موجود در حماسه، معیارها و قواعد رفتاری ویژه جنگجویان اوغوز را به راحتی زیر پا می‌گذارند. برخی از رفتار آنان، سر بریدن و خون ریختن با سیمای حقیقی این قهرمانان که با دلآوری شهرت به دست می‌آورند و به آن افتخار می‌کنند، سازگاری ندارد. نمی‌توان تصور نمود که دلی قارجار به هنگام روبرویی با دشمن قوی به‌خاطر این که نتوانسته از تمامی انرژی خود استفاده نماید، به شخصیت مقدس اوغوز، یعنی دده قورقود هجوم می‌برد و روی او شمشیر می‌کشد. گویی برای دعوا دنبال کسی می‌گردد. دلی قارجار که از زندگی آرام جانش به لب رسیده و برای فروکش کردن عصبانیت خود از دده قورقود (در حقیقت از بای‌بوره) می‌خواهد که هزار شتر نرسپاه ماده ندیده، هزار اسب نر عقیم، هزار گوسفند قوچ ندیده و «هزار سگ بی دم و بی گوش (دم و گوش بریده-مترجم)» بیاورد (۱۸، ص ۵۶).

غیرقابل تصور است، دلی اوزان در مجلس عروسی بعد از خوردن و «پر کردن شکم (۱۸، ص ۶۴)» دیگ‌ها را به هم می‌ریزد و آشپزها را بیرون می‌کند، بعضی از میهمانان را کتک می‌زند و بعضی‌ها را زخمی می‌کند. دیوانگی دلی اوزان به حدی

است که اسبش را می‌دهد و قوپوز را می‌گیرد (هر چند بعداً قیمتش را می‌پردازد و اسب را پس می‌گیرد). وی تنها قهرمان حماسه است که چنین کاری می‌کند. به این ترتیب در حماسه دده قورقود در تاریخ فرهنگ داستان نویسی آذربایجان و ترک‌ها به‌وسیله داستان دلی دومرول علاوه بر سنت جنگجویی، طرز زندگی در دوران آرامش ترک‌ها و ویژگی چنین دوران نیز منعکس شده است.

رودهای خشک نشود

زندگی اوغوزان در حماسه دده قورقود دارای سمبولی جدی است. در تمامی ساختار داستان، از اول تا آخر خط سمبولیک بارزی وجود دارد. پایه این خط بر بلندی کوه‌ها، جریان سیل آسای رودها، سبزی مداوم درختان تکیه کرده و خود معیار زندگی اوغوز و مردمان اوغوز می‌باشد. به این خاطر است که وقتی مادر بوغاج او را زخمی می‌یابد، می‌گوید: «کوه قازیلیق! آبهای تو روان است، در حالی که روان است راکد گردد» (۱۸، ص ۳۹). بورلا خاتون با این بیان بر پسر زندانی خود مویه می‌کند: «پسرم، سیلاب آبهای خون آلود من» (۱، ص ۷۴). قانتورالی سبب آمدنش را به پدر سلجان خاتون چنین بیان می‌نماید: «آمده‌ام از آبهای روانت عبور کنم» (۱۸، ص ۸۷). حتی دده قورقود در پایان بسیاری از داستان‌ها با این دعا همین ویژگی را بیان می‌دارد: «آب‌های پر برکت و همیشه روان تو خشک نگردد» (۱۸، ص ۴۱-۵۱-۷۸-۸۴).

این نمونه‌ها را از کوه‌های بلند، درختان سبز و سایه دار جدا کردیم. زیرا آنها شخصیت تأثیرگذار سیلاب رودها را نداشته و به واحد ساختاری تبدیل نمی‌شوند. وضعیت ویژه سیلاب رودها، یعنی رود خشک شده فقط در داستان دلی دومرول داخل سوژه نشده، در داستان جداگانه‌ای نیز ارتباط داستانها را برای ایجاد حماسه کامل تأمین می‌نماید، حامل بار محتوایی-زیبایی شناختی مشترک داستان و

حماسه است. راه‌ها و امکان عبور از داسنان و ورود به حماسه و برعکس را معین می‌نماید.

مسئله در این‌جاست که نه فقط در داستان دلی دومرول بلکه در داستانهایی مربوط به دلی قارجار، دلی اوزان و دلی ایگید-سه‌گرک نیز شاهد روده‌های خشک شده هستیم. بانو چیچک در داستان بیبرک پس از شناختن دلی اوزان با جوانی که پسر پیش پدر شوهر و مادر شوهر خود آمده با شادی می‌گوید:

«آرقاب-آرقاب قارا تاغین ییخیلمیشدی، اوجالدی آخیر (کوه‌های سیاه حلقه‌وار تو فرو ریخته بود، بالاخره سر برافراشت).

قانلو-قانلو سولارین سورغولموشدو، چاغلادی آخیر (روده‌های پرجوش و خروش تو فروکش کرده بود، بالاخره جوشید).

قابا آغاجین قوریمیشدی، یاشاردی آخیر (درخت تنومند تو خشکیده بود، بالاخره سبز شد)» (۱۸، ص ۶۶).

از داستان اوشون قوجا اوغلو سه‌گرک نیز معلوم می‌شود که سالهای سال است که سه‌گرک از وجود برادرش اگرک بی‌خبر است. در این مدت در خانواده اوشون قوجا و به طور کلی در داستان مربوطه زندگی به آرامی جریان دارد. حتی پدر و مادر هم هر چند به اجبار با این طرز زندگی ساخته‌اند. این سازگاری و رضایت سببولی است از دوران آرامش. یعنی کوه‌های بلند فرو ریخته، آب رودها خشک شده، شاخ و برگ درختان ریخته بود. به محض این که سه‌گرک از زندانی شدن برادرش باخبر می‌شود و تصمیم می‌گیرد برای نجات برادرش عازم شود، مادر پایان دوره آرامش را چنین بیان می‌دارد:

«قارشو یاتان قارا تاغین ییقلمیش ایدی، اوجالدی آخیر (کوه‌های بلند تو که در روبرو آرمیده‌اند، فروریخته بود، بالاخره قد برافراشت).

آفیندیلی گۆرکلی سویین سوغیلیمیشدی، چاغلادی آخیر (رودهای روان و زیبای تو نه کشیده بود، بالاخره جوشید)
قبا آغاجدا نال - بوداغین قوریمیشدی، یاشاریب گۆگردی آخیر (درخت تومند تو خشکیده بود، بالاخره جوانه زد)» (۱۸، ص ۱۱۱).

مادر، ماهیت زیست شناختی و اجتماعی کوه، آب و درخت را به عنوان رمز زندگی اوغوز مورد توجه قرار داده و اعتقاد خود را بیان می‌دارد. پس در این‌جا دوران آرامش و به نوعی زمان خواب یا مرگ صغیرتایفه اوشون قوجا به پایان می‌رسد.

به این ترتیب نقش رودخانه خشک شده (آنچه که دلی دومرول کشف می‌کند) و ارتباط دلی قارجار و دلی اوزان در داستان بامسی بئیرک و نیز نقش تعیین کننده دلی ایگید در داستان سه‌گرک پسر اوشون قوجا اوغلو به عنوان سمبول‌های آرامش اوغوز، مکمل همدیگر هستند. این خیلی مهم است که حتی ارتباط داخلی و وحدت بین رودخانه خشک شده در اول داستان، که رویش پل ساخته شده و بیان دده قورقود در آخر داستان، یعنی «رودهای پرشکوه همیشه روان تو خشک مباد» (۱۸، ص ۸۴) غیر قابل تکرار است (بی مانند است). ارتباط و وحدت دعاهای مشابه دده قورقود در آخر داستان‌های دیگر با محتوای داخلی همین داستان‌ها به اندازه ارتباط موجود داخلی داستان دلی دومرول هارمونیک و قابل توجه است.

از این گفته‌ها معلوم می‌شود که داستان دلی دومرول از ساختار و سوژه، از ترکیب و عناصر شعریتی حماسه دده قورقود جدایی ناپذیر است. حتی اگر داستان دلی دومرول وجود نداشت حماسه کمال خود، سنگینی معنا، عظمت و تاریخی بودن خود را به میزان زیادی از دست می‌داد. زیرا مرحله آرامش تایفه اوغوز که در دیگر داستان‌ها به صورت موردی ارائه می‌شود در داستان دلی دومرول به صورت

کاملی ارائه شده است. با داستان دلی دومرول که وجودش برای حماسه ضروری است، منظره کاملی از زندگی ترکان قدیم به نمایش گذاشته شده و در عین حال منطق ادبی-هنری حماسه کامل شده است.

سفر بایاندرخان

مطالعه حماسه دده قورقود مراحل مختلفی را گذرانده، در هر مرحله در مورد تحقیق این اثر سیستم‌های ادبی-نظری و تاریخی-فلسفی شکل گرفته، بازنگری و تصحیح دقیق‌تری از متن انجام گرفته، ویژگی‌های زبانی آن روشن‌تر شده، در مورد ویژگی‌های قابل توجه آن مقالات و منوگرافی‌های زیادی چاپ شده است. اما علیرغم تمامی این‌ها خیلی از مسائل جدی هنوز حل نشده است. لازم به ذکر است که حماسه دده قورقود که ناشی از تفکر و خواست مردم است هم به عنوان یک اثر قهرمانی و هم به عنوان موضوع تحقیق به تمامی ادوار تعلق دارد، زیرا قدرت قوم شناسی-تاریخی هنری-فلسفی آن تمام ناشدنی بوده، بی نهایت می‌باشد.

اما در مورد شخصیت تپه‌گوز در حماسه به چنین حقیقتی می‌رسیم که این شخصیت از طرف اکثر محققان به اندازه کافی و در سطح لازم مورد مطالعه قرار گرفته است. و در عین حال این هم نمی‌شود انکار کرد که رمز تپه‌گوز که از نظر شعریت و ویژگی غیرعادی در حماسه از دیگر داستان‌ها متمایز می‌گردد، هنوز به طور کافی کشف نشده است. انعکاس ورود تپه‌گوز به داستان «کشتن باسات تپه-گوز را» و خروجش از آن و نیز بررسی خود تایفه انبوه اوغوز، دنیای اسطوره‌ای و نیز ساختار و سیستم شعریتی حماسه می‌توان بسیاری از نظریات علمی را دقیق‌تر و مشخص‌تر نمود.

کشف ماهیت اصلی تپه‌گوز وابسته به تعیین درست منشاء و شعریتی وی می‌باشد. اما به خاطر رعایت انصاف لازم به ذکر است که منشاء تپه‌گوز در مقایسه با

شعریت آن خیلی گسترده، همه جانبه و مستمر مورد مطالعه قرار گرفته است. لذا چنین برمی آید که منشاء تپه‌گۆز طی مراحل مختلف قورقودشناسی مسئله‌ای جدی بوده است. مثلاً اکثر محققان از م. طهماسب (۲۶)، ا. سلطانلی (۲۴) و اورخان شایق گۆک‌یای (۱۰) و. ژیرمونسکی (۲۸)، خالیق کوراوغلو (۲۱) تا ک. عبدالله (۳) در رابطه با تپه‌گۆز منشاء او را مهم دانسته و بر تمامی مسایل مقدم داشته‌اند. البته این طبیعی است. زیرا کشف ماهیت اصلی تپه‌گۆز و تبیین علمی آن وابسته به میزان معلوم بودن منشاء آن می‌باشد.

ضمن ذکر اهمیت این موضوع باید تأکید نمود که نه تنها منشاء تپه‌گۆز، بلکه مطالعه دقیق و همه جانبه شعریت داستان برای کشف محتوای اصلی آن و کشف برخی اسرار مربوطه کمک خواهد کرد (حتی بیشتر از منشاء آن).

۳ در درجه اول بایستی تصویر کلی داستان کشتن تپه‌گۆز توسط باسات مورد توجه قرار گیرد. در این تصویر یک حقیقت غیرعادی جلب توجه می‌کند. این حقیقت مربوط به خان خانان، یعنی بایان‌دیرخان می‌باشد. به این ترتیب که بایان‌دیرخان را در داستان‌های دیگر با تخت و تاجش مشاهده می‌کنیم و در حقیقت به چنین مشاهده‌ای عادت کرده‌ایم. او در داستان بوغاج پسر دیرسه‌خان برای بیگ‌های اوغوز می‌دهد (۱۸، ۳۴). در داستان بامسی بیبرک پسر بای‌بۆره بایان‌دیرخان باز هم در جایگاه خود قرار دارد: بیگ‌های اوغوز درونی و بیرونی صحبت‌های بایان‌دیرخان را گوش می‌کردند (۱۸، ۵۲). و در داستان ایمران پسر به-کیل بیگ‌های اوغوز اطراف بایان‌دیرخان را گرفته‌اند (۱۸، ۱۰۴). اما در داستان تپه-گۆز وضعیت طور دیگری است: «بایان‌دیرخان با بیگ‌ها به گردش رفته بود» (۱۸، ۹۸).

بایاندرخان که در تمامی این رویدادها بیگ های اوغوز را در اقامتگاه خود جمع کرده با آنان مشورت می نماید در این داستان به گردش می رود. این داستان تنها داستانی است که وی از نظر شعریت حماسه به حرکت می آید.

به نظر ما احساس ترس موجود در این داستان علاوه بر این که با نام تپه گوز در ارتباط است، از گردش رفتن و ترک اوغوز منشاء می گیرد. دور شدن بایاندرخان از تخت خود نشانی است از ناراحتی بیگ ها و به طور کلی اوغوزها که عادت کرده اند او را همیشه همراه تاج و تخت خود مشاهده نمایند. در حقیقت خود این حادثه اهمیت فوق العاده ای برای شعریت حماسه دارد.

جنبه جالب دیگر این است که چوپان پدر در مورد تپه گوز تصور روشنی ندارد: «چوپان پیش رفت. دید که جسمی آن جا افتاده پرتو افشاند، می درخشد» (۱۸، ۹۸). این، آخرین اطلاعات مبهم چوپان است و فعلا تپه گوزی وجود ندارد/ به عبارت دیگر تا بایاندرخان با تپه گوز روبرو نشده بود، او به چشم هیچ کسی دیده نشده و بر هیچ کسی معلوم نبود. در واقع خطری را که ایل اوغوز با ورود تپه گوز به آن گرفتار شده بود و تهدید می شد چوپان پدر که قبلا از پری شنیده و بی اهمیت شمرده بود و فقط دنبال گوسفندانش می رفت حس نکرد و متوجه نشد. این خطر را فقط خان خانان بایاندرخان احساس نمود. شاید همین احساس غیر عادی، حس خطر است که او را از جای خود تکان می دهد و به حرکت وا می دارد.

قدرت تپه گوز

تپه گوز در ساختار حماسه تنها شخصیت دشمن افسانه ای منفور می باشد. نام او از صورتش، چشمش و هیكلش معلوم است. و لازم نیست دده قورقود نام گذاریش کند. زیرا تا زاده می شود نامش معلوم است: تپه گوز (تک چشم)!

پس از مدتی تپه‌گۆز خود را به طور کامل نشان می‌دهد: جان دایه‌هایی را که به او شیر می‌دهند می‌گیرد، بینی و گوش بچه‌هایی را که با او بازی می‌کنند را می‌خورد، راه می‌بندد و طرار بزرگی می‌شود. بالاخره شروع به خوردن افراد اوغوز می‌کند و کسی حریفش نمی‌شود. مایه اصلی مسئله هم این است که قدرت تپه‌گۆز چند برابر قدرت کفار دشمن اوغوز می‌شود.

در آن‌جا برای روشن شدن موضوع بایستی از دلاوران قهرمان اوغوز یاد کنیم: در داستان تارچ‌خانه سالور قازان، دلی‌دوندار پسر سلجوق، دلی‌بوداق پسر قاراگونه و قازان‌خان حمله کرده بر شوکلو ملک، قارا تکور ملک و بوغاجیق ملک پیروز می‌شوند. در داستان زندانی شدن او روز بیگ پسر قازان بیگ‌دوندار، قارابوداق و قازان‌خان باز کفار را مغلوب می‌نمایند.

در داستان تپه‌گۆز مسئله کاملاً برعکس است: «قاراگونه برادر قازان از دست تپه‌گۆز زبون گردید. آلپ رستم فرزند دۆزن به شهادت رسید. پهلوانی مانند اوشون قوجا اوغلو به دستش شهید گردید. دور از جانتان دو برادرش به دست تپه‌گۆز به هلاکت رسیدند. دمیر دونلو ماماق به وسیله او کشته شد. بر بوغوفانلی بوگدوز امن چیره گشت. او روز قوجای ریش سفید خون بالا آورد. قیان سلجوق پسر او زهره ترک شد. اوغوز‌ها نتوانستند از پس تپه‌گۆز برآیند و فرار کردند» (۱۸، ۹۹).

تصویری روشن و فاجعه‌آمیز: مغلوب‌کنندگان کفار حالا در دست تپه‌گۆز هلاک می‌شوند.

در این صورت توده مردم با آفرینش چنین شخصیت بدترکیب، کثیف و خونخوار چه هدفی دارد؟ حتی اگر در نظر بگیریم که شکست بی‌در پی دلاورانی که همیشه پیروز می‌شوند، مغایر با خط فکری داستان می‌باشد، مسئله باز هم

مشکل تر می شود و چنین سوالی بیش می آید که چرا تپه گوز داخل داستان شده است؟

تپه گوز با پدری چوپان و مادری پری

تپه گوز حاصل ازدواج چوپان با پری، شخصیتی نیمه افسانه‌ای؛ تجسمی از واقعیت و افسانه است. بدون شک واقعیت آن مربوط به چوپان می باشد.

تپه گوز با داشتن گله گوسفند ماهیت چوپانی خود را حفظ می کند. این حقیقت توسط خ. کوراوغلو بیان شده است (۲۱، ۱۴۵). و یا وقتی تیرهای باسات بر تپه گوز کارگر نمی آید تپه گوز بیدار شده به باسات می گوید: «باز هم از اوغوز برای ما یک بره قابلی رسید» (۱۸، ۱۰۱). در این جا نیز ویژگی چوپانی مشاهده می شود.

« پس تپه گوز واقعیت مربوط به خود- ویژگی های ارث برده از پدرش، و در معنای گسترده تر اوغوز بودن خود- تعلق به صنف چوپان ها را حفظ نموده است.

وی با حمل انگشتی یادگار مادرش افسانه‌ای بودنش را حفظ می کند. یعنی وقتی آروز تپه گوز را دشنام داده، می زند و از خانه اش بیرون می کند؛ «پری، مادر تپه گوز آمده انگشتی را به انگشتش می کند و می گوید: فرزندم تیر به بدنت فرو نرود و شمشیر نبردت!» (۱۸، ۹۹).

از این به بعد است که تپه گوز به موجودی غیرعادی تبدیل می شود. او قدرت نابودی اوغوز را دارد. می خواهد همه را بخورد و از بین ببرد. به حرف کسی اعتنا نمی کند. با هیچ کس توافق ندارد. دده قورقود مأمور می شود که با او قرارداد ببندد و وی این کار را تا حدودی انجام می دهد.

اتصال واقعیت با افسانه

تپه‌گۆز فقط با دده قورقود مذاکره می‌کند. علت رضایت با شروط دده قورقود (تحویل روزانه دو نفر و ۵۰۰ گوسفند) هم این است که دده قورقود هم‌زمان دارای ویژگی واقعیت و افسانه است. نمی‌توان در واقعیت دده قورقود تردید نمود. زیرا قوپوز می‌نوازد و شعر می‌گوید. در صورتی که نامگذاری افراد توسط دده قورقود رتبه‌ای است کمی پایین‌تر از خدا، و یا نزدیک‌ترین فرد به خدا در اوغوز و این جمله همیشگی وی: «اسمش را من دادم، عمرش را خدا بدهد» حاکی از قدرت افسانه‌ای وی است.

پس همچنانکه فردی واقعی از اوغوز نمی‌تواند با وی مذاکره نماید، هیچ فرد واقعی اوغوز نمی‌تواند بر او پیروز شود. زیرا وقتی فردی با شخصیت واقعی و افسانه‌ای می‌تواند با شخصیت تپه‌گۆز به عنوان نقطه اتصال واقعیت و افسانه مذاکره کند، هر دلاوری که بخواهد بر وی پیروز شود نیز بایستی فردی باشد دارای جنبه افسانه و واقعیت. این فرد باسات می‌باشد! تکیه‌گاه واقعی باسات، پدرش آروز است و جنبه افسانه‌ای را از شیر می‌گیرد. زیرا باسات پسر گم شده آروز قوجا می‌باشد که «شیری او را یافته و بزرگش کرده است» (۹۸، ۱۸).

نبرد بین باسات و تپه‌گۆز نبردی کلاسیک است که در زندگی عادی و در ادبیات به ندرت برمی‌خوریم. در عین حال در این نبرد ویژگی داستان و به معنای گسترده ویژگی فولکلور خودنمایی می‌کند. تپه‌گۆز باسات را گرفته داخل چکمه اش می‌کند. نمی‌خورد، وی را نگه می‌دارد. او با این کارش به قواعد شعریت داستان عمل می‌نماید. حتی حالتی معکوس به وجود می‌آید و تپه‌گۆز به جای باسات مجازات می‌شود. باسات سیخ سرخ شده را به چشم وی فرو می‌برد و «چشم تپه‌گۆز از بین می‌رود» (۱۰۱، ۱۸).

هرچند چشم تپه‌گوز از بین رفته و ماهیتا مرده به حساب می‌آید. اما جسم وی هنوز زنده است. از این به بعد باسات دیگر نه با تپه‌گوز، بلکه با فرزند کور چوپان نبرد می‌کند. یعنی بقیه نبرد برای باسات تا حدودی آسان است. اما تپه‌گوز کور نبرد را هم به صورت افسانه و هم در شکل واقعی ادامه می‌دهد.

تپه‌گوز واقعی که چشم خود را از دست داده، یعنی فرزند کور چوپان «نعره زد و فریاد کشید. به طوری که کوه و صخره لرزید. باسات پرید و در بین گوسفندان در غار افتاد» (۱۸، ۱۰۱). تپه‌گوز افسانه‌ای فهمید که باسات داخل پوست گوسفند رفته. باسات هم با همین تفکر افسانه‌ای با پوست گوسفند نجات یافت.

تپه‌گوز انگشتی را که مادرش پری به او بخشیده بود به باسات می‌دهد. به محض این که باسات انگشت را می‌گیرد تفکر افسانه‌ای به کمکش می‌آید. تپه‌گوز جای باسات را پیدا کرده می‌خواهد با شمشیر بزند. اما باسات از وی دور شده نجات می‌یابد.

تپه‌گوز باسات را برای به دست آوردن خزینه‌اش به گنبد می‌فرستد. اما آن جا را ویران می‌نماید. اما باسات باز هم نجات می‌یابد.

بعد از این سه نبرد است که تپه‌گوز داوطلبانه خواستار مرگ، مرگی واقعی می‌شود و با نشان دادن غار به باسات می‌گوید: «در آنجا دو شمشیر وجود دارد، یکی دارای غلاف و دیگری بدون غلاف. آن شمشیر آخته می‌تواند سر مرا ببرد. برو. بردار و سر مرا ببر!» (۱۸، ۱۰۲). باسات با همین شمشیر تپه‌گوز را گردن می‌زند.

بنا بر ایده داستان - روند تاکتیکی، باسات بایستی تپه‌گوز را بکشد و می‌کشد. ایده داستان در دنیای واقعی پیروز می‌شود.

تپه‌گۆز متعلق به طایفه اوغوز می‌باشد

تپه‌گۆز دشمن قدرتمند اوغوز می‌باشد که تاکنون مواجه نشده‌اند. صورتی قدرتمندتر از تمامی دشمنان - از تایفه اوغوز است. تفکر توده مردم نشان می‌دهد که بزرگ‌ترین و قدرتمندترین دشمن فقط می‌تواند متولد و بزرگ شده اوغوز، یعنی تپه‌گۆز پسر چوپان باشد. باسات کسی است که بر این دشمن پیروز می‌شود. زیرا او هم متعلق به تایفه اوغوز، یعنی پسر آروزقوجا می‌باشد. فولکلور شناس او. علی‌ف ضمن صحبت از داستان‌های «کلله‌گۆز» و «تپه‌گۆز» به درستی می‌نویسد: «در تفکر هنری مردم وسیع بودن مقیاس شر در بیان مشخص داستان گویان نیز بروز می‌نماید. بزرگی شر به نوبت خود گویای عظمت قهرمان مقابل با این شر می‌باشد (۳۳، ۹)».

و اما از نظر ایده افسانه، تپه‌گۆز حتی علیرغم انتظار گوینده داستان پیروز می‌شود: تپه‌گۆز به خاطر زندگی دوباره به مرگ نایل می‌شود. به عبارت دیگر وی می‌خواهد با مرگ خود دوباره زنده شود و این آرزوی افسانه بودنش است! به این ترتیب نبرد افسانه با داستان پایان می‌یابد. و در طرحی گسترده‌تر - تفکر افسانه‌ای پیروزی استراتژیک دارد. در این صورت این پیروزی در زمینه شعریتی حماسه به چه شکلی ادامه می‌یابد، یعنی زنده شدن تپه‌گۆز به چه شکلی اتفاق می‌افتد؟

به این ترتیب پیروزی تپه‌گۆز در طرح افسانه‌ای - اقدام به زنده شدن دوباره او در آروز قوجا تحسم می‌یابد: او، بی‌یرک را می‌کشد. حتی اقدام مرگبار آروزقوجا در حماسه با مرگ تپه‌گۆز وحدت تشکیل می‌دهد: «باسات خشمگین شده از جایش برخاست و آمد. تپه‌گۆز را مانند شتر نر به زانو نشانند. با شمشیر خود تپه‌گۆز گردنش را زد» (۱۸، ۱۰۳). و نیز «آروز به سوی قازان اسب راند. با شمشیر به قازان حمله برد. ذره‌ای نبرید. از کنارش گذشت. نوبت به قازان رسید. نیزه شصت قبضه بلندش

کامران علینف ۹۹۱

را زیر بغل فشرد. نیزه ای به آروز زد. مثل برق بر سینه‌اش فرو گذشت. از روی اسب به زمین افکند. به برادرش قاراگونه اشاره کرد و گفت: سرش را ببر! قاراگونه از اسب پیاده شد. سر آروز را برید» (۱۸، ۱۲۶).

بروز تپه‌گۆز در سیمای آروزقوجا جزو حوادث دوره اخیر است. زیرا بین مرگ تپه‌گۆز و کشته شدن بئیرک توسط آروز فاصله زمانی زیادی وجود ندارد. اما در آینده‌ای دور باسات می‌تواند جای تپه‌گۆز را بگیرد. زیرا خصوصیات منفی تپه‌گۆز مستقیماً به قاتلش باسات منتقل شده بود. در حقیقت باسات در داستان تپه‌گۆز در موقعیت مرز بین داستان و افسانه قرار دارد. وی تا کشتن تپه‌گۆز و در حین کشتن وی قهرمان داستان است. بعد از کشتن وی تبدیل به قهرمان اسطوره‌ای می‌شود. به شهادت داستان گو این تبدیل به وسیله بئیرک بیان می‌شود:

«بئیرکیم، آروز اوغلی باسات گل‌مه‌دین، (دلوران من! پیش از رسیدن باسات پسر آروز)،

ائلیم - گونیم چاپیل‌مادین، (پیش از چپاول ایل و کسان من)،

قایتاباندا دوه‌لریم بوزلاتمادین، (پیش از آن که شترهای مرا در رومه به فغان وادارند)،

قاراقوجدا قازلیق آتیم کیشتمه‌دین، (پیش از آن که اسب‌های قازلیق مرا در ایلخی به شیبه وادارند)،

آغجا قویونلاریم منریشمه‌دین، (پیش از آن که گوسفندان سفید من بربع کنان بنالند)،

آغجا یوزلی قیزیم - گلونیم اکششمه‌دین، (پیش از آن که دختران و عروسان سفید چهره من حق‌گربه کنند)،

آعجا یوزلی گۆر کلیمی آروز اوغلی باسات گلوب آلمادین، (پیش از آن که باسات پسر آروز بیاید و زیبای سفید چهره مرا بگیرد)، ائلیم-گونیم چاپمادین، (پیش از آن که سرزمین من و اهالی آن را تاراج کند)،

قازان مانا یتیشسون (قازان به (داد) من برسد!)» (۱۸، ۱۲۵).

همچنانکه مشاهده می‌شود عملکرد تپه‌گۆز به اندازه تزلزل ناپذیری جایگاه وی در شعریت حماسه چند جانبه است. تپه‌گۆز هم با دشمنی خود و هم با شکست خوردنش از باسات قدرت تایفه اوغوز را منعکس می‌سازد. زیرا تپه‌گۆز به عنوان بزرگ‌ترین دشمن و باسات به عنوان قدرتمندترین قهرمان شکست دهنده تپه‌گۆز، هر دو از اوغوز هستند. تفکر اوغور در حماسه دده قورقود خارج از اوغوز را قبول ندارد.

شبهات بین آروز قوجا و دیرک تکور

برای پیدا کردن جواب صحیح این سوال باز هم به اول داستان بر می‌گردیم. آروز قوجا برای این که معمای «با بدن انسان و یک چشم در سر» (۱۸، ۹۹) را از آن خود کند به بایان دیرخان می‌گوید: «خان من، او را به من بدهید با پسرم باسات بزرگش کنم». بایان دیرخان در جوابش «باشد، مال تو» گفته از این به بعد به عنوان چوپانی «که همیشه با گوسفندانش بود» از تپه‌گۆز فاصله می‌گیرد. برعکس، آروز قوجا تپه‌گۆز را به خانه می‌آورد، از آن خود می‌کند و به او نزدیک می‌شود.

این آروز در معنای گسترده‌تر کیست؟ اولین درک ما از وی این است که او ریش سفید اوغوز بیرونی و دایی قازان خان است. در خصوص روی دیگر مسئله، می‌دانیم که بین آروز قوجا و قازان خان تضاد تاریخی وجود دارد. نشانه‌های این تضاد در حوادث خیلی پیش از داستان دوازدهم احساس می‌شود. به این صورت که

در داستان دوم تحت عنوان تاراج خانه سالور قازان، وقتی بیگ‌ها به پیش نهاد قازان می‌خواهند به شکار بروند دلی دوندار پسر قیان سلجوق و قارابوداق پسر قاراگونه بدون ذره‌ای تردید و دو دلی در جواب می‌گویند: «درست است». آروز قوجا هم چنین حرفی را تکرار می‌کند. اما سپس خطاب به قازان خان می‌گوید: «آقای من قازان خان! در دهانه ورودی گرجستان بددین منزل می‌کنی، در راس اردو چه کسی را می‌گماری؟» قازان پاسخ می‌دهد: «پسرم اوروز با سیصد تن دلاور بر خانه من نگهبانی می‌کنند» (۱۸، ۴۲).

در پشت این گفتگوی به ظاهر آرام مطلبی ناآرام وجود دارد. به این ترتیب که اولاً آروزقوجا برای اولین بار پی‌می‌برد که اوروز دلاوری در حد وارث پدر می‌باشد. ثانیاً قازان خان جوابی آماده برای سوال آروز داشت. می‌بینیم که اولین درگیری بی‌صدا بین قازان خان و آروزقوجا در همین جا روی می‌دهد.

حال یک سوال دیگر: در این صورت چرا آروزقوجا در جنگ‌های سالور قازان شرکت می‌کرد؟ جواب این سوال را می‌توان در داستان‌های مربوط به قازان خان پیدا نمود. و. م. ژیرمونسکی می‌نویسد: «آروز همراه با سایر بیگ‌های اوغوز در حمایت از قازان و اوروز علیه کافران می‌جنگد» (۲۸، ۶۰۹).

در دومین داستان حماسه از نظر شماره، که عنوانش تاراج خانه سالور قازان می‌باشد آروزقوجا در اول داستان ظاهر می‌شود و در آخر داستان همراه با دیگر بیگ‌های اوغوز علیه کافران می‌جنگد. و در چهارمین داستان حماسه از نظر شماره که عنوانش زندانی شدن اوروز پسر قازان بیگ می‌باشد، نیز آروزقوجا ظاهر می‌شود. اما عجیب است که شرکت وی در جنگ آخر داستان، در سطح شرکتش در جنگ آخر داستان قبلی نیست. زیرا آروزقوجا در داستان دوم کاملاً همه جانبه به تصویر کشیده می‌شود و حتی همانند بیگ‌های دیگر می‌گوید: «بیگ من قازان، شمشیر بزن، آمدم». اما در داستان چهارم این تصویر و این حرف‌ها وجود ندارد. به جای

آن‌ها فقط یک جمله هست: «پس از او، آروز سردسته نه نفر از ریش سفیدان رسید» (۱۸، ۷۷). این هم باید اضافه کرد که در یکی از نشرهای کتاب دده قورقود تصویر مشروح آروز و اعتقادش به جنگ در داستان چهارم هم تکرار شده است (۱۷، ۸۵). اما در سایر نشرها چنین حالتی ذکر نشده است (۱۸).

در داستان یازدهم از نظر شماره که دارای عنوان زندانی شدن سائور قازان و رهایی او به دست پسرش آروز می‌باشد، آروزقوجا اصلاً به چشم نمی‌خورد. وضعیت عجیبی است. آروزقوجا اولین بار به چشم می‌خورد و در جنگ شرکت می‌کند. دومین بار به چشم می‌خورد. اما شرکتش در جنگ در سطح قبلی نیست. اما سومین بار نه به چشم می‌خورد و نه در جنگ شرکت می‌کند. به نظر ما این‌ها همچون حلقه‌های معادلات ریاضی، رابطه بین آروز و قازان‌خان را تعیین می‌نمایند. این بازه زمانی بین آروز قوجا و قازان‌خان تضاد تاریخی این دو شخصیت را کاملاً روشن می‌سازند. به این ترتیب می‌توان تصدیق نمود که تضاد بین آروزقوجا و قازان‌خان از داستان دوم شروع شده و گام به گام پیش می‌رود و در داستان دوازدهم به اوج خود می‌رسد.

به این ترتیب با اولین گفتگو میان آروزقوجا و قازان‌خان کینه و نفرت آروز قوجا، و در معنای وسیع‌تر کینه و نفرت اوغوز بیرونی از قازان‌خان و در معنای گسترده‌تر از اوغوز درونی نمایان می‌شود و در اوغوز بیرونی نسبت به اوغوز درونی یک روحیه بیگانگی بوجود می‌آید. تأیید قطعی این نظر علاوه بر داستانهای مرتبط با قازان‌خان، در داستان بامسی بیبرک هم واقعیت می‌یابد. در این داستان دلی قارجار از اوغوز بیرونی مقابل دانای اوغوز، یعنی دده قورقود می‌ایستد. حادثه‌ای غیر عادی اتفاق می‌افتد که در هیچ یک از داستان‌ها به چشم نمی‌خورد. دلی قارجار با دده قورقود مواجه شده به او اهانت می‌کند. اگر در نظر بگیریم که دلی دومرول هم از اوغوز بیرونی است، می‌توانیم نتیجه بگیریم که اوغوز بیرونی برای مواجهه با اوغوز

درونی تمرینات و آزمایشاتی انجام می‌دهد و بیگ‌های اوغوز بیرونی با احتیاط کامل به دشمن تبدیل شده برای اجرای نقش کافران آماده می‌شوند. این اقدام از تصویر ارائه شده آن‌ها نیز معلوم می‌شود. مثلاً می‌توان گفت که دیرک تکور پسر آرشون از جبهه کافران، خود آروزقوجا است: «آن قلعه کوتوالی داشت به نام دیرک تکور پسر آرشون. آن کافر شصت آرشین قد داشت. وزن عمودش شصت من^{۵۵} بود» (۱۸، ۹۴).

تصویر آروزقوجا در حماسه به شکل زیر است: «بالاپوش حاصل از پوست شصت ارجک^{۵۶} تا قوزک پایش نمی‌رسید. کلاه حاصل از پوست شش اوگج گوش‌هایش را نمی‌پوشاند. بازو و رانش دراز و باریک، ساق پاهایش ظریف، بتاخت فرارسید و گفت: «شمشیر بزن قازان بیگ من، من آمدم!» (۱۸، ۴۹-۵۰). قورقودشناس بزرگ اورخان شایق گوکی‌یای هم می‌نویسد که آروزقوجا در اوغوزنامه یازیچی‌اوغلو شخصیتی است که «بالاپوش حاصل از ۹۰ پوست تا قوزک پایش نرسد و شب کلاه حاصل از نه پوست گوشه‌هایش را نپوشاند» (۱۰. s. JXL۱). و یا کمی بعد می‌افزاید که آروز «شبه دیو در داستان‌های قدیمی است» (۱۰. S. JXL۱۱) خاطرنشان می‌سازیم که قیرقیزها تپه‌گوز را با نام «دیو یک چشم» می‌شناسند (۲۸، ۵۹۸).

قورقودشناس مشهور ش. جمشیدوف که دده قورقود را به صورت سیستماتیک بررسی می‌نماید به موضوع جالبی می‌پردازد که شخصیت‌های حماسه را از هم متمایز می‌سازد: «اسب دلاوران به رنگ‌های خاکستری، قهوه‌ای، سیاه و قرمز است. اما اسب دشمنان ابلق است» (۶۳، ۷). به این خاطر است که شباهت تصویر دیرک تکور و آروزقوجا را اتفاقی می‌دانیم. نمی‌توان از یاد برد که تصویر عظمت شخصیت‌ها در حماسه به شکل‌های مختلف ارائه می‌شود. مثلاً یکی به‌خاطر فلاخن، آن دیگری به‌خاطر به دست آوردن کلید ۵۷ قلعه، و یکی دیگر به‌خاطر

نجات دادن آدم‌ها از دهان اژدها شناخته می‌شوند. این تنوع، ماهیت شعریت حماسه را نشان می‌دهد. پس همچنانکه تکرار اطلاعات مربوط به یک موضوع برای تثبیت آن مورد قبول می‌باشد، در معرفی ایده واحدی نیز برخورد از جنبه‌های مختلف، تجمع اطلاعات مختلف با شعریت حماسه تضادی ندارد. به این ترتیب تطابق پرتره آروزقوجا و دیرک تکور بسر آرشون و عدم مشاهده این پرتره‌ها در هیچ کدام از نقش‌ها این اجازه را می‌دهد که بین آروزقوجا و دیرک تکور علامت مساوی قرار دهیم. پس نه تنها رنگ اسب‌ها، بلکه قدرت تصویر نیز موجب تمایز بین قهرمان و ضد قهرمان می‌شود.

ادبیات

به زبان آذربایجانی:

- ۱- عبدالله بهلول، شعریت کتاب دده قورقود. باکو، انتشارات علم، ۱۹۹۹، ص. ۴۴-۵۸.
- ۲- عبداللایف ک. دده قورقود پنهان. باکو، انتشارات بازیچی، ۱۹۹۱.
- ۳- عبدالله ک. داستانی پر از اسرار و یا دده قورقود پنهان-۲. باکو، انتشارات یازیچی، ۱۹۹۹.
- ۴- عابد امین، تاریخ ادبیات ترک‌های آذربایجان. آرشیو ملی ادبیات و هنر دولتی آذربایجان، ردیف ۱۲۰.
- ۵- فرهنگ توضیحی زبان آذربایجانی، ز. ۲، باکو، انتشارات علم، ۱۹۸۰.
- ۶- آجالوف آ. ریشه‌ها و معنا شناسی اسطوره‌های داستان دلی دومرول. مسایل زبان و ادبیات آذربایجان. باکو، انتشارات علم، ۱۹۸۳، ص. ۲۲۲-۲۳۶.
- ۷- جمشیدوف ش. کتاب ددم قورقود. باکو، انتشارات علم، ۱۹۹۹.
- ۸- ارگین م. دده قورقود کتابی. آنکارا، ۱۹۵۸ و ۱۹۶۳.
- ۹- علیف او. شعریت در قصه‌های آذربایجان. انتشارات صدا، باکو، ۲۰۰۱.
- ۱۰- گوگی‌بای اورخان شایق. ددم قورقود کتابی. ایستانبول، ۲۰۰۰.
- ۱۱- حاجیئف توفیق. دده قورقود: زبان و اندیشه ما. باکو، انتشارات علم، ۱۹۹۹.
- ۱۲- حاجیئف توفیق. دموکراسی ترک‌های باستان در دده قورقود. - دده قورقود. دانشگاه دولتی باکو، ۱۹۹۹.
- ۱۳- حاجیئف توفیق. کتاب دده قورقود به عنوان کتاب درسی تاریخ اوغوز (و یا: در مورد حجم داستان). مجموعه علمی- ادبی دده قورقود، باکو ۲۰۰۱، شماره ۱، ص. ۲۴-۹.
- ۱۴- خلیلوف پ. کتاب دده قورقود اثری بیدارگری. باکو، انتشارات گنجلیک، ۱۹۹۳.
- ۱۵- کاظم اوغلو مختار. شعریت در کمدی مردمی. باکو، انتشارات علم، ۲۰۰۶.

- ۱۶- کتاب دده قورقود به اهتمام حمید آراسلی. باکو، انتشارات آذرشر، ۱۹۶۲.
- ۱۷- کتاب دده قورقود، باکو، انتشارات گنجلیک، ۱۹۷۷.
- ۱۸- کتاب دده قورقود به اهتمام فرهاد زینالوف و صامت علیزاده. باکو، انتشارات یازیچی، ۱۹۸۸.
- ۱۹- دایره المعارف کتاب دده قورقود، ج. اول، باکو، انتشارات ینسی نشزئر ائوی، ۲۰۰۰.
- ۲۰- کورواغلو، باکو، انتشارات گنجلیک، ۱۹۸۲، ص. ۱۸.
- ۲۱- کورواغلو خالق حماسه قهرمانی اوغوز. باکو، انتشارات یورد، ۱۹۹۹.
- ۲۲- کؤپرولو فواد. شعرای ساز(اشیقها) در ترکها. ج. اول، انتشارات ملی کولتور، آنکارا، ۱۹۶۲.
- ۲۳- اوغوزنامه به اهتمام صامت علیزاده. باکو، انتشارات یازیچی، ۱۹۸۷.
- ۲۴- سلطانی ا. مقالات. باکو، انتشارات آذرشر، ۱۹۷۴.
- ۲۵- سومئر فاروق. اوغوزها، باکو، انتشارات یازیچی، ۱۹۹۲.
- ۲۶- طهماسب م. ح. داستانهای مردمی آذربایجان. باکو، انتشارات علم، ۱۹۷۲.
- ۲۷- ولیف ک. شعریت در داستان. باکو، انتشارات یازیچی، ۱۹۸۴.

به زبان روسی:

- ۲۸- ژیرمونسکی ب. م. اسطورههای قهرمانی ترکها. لنینگراد، انتشارات علم، ۱۹۷۴.
- ۲۹- استیلئوا ای. ب. رشد و توسعه اشکال شعریت در ترکها، ۱۹۷۱.

توضیحات مترجم

^۱ مثلاً این جانب در کتاب «ادبی تنقید» آن را تحت عنوان اورپژینال لبق یا اصیل بودن آورده‌ام.

^۲ بایاتی شعری چهار مصرعی و یا نوعی رباعی هفت هجایی است. قافیه های آن بصورت aaba می باشد. این نوع شعر منسوب به تایفه بایات است.

^۳ تویوق جزء ادبیات دیوانی شبیه رباعی است و مضامین آن را شامل می شود.

اولین نمونه های تویوق مربوط به قرن ۱۴ و متعلق به شاعر آذربایجانی قاضی برهان الدین می باشد. تویوق تا حدی شبیه مانی است و در وزن فاعلاتون فاعلاتون فاعنون می باشد. در فولکلور شناسی اگر وزن مانی یازده هجایی باشد تویوق نامیده خواهد شد. سیستم قافیه همچون رباعی است و از جیناس هم استفاده می شود. شعرای مشهور آذربایجان قاضی برهان الدین (قرن ۱۴) و عمادالدین نسیمی و شاعر جیغاتای علی شیر نوایی (قرن ۱۵) بیشترین تویوق ها را سرودند. نمونه:

ای اوزوندن بیخیر غافیل، ایوان!

حقه گل کی، حق دئیبین باضیل، اینان!

اولما فانی عالمه مایل، اینان!

معرفتدن نسنه قیل حاصل، اینان! (عمادالدین نسیمی)

^۴ نگاه کن: نایاتی.

^۵ سایاچی سؤزلری، نعمه هایی است که در رابطه با گوسفندداری سروده می شود و از گوسفند، بره و بز صحبت می شود. با بایاتی شباهت زیادی دارد. نمونه ها:

بالاجا - بالاجا چیشلر

یووشانین باتسین دبتلر

گندر یایلاغی گزر

گلر اراندا قیشلار.

داغلاردان ائندی قویون
 دولاشدی بندی قویون
 سود- قایماغی بول ائيله
 سئویندیر کندی قویون.

^۶ هولوارها نغمه‌های زحمت و کار هستند و نغمه شخم زنی هم خوانده می‌شوند. هر چند هولوارها همانند بایاتی‌ها هفت هجایی هستند. ولی کلمات و عباراتی چون «قارا کلیم»، «قاشقا کلیم»، «اؤکوز»، «قارا اؤکوز»، «هوداق»، «کوتان»، «جوت» و غیره آن را از بایاتی متمایز می‌سازد. به عبارت دیگر هولوارها از نظر قالب بایاتی، ولی از نظر محتوا هولوار هستند. نمونه:

اؤکوزلر قوشا گئتدی
 گوج ووردو، داشا گئتدی
 جوتون ماجی قیریلدی
 زحمتین بوشا گئتدی
 قارا اؤکوز آراندا
 چبخار گون قیزراندا
 هوداق مرادا چاتار
 تورپاقدان بار آلاندا.

^۷ جیغالی تجنیس نوعی از تجنیس است که بر هر بند آن یک بایاتی اضافه می‌شود. این بایاتی «جیغا بند» نامیده می‌شود و بعد از اولین دو مصرع می‌آید:

حقیقتین علمی دریادان درین،
 ناشی عواص اوردا بیل، اوزه بیلمز!
 من عاشیقیم، اوز باری،
 جانان گلدی اوز ناری.
 آزاد باغدا گول آچیب،
 نازنی دیلیر، اوز باری!
 کامل باغبان آچیب باغلارین درین
 نامردلر باغلاردان گول اوزه بیلمز!

معرفت لازیمدیر آتا- آنادان.
 مگرک کی، درک ائسین هر عاغلی نادان.
 آشیق دئیر نه دانه.
 سیررین وئرمه نادانه!
 آختاردیم نه گول تابدیم.
 ویران باغدا نه دانه.
 کؤنول تاپیب همدمیننی نه دانه.
 اؤلونجین آپرینماز. ال اوزه بیلمز.

^۸ تجنیس نوعی قوشما است. تنها فرق این دو در قافیه هاست. زیرا قافیه در نجیس از کلمات جناس درست می‌شود. جناس ها از نظر نوشتاری و تلفظ مشابه بوده ولی از نظر معنا مختلف هستند:

^۷ آشیق گؤنور دوققوز نئللی سازینی.
 یا دیوانی، یا دا تجنیس چال، آ چال!
 دوشمن اوچون سنج قیلینجین سازینی.
 اسیرگمه کلله سیندن چال، آ چال!
 یاخشی آشباز تانیر یاخشی دیونو.
 عملی آشیق قلین نئچین دؤیونو؟
 مؤحکم باغلا آچیلما سین دیونو.
 بیر ایلمک یوخ، اوچون مؤحکم چال، آ چال!
 نه واختان فلک منه آخ چالار؟
 فایداسیزدیر زر قیزیلار، آخچالار.
 جاوان حسین، قازا خطین آغ چالار.
 دئیرلر کی، قوجا آشیق چال، آ چال!
 کلمه «چال» در مصرع های دوم و چهارم دارای معانی مختلفی هست یکی نواختن ساز و دیگری زدن شمشیر است.

^۹ قوشما در شعر آشیق ها پر استفاده‌ترین نوع شعر می‌باشد. هر بند آن دارای چهار مصرع و هر مصرع آن از ۱۱ هجا تشکیل شده است. سیستم قافیه در قوشما و «گرایلی» یکی است. قوشما دارای ۳، ۵ و ۷ بند است. در بند اول، مصرع اول و سوم قافیه ندارد ولی مصرع دوم و چهارم هم‌قافیه هستند. اما در بندهای بعدی مصرع اول و دوم و سوم هم‌قافیه بوده، مصرع چهارم با آخرین مصرع بند اول هم‌قافیه است: ... fffb, eeeb, dddb, abcb. آخرین بند قوشما «مهربند» نامیده می‌شود و شاعر تخلص خود را در این بند می‌آورد:

بی وفانین، مخنشین، ناکسین،
 دوغرو سؤزون، دوز ایلقارین گۆرمه‌دیم.
 نامردین دونیادا! چوخ چکدیم بحشین،
 ناموسون، غیرتین، عارین گۆرمه‌دیم.
 نفس آلداتدی، هر یتنه‌نه خان دئدیم.
 بیهودا کوللارا گولوستان دئدیم.
 عبت بئره بی‌وفایا جان دئدیم
 ظلمتین چوخ چکدیم، کارین گۆرمه‌دیم.
 هوشوم چاشدی دوشدوم اولماز اویونا.
 ینتمه‌دیم گۆزلین اصل سویونا.
 عاشیق اولدوم سیماسینا، بویونا.
 حئییف کی، کمالدا درین گۆرمه‌دیم.
 علسگر، علمینده اولما نابلد.
 دوغرو سؤینه، سؤزون چیخماسین غلط.
 شاهد ایمان بوخ، به‌ی‌ده عدالت.
 عالیمترین دوز بازارین گۆرمه‌دیم.

^{۱۰} گرایلی نوع دیگری از شعر آشیق می‌باشد. هر بند آن چهار مصرع و هر مصرع آن هشت هجا دارد. دارای ۳-۵ بند می‌باشد. ساختار قافیه در این نوع شعر عبارت است

توضیحات مترجم ۱۱۱

از: abcb, dddb, eeeb, fffb, gggb. تخلص شاعر در آخرین بند می‌آید و «مهر بند» نامیده می‌شود. از نظر مضمون دارای جنبه های تعریف و گلابه است:

بیر گوزل کنچدی قارشیدان،

ساللاندی یانا، یثریدی.

کیپریک چاخدی، اوغرون باخدی،

اود سالدی جانا، یثریدی.

اووچو تک برهده دوردو.

قاشلاریندان کامان فوردو.

موژگانین سینهمه ووردو،

غمزه سی قانا یثریدی.

هاتی بئله حوری، قینمان؟! ^{۱۱}

ایله میر دردیمه درمان.

چشمیم یاشی اولوب عمان، ^{۱۲}

یاشیل باش سونا یثریدی.

جامالین بنزدیم آیا،

احسن قدرت وئرن پایا

انندیرب سالمادی سایا،

دوست مهریبانا یثریدی.

دئدیم: قیز، گنتمه، آماندی

علسگر اودونا یاندی،

دئدی: قوجادی، پیراندی،

مرد مردانه یثریدی.

^{۱۱} مشروبی که از شیر مادیان درست می‌کردند.

^{۱۲} اوغوز خارجی.

^{۱۳} اوغوز داخلی.

- ^{۱۴} طبق نسبت قدیم در طوایف ترکان وقتی دختری به دنیا می‌آمد یکی از نزدیکان والدین دختر که پسرى داشت بر اساس رغبت و توافق دو طرف دخترک را در گهواره به نامزدی پسر خود در می‌آورد. این کار را «گۆبک کسمه» می‌گفتند.
- ^{۱۵} قوچ اخته دوساله.
- ^{۱۶} دهانش شبیه دهان اسب.
- ^{۱۷} ضالمثل: کنایه از این که اصرار بیش از حد و وسواس در مواظبت از چیزی موجب آسیب و هلاک آن می‌شود.
- ^{۱۸} قوش: پرنده شکاری.
- ^{۱۹} ضرب المثل.
- ^{۲۰} نام باستانی ساز آشیق.
- ^{۲۱} ضرب المثل.
- ^{۲۲} به جای آهو گوسانه نر اخته نشده آورده است.
- ^{۲۳} آیالت.
- ^{۲۴} برادر رضاعی.
- ^{۲۵} هر من شش کیلوگرم می‌باشد - مترجم.
- ^{۲۶} بز نر دو ساله.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Azərbaycan dilində

1. Abdulla B. 119, 248
2. Abdulla K. 4, 6, 17, 25, 106, 119, 124, 126, 142, 227, 241, 242, 246, 248, 250, 251
3. Acalov A. 89, 119, 210, 248
4. Araslı H. 120, 135, 248
5. Bejenaru L. 242, 250
6. Cavid H. 8, 9, 10
7. Cəfər M. 8
8. Cəmşidov Ş. 118, 119, 248
9. Eko U. 250
10. Ergin M. 17, 119, 135, 248
11. Əliyev O. 113, 119, 235, 248
12. Əlizadə S. 17, 120, 249
13. Əmin A. 119, 248
14. Ərcilasun Ə.B. 6, 367
15. Gökyay O.Ş. 17, 28, 29, 60, 78, 89, 105, 117, 119, 135, 145, 146, 179, 199, 210, 227, 239, 248
16. Hacıyev T. 17, 18, 28, 92, 119, 135, 145, 213, 248
17. Xəlilov P. 17, 119, 248
18. Karataş T. 184, 250
19. Kazımoğlu M. 120, 248
20. Koroğlu X. 17, 60, 89, 106, 110, 120, 135, 179, 210, 232, 249
21. Köprülü F. 3, 23, 120, 123, 140, 249
22. Quliyev M. 8
23. Mirəhmədov Ə. 251
24. Musaoğlu M. 122, 244, 247, 251, 367
25. Stebleva İ.V. 135
26. Sultanlı Ə. 105, 120, 227, 249

27. Sümər F. 120, 249
28. Talıbzadə K. 7, 8
29. Təhmasib M.H. 105, 120, 249
30. Uzun L.S. 251
31. Üstünova K. 252
32. Veysəlli F. 252
33. Vəliyev K. 17, 120, 149
34. Vəliyeva S. 13, 268
35. Zamanov A. 7, 8
36. Zeynalov F. 17, 120, 249, 366

Rus dilində

37. Жирмунский В.М. 120, 249
38. Стеблева И.В. 120, 249

Kamran Əliyev prof. Əhməd Bican Ərcilasun və prof. Mehman Musaoglu ilə birgə (Ankara)

Kamran Əliyev fil.ü.e.d. Sona xanım Vəliyeva ilə birgə Kaspi liseyində keçirilən “Qopuzun harayı” tamaşasında (11 fevral 2019)

Kamran Əliyev fil.ü.e.d. Sona xanım Vəliyeva ilə birgə Kaspi liseyində keçirilən “Qopuzun harayı” tamaşasında (11 fevral 2019)

Kamran Əliyev fil.ü.e.d. Sona xanım Vəliyeva ilə birgə Kaspi liseyində keçirilən “Qopuzun harayı” tamaşasında (11 fevral 2019)

PROFESSOR KAMRAN ƏLİYEVİN “AÇIQ KİTAB – “DƏDƏ QORQUD” MONOQRAFİYASI MÜZAKİRƏLƏRDƏ

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrasında (2 dekabr 2015)

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrasında (2 dekabr 2015)

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda (18 fevral 2016)

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda (18 fevral 2016)

ADPU-nun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kafedrasında (26 may 2016)

ADPU-nun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kafedrasında (26 may 2016)

BMU-nun “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” bölümündə (10 iyun 2016)

BMU-nun “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” bölümündə (10 iyun 2016)

**Kamran Əliyev Naxçıvanda keçirilən “Dədə Qorqud” simpoziyumunda
xarici qonaqlarla birgə (26-27 oktyabr 2015)**

Kamran Əliyev BDU-da Dədə Qorquda həsr edilmiş Ustad dərsləri keçmişdir (8 noyabr 2017)

Kamran Əliyev BDU-da Dədə Qorquda həsr edilmiş Ustad dərsləri keçmişdir (8 noyabr 2017)

Kamran Əliyev ADPU-da “Dədə Qorqud” mövzusunda Ustad dərsi keçmişdir (7 mart 2019)

Kamran Əliyev ADPU-da “Dədə Qorqud” mövzusunda Ustad dərsi keçmişdir (7 mart 2019)

Kamran Əliyev ADPU-da “Dədə Qorqud” mövzusunda Ustad dərsi keçmişdir (7 mart 2019)

Kamran Əliyev Naxçivanda keçirilən “Dədə Qorqud” simpoziumunda çıxış edərkən (26-27 oktyabr 2015)

MÜNDƏRİCAT

Türk etnosunun poetikası	3
Dədə Qorqudun sirr verdiyi Kamran Əliyev	7
Etnopoetika anlayışı	15
Qoşa misralı şeir	16
Qoşa misradan bəndə keçid	22
Bayatı düşüncəsi	23
Qoşma və gəraylıya doğru	27
At yerişi və şeirin quruluşu.....	28
Birinci boy: doğuluş və yenidən doğuluş	31
Burla xatunun statusu	39
Birinci portret: Burla xatun və Dirsə xanın xanımı	42
İkinci portret: Banıçiçək və Selcan xatun	44
Portretin əsli (orijinalı)	46
Portret cizgiləri: həyat və ölüm	48
İtirilmiş şans.....	50
İç oğuzun xanımları	51
Dış Oğuzun Banıçiçəyi.....	52
Trabzon təkurunun sarı donlu qızı	53
“Yad qızı” – Dəli Domrulun xanımı	54
Eposda qeyri-səlis məntiq	55
Rəqəmlərin harmoniyası: üç və altı	56
Üç və altı – Səyrəyin xanımı kimdir?	58
Eposda Uruzun yeri	60
Uruzun şəcərəsi.....	61
Varislik statusu	62
Dədə Qorqud Uruza niyə ad vermir?	64
Uruzun məğlubiyyəti	66
Uruzun məğlubiyyətinin əvəzi	68
Can şirinliyi	69

İgidliyin nişanələri	70
Dəyişən təfəkkür və qəhrəmanlıq: Uruz və Səyrək	71
Atalar və oğullar	73
Oğulun atanı xilas etməsi	74
Beyrək – Qazan xanın inağı	75
Beyrəyin dəmir donu	76
Beyrəyin köynəyi: məhəbbət və etibarın simvolu	78
Xəbərin gerçəkliyi	81
Beyrəyin ölüm xəbəri	86
“Dəli Domrul”un tənhalığı	88
“Dəli Domrul”u təkləyən amillər	90
“Dəli Domrul” və Oğuz elinin dinclik dövrü	93
İgidin atdan asılılığı	95
Allah Dəli Domrulun yaşını niyə artırır?	97
Dəli Domrul və dəlilər	98
Dəli ozan: “Atı verdim qopuz aldım”	101
“Çayların qurumasın!”	102
Bayındır xanın səfəri	105
Təpəgözün gücü	108
Atası çoban anası pəri olan Təpəgöz	110
Həqiqətlə mifin qovuşuğu	111
Təpəgöz Oğuz elindəndir	113
Aruz qoca və Dirək təkurun oxşarlığı	115
Ədəbiyyat	119

“AÇIK KİTAP – “DEDE KORKUT”

Açık kitab: Dədə Qorkut	122
Sunuş	123
Etnopoetika Kavramı	127
Çift Mısralı Şiir	129

Çift Mısradan Bende Geçiş	139
Mani Düşüncəsi	140
Koşma ve Semai (Şiir)'ye Doğru	144
At Yürüyüşü ve Şiirin Yapısı	145
Birinci Boy: Doğuş ve Yeniden Doğuş	148
Burla Hatun'un Statüsü	157
Birinci Portre: Burla Hatun ve Dirse Han'ın Hanımı	161
İkinci Portre: Banu Çiçek ve Selcan Hatun	163
Portrenin Aslı (Orijinali)	165
Portrenin Çizgileri: Hayat ve Ölüm	167
Kaybedilmiş Şans	169
İç Oğuz'un Hanımları	170
Dış Oğuz'un Banu Çiçeki	171
Trabzon Tekürü'nün Sarı Donlu (Elbiseli) Kızı	172
El Kızı: Deli Dumrul'un Hanımı	173
Destanda Bilinmeyen mantık	174
Rakamların Armonisi: Üç ve Altı	175
Üç ve Altı: Segrek'in Hanımı Kimdir?	177
Destanda Uruz'un Yeri	179
Uruz'un Şeceresi	181
Soy Statüsü	182
Dede Korkut Uruz'a Neden Ad Vermez?	185
Uruz'un Mağlubiyeti	187
Uruz'un Yenilgisinin Bedeli	189
Can Tatlılığı	190
Yiğitliğin Belirtileri	191
Değişen Tefekkür ve Kahramanlık: Uruz ve Segrek	192
Babalar ve Oğullar	194
Oğulun Babayı Kurtarması	195
Beyrek: Kazan Han'ın İnağı	196
Beyrek'in Demir Donu (Elbisesi)	197

Beyrek'in G6mleđi: Sevgi ve İtibarın Semb6l6	199
Haberin Gerçekliđi	202
Beyrek'in 6l6m Haberini	207
Deli Dumrul'un Yalnızlıđı	209
Deli Dumrul'u Farklı Kılan Fakt6rler	211
Deli Dumrul ve Ođuz Yurdunun Huzur D6nemi	214
Yiđidin Ata Bađlılıđı	216
Allah Deli Dumrul'un 6mr6n6 Neden Uzadır?	218
Deli Dumrul ve Deliler	219
Deli Ozan: Atı Verdim Kopuz Aldım	223
Nehirlerin Kurumasın!	224
Bayındır Han'ın Seferi	227
Tepeg6z'un G6c6	230
Babası Sarı 6oban, Annesi Peri Olan Tepeg6z	232
Gerçeklik ile Mitin Birleřdiđi Nokta	233
Tepeg6z Ođuz Yurdundandır	235
Aruz Koca ve Direk Tek6r'un Benzerliđi	237
Epilog: Yaradılan ve Yazılan veya Gizli ve A6ık Dede Korkut	241
Kaynaklar	248
Metnin aktarımında ve epilogun yazımında istifade edilen kaynaklar	250
FARS DİLİNDƏ	253-364
ADLAR G6STƏRİCİSİ	365
ŐKİLLƏR	367

KAMRAN İMRAN OĞLU ƏLİYEV

DƏDƏ QORQUD

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Korrektor: Gülnar İsmayılova
Kompüterdə uıǵdı: Aysel Cəfərova

Чапа имзаланмыш **16.03.2019**
Шярти чап вяряті **24**. Сифариш № **68**
Кабыз форматы **60x84 1/16**. Тираж **120**

Китаб «**Elm və təhsil**» nəşрийят-полиграфийа мцяссисясиндя
щазыр диапозитивлярдян чап олунмушдур.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Тел: 497-16-32; 050-311-41-89

Цнван: Бақы, Ичяришящяр, 3-ъц Магомайев джнэяси 8/4.